
В. М. ЛИТВИН,
Голова Верховної Ради України

САМОСТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНИ: НЕЛЕГКИЙ ПОСТУП

Проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України увінчало всю попередню історію українського народу. Розтягнуті на довгі віки визвольні змагання за вільне життя на власній землі у суверенній державі переможно справилися на зламі тисячоліть.

У процесі історичних випробувань, соціальних катаклізмів, революцій, реформ у колективній свідомості вигранювалося відчуття ідентичності, яке об'єднує людські спільноти в нації. А особливість української нації завжди пов'язувалася з вирішенням питання державності.

“Історія — це час у пошуках свого смислу”, — писав видатний філософ Мераб Мамардашвілі. Торжество державного самоствердження України стало квінтесенцією цього смислу, надавши власній історії логічного вивершення.

11 років незалежності — це вже та часова дистанція, яка дозволяє виявляти головні тенденції й закономірності прожитого і пережитого, робити висновки з нього. За прискореного плину життя, калейдоскопічного перебігу подій було дуже важко приймати вивірені рішення: не вистачало часу на роздуми, на оптимальний вибір, на дію. Інколи бракувало його й на виправлення помилок. Однак найскладніший етап становлення держави дав свої результати, зробивши зміни, які зачепили всі без винятку грані суспільного буття, необоротними. Ми звільнилися від багатьох ілюзій. А свобода від ілюзій — це найвища форма свободи.

Але якби мені випало скласти підсумок останніх років, я б сказав: вони збурили найбільші сподівання і зруйнували багато сподівань, змушуючи нас багато що усвідомити, збагнути і переосмислити, розуміючи, що історична пам'ять коротка і нежива.

Одне з найхарактерніших явищ нашого нинішнього буття — зруйнування механізмів, що поєднують сучасний досвід з пережитим. Ми зростаємо у перманентному тепер, без органічного зв'язку з минулим часом. Реальністю є те, що у нас сьогодні здебільшого вдивляється у минуле і значно менше — у майбутнє, тоді як конче важливо — дивитися у майбутнє. Головне при цьому — дати людям відчуття впевненості. Інакше, за словами поета Т. С. Еліота, “саме так і скінчиться світ: не вибухом, а скиглінням”.

Згадаємо проникливі слова голови першого українського уряду ХХ ст. Володимира Винниченка. Згідно зі своїм життєвим кредо — “бути чесним з собою”, він занотував 16 жовтня 1917 р.: “О, Господи, яка то страшна, тяжка річ відродження національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими надлюдськими зусиллями, хитрошами,

з яким, часом, одчаєм, люттям й сміхом доводиться тягати те каміння державности й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки”.

Нелегко й сьогодні, але ми повинні — без жодних посилянь на неймовірні труднощі минулих років — реально з’ясувати й самокритично оцінити досягнуте задля єдиної мети: не повторювати помилок, рухатися вперед, ставлячи в центр інтереси держави, українського народу. Разом з тим мусимо враховувати, що сучасникам важче і болісніше, як справедливо зауважував В. Винниченко, сприймати події, які історики описуватимуть потім як звичайні, подібні до багатьох інших. Адже теперішні події, окрім усього іншого, безпосередньо торкаються живих нині людей, освітлюють чи обпалюють їх сьогоднішня.

У ХХ ст. Україна здобувала незалежність двічі: в 1918 і в 1991 рр. Обидві дати тісно пов’язані між собою, і цю обставину треба підкреслити з притиском, інакше ми не осмислимо з належною повнотою своє сучасне становище.

Ці дати передусім пов’язані відчайдушною боротьбою за виживання тієї держави, до складу якої потрапила Україна три з половиною століття тому.

У середині XVII ст. вона називалася Московським царством. Вже тоді під владою самодержавних царів формувалася могутня імперія, що виявилася тюрмою для всіх народів, включаючи й російський. На початку ХХ ст. вона впала, оскільки вже не могла протистояти викликам нового часу. Період державного розпаду тривав лише кілька місяців, але цього короткого проміжку часу вистачило, аби Україна перетворилася з етнографічної провінції на самостійну державу.

Тоді національна революція показала марність багатовікових спроб переплавити і розчинити в однорідному імперському організмі Козацьку державу гетьмана Богдана Хмельницького. Українці не забули і не позбулися своєї мови і культури, звичаїв і традицій. Імперія використовувала їх для освоєння завойованих територій — від азово-чорноморського узбережжя до Далекого Сходу і російської Америки. Однак поза своєю Батьківщиною українці здебільшого не асимілювалися. Навпаки, завдяки своїй колосальній життєвій стійкості, вони виявилися, мабуть, єдиним в історії пригнобленим народом, який в кордонах чужої держави удвічі збільшив власний етнічний ареал.

Українська Народна Республіка впала жертвою “тріумфальної ходи радянської влади”. За кілька років ленінський Раднарком знову “зібрав” Російську імперію, але без Фінляндії, Польщі та трьох держав Балтії. Справу В. Леніна майже вдалося закінчити Й. Сталіну, коли в 1939—1940 рр. він разом з А. Гітлером поділив сфери впливу в Європі.

Створений більшовиками державний організм був своєрідним поєднанням незалежної від населення диктатури комуністичних вождів і системи рад з реальними управлінськими повноваженнями. Така структура влади дозволяла надавати багатонаціональній централізованій державі будь-який зовнішній вигляд. Після п’яти років експериментування більшовики зупинилися на конструкції, відомій як Радянський Союз. Назвати його імперією можна лише у поєднанні з напівпоглинутими після Другої світової війни країнами Центрально-Східної Європи.

За конституцією, СРСР був співдружністю союзних республік, кожна з яких мала рівні з Росією права і могла в будь-який час вийти з союзного договору, проголосивши цілковитий державний суверенітет. Популістська

декларативність цих прав в умовах диктатури не підлягала сумніву, але таке державне утворення нічим не нагадувало імперію традиційного типу.

Поза всяким сумнівом, ленінська державна конструкція забезпечила більшовикам перемогу в громадянських і міжнаціональних війнах, які стали наслідком падіння Російської імперії. Єдиної напівпоразки більшовики зазнали у радянсько-польській війні 1920 р. Поляки в своїй масі тоді не повірили, що радянський уряд на чолі з Ф. Дзержинським здатний реалізувати їхні національні прагнення. У цілому ж досягнута ціною запровадження національної державності перемога над визвольними рухами пригноблених народів мала далекосяжні політичні наслідки.

Радянська державність була цілком реальною, відповідно реальною, а не фіктивною, ставала й державність у національних радянських республіках. Тому підтримання централізованої диктаторської влади в багатонаціональній країні з популістськими конституціями було неможливим без повсякденного терору. Комуністичні вожді особливо боялися сепаратистських проявів з боку найбільшої національної республіки — УРСР. Вірний правилу застосування превентивних заходів для уникнення можливих небезпек, Й. Сталін розгорнув проти українського народу справжню війну на винищення.

Масовий терор у поєднанні з різноманітними формами пропаганди зробили свою справу. Радянський лад розвалився тільки через багато десятиліть, на початку 90-х років, коли втратив здатність справлятися з тягарем проблем, породжених власним існуванням.

Вихована Кремлем політична еліта України не втратила влади, оскільки підхопити її було нікому. Але їй треба було визначитися — під якими прапорами будувати незалежну державу. І тоді виявилось — в українському суспільстві немає альтернативи ідейній спадщині УНР. Фізично винищене за два десятиліття більшовицького терору покоління будівничих першої у XX ст. демократичної української державності ідейно відродилося в нині сущих поколіннях.

Цей процес, що відбувався на наших очах, ще вимагає наукового узагальнення і філософського осмислення. Теперішня українська державність має радянські корені, оскільки жодних інших просто не існувало, але спирається вона на ідейні засади УНР Михайла Грушевського, Володимира Винниченка і Симона Петлюри.

Треба бути вдячними сучасній демократичній Росії за те, що вона показала всім іншим союзним республікам приклад, як скористатися своїми конституційними правами, аби стати незалежними державами. Ми не можемо не розуміти, що ситуація 1990—1991 рр. уможливилася тільки завдяки унікальному збігові політичних обставин і чинників. Дуже швидко, протягом кількох тижнів, у Москві припинилося протистояння двох принципово різних державних організацій, і вона визначила свою політику щодо колишніх національних республік СРСР. Визначили свою політику щодо Москви й колишні союзні республіки. Ця політика різна: від Туркменістану до Білорусі, але її основоположна складова всюди одна — захист державного суверенітету.

Перебуваючи у стані майже безперервного конфлікту протягом одинадцяти років, президенти України і Верховна Рада всіх трьох скликань знаходили, тим не менше, спільну мову, аби ухвалювати рішення, що сприяли утвердженню національної державності.

Довгі роки Україна боролася, аби її кордони були визнані Росією. Процес, який розпочався поїздкою В. Винниченка та С. Єфремова до ре-

волюційного Петрограда навесні 1917 року, прийшов до свого закономірного завершення навесні 1997 р. з підписанням Б. Єльциним та наступною ратифікацією Державною Думою РФ Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між двома державами. Не будемо приховувати, найважливішою для нас була стаття 2 цього Договору: “Високі Договірні Сторони, відповідно до положень Статуту ООН і зобов’язань по Заключеному акту Наради з безпеки й співпраці в Європі, поважають територіальну цілісність одна одної та підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів”.

З усіх республік СНД Україна найтісніше пов’язана з Росією. Це зумовлене не тільки фактором спільного перебування в одній країні протягом століть і навіть не тільки спільністю релігії й подібністю культур, але й наслідками русифікаторської політики центру. Щоб за цих умов Україна не перетворилася на другу Росію, потрібні були законодавчі акти про недопущення подвійного громадянства і надання статусу державної тільки українській мові. В школах України з 1991/92 навчального року припинилося вивчення історії СРСР, яка насправді була історією Росії. Як вітчизняна почала вивчатися історія України.

Більш як тисячолітня історія українського народу — це могутній засіб утвердження національної ідентичності. Історія згуртовує і підносить націю. Тому підготовку українськими вченими і вчителями широкої гами навчальних матеріалів з вітчизняної історії можна розцінювати як важливе досягнення в державотворчому процесі. Недавня ж дискусія навколо шкільних підручників переконливо показала — суспільство чудово розуміє значення виховання історією.

Нагадаємо, що спочатку йшлося про створення спільної українсько-російської комісії з узгодження змісту підручників з вітчизняної історії. За великим рахунком, не можна заперечувати, коли йдеться про прийнятні для обох сторін — підкреслюю, для обох сторін — рекомендації, які покликані допомогти авторам підручників усунути невдалі формулювання, які можуть прищеплювати дітям негативний образ сусідньої країни та її народу. Окрім цієї мети (яка є основною у багаторічній діяльності німецько-французької, німецько-польської або польсько-української комісії), робота українсько-російської комісії, на думку вчених, могла б спрямовуватися на розмежування нашої спільної історії. Не секрет, що у сучасних російських підручниках, так само як і в дореволюційних, історія Росії ретельно відслідковується від антів, з викладом подій в основному на території Подніпров’я. Але ж Подніпров’я — це наша, українська історія!

Проте хтось спробував поставити питання в принципово іншу, цілком неприйнятну площину — про створення спільної робочої групи з написання шкільних підручників. У відповідь серед української громадськості піднялася хвиля протесту. Надто свіжими й болючими є спогади про те, як ми вивчали в загальноосвітній школі російську історію замість власної, а твори Михайла Грушевського та інших українських істориків початку ХХ ст. трималися в спецсховах архівів та бібліотек. Ця хвиля громадянського занепокоєння наочно підтвердила високу готовність суспільства захищати національні цінності, серед яких не останню роль відіграє історія народу.

Про економічну залежність України від Росії говорити не доводиться. Адже обмін товарами й послугами здійснюється на ринкових засадах. Однак розпад єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу негативно позначився на економіці обох держав. Із зрозумілих причин наслідки виходу зі спільної економіки для України виявилися дошкульнішими.

Усі пам'ятають листівки початку 90-х рр. з даними про виробництво головних видів промислової продукції в розрахунку на душу населення. Виходило так, що зі здобуттям незалежності Україна автоматично потрапляла до групи найрозвиненіших країн світу і могла не турбуватися про власне майбутнє. Та не все так просто. В єдиному загальносоюзному народногосподарському комплексі, який був захищений від світового ринку монополією держави на зовнішню торгівлю, склалися особливі цінові диспропорції. Найбільшого спотворення зазнали ціни на нафту і газ: вони були на порядок нижчими за світові. Після розпаду СРСР Україні довелося платити за імпортоване паливо реальну ціну. Перерахований за світовими цінами ВВП у розрахунку на душу населення став істотно нижчим, аніж той, який фігурував у листівках. Проблема енергоносіїв і досі істотно ускладнює економічне життя нашої держави. Невідкладно вимагається диверсифікація їх джерел.

І тут нам треба дати відповідь на непросте, далеко не риторичне запитання: наскільки за сучасних умов є незалежною країна, якщо вона практично повністю залежна від іншої за енергоносіями? Перекоаний, нам взагалі варто мати, хоча б для себе, визначення, а що таке державна незалежність в епоху глобалізації та посилення взаємозв'язків та взаємозалежності у світі?

Ринкові перетворення Україна розпочала услід за Росією, ретельно відтворюючи кожний її крок. Така тактика нагадувала повторення ходів суперника у шаховій партії, що гарантує програш. Вона пояснювалася не стільки однаковими економічними умовами в обох країнах на старті перетворень, скільки розгубленістю керівників української економіки, які не звикли до самостійних рішень.

Зайняті міжусобною боротьбою, політичні діячі України на початку 90-х рр. практично провалили ринкові реформи. Все було віддано на самоплив. Неконтрольована приватизація засобів виробництва за схемою російських ваучерів майже не допомогла державному бюджету витримувати навантаження, успадковані від радянського минулого. Перехід на світові ціни, при пониженні (порівняно з радянським рівнем) реальної заробітної плати і пенсій, призвів до нечуваного зубожіння основної маси населення. Занадто пізно було проведено грошову реформу. У першій половині 90-х рр. в країні вирувала гіперінфляція, яка знищила грошові заощадження населення. Обкладений з усіх боків податками, не захищений державою від конкуренції світового ринку вітчизняний виробник згортав виробництво або переходив у "тінь". А це не могло і не може не турбувати. Оскільки тіньова економіка страшна не сама по собі, а неприйнятна тим, що майже завжди виступає базисом тіньової влади.

Безперервне падіння обсягу ВВП тривало з 1991 по 1998 рр. За цей час ВВП України, розрахований на душу населення (за паритетом купівельної спроможності), скоротився з 4810 до 3138 доларів США. Серед 15 союзних республік колишнього СРСР Україна виявилася на передостанньому місці за масштабами спаду. Позаду залишалася тільки Вірменія. Попереду були всі інші країни, в тому числі й ті, де відбувалися громадянські або міжнародні війни: Таджикистан, Молдова, Азербайджан.

Якщо порівняти українські показники з результатами економічного розвитку постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи, результат буде той самий. Період після розпаду радянської імперії в 1989 і до 1998 р. всюди характеризувався більшим або меншим піднесенням економічної активності. Винятком були хіба що Болгарія й ті держави колишньої Югославії, де відбулися жорстокі й багаторічні міжнародні конф-

лікти. Україна розмістилася у самому кінці цього списку держав, пропустивши вперед навіть Болгарію.

Країна почала виходити з економічної кризи тільки у 1999 р. У 2000 р. зростання ВВП склало 5,9 відсотка, в 2001 р. — 9,1, з початку 2002 р. — 4,4, а в липні — 5 відсотків.

Ми вже начебто звикли до високих темпів зростання, які два роки поспіль сягали рівня найвищих у Європі показників. А відтак, результати нинішнього року сприймаються як тривожні: в наявності зниження позитивної динаміки. Непокій повинне й інше: за ці останні кілька років Україна тільки почала вибиратися з економічної ями. Обсяг її ВВП в 2001 р. дорівнював 51,7 відсотка від 1991 р. Показники вітчизняної економіки в абсолютних вимірах вкрай низькі і не можуть забезпечити пристойного рівня життя. Нинішніх темпів явно замало, якщо враховувати, що нам належить не тільки скоротити розрив зі Східною Європою та Росією, а вийти на рівні взаємини з ЄС.

Цілком очевидно, що нам треба підтримувати позитивну динаміку приросту ВВП. Для цього, за оцінками фахівців, нижня межа економічного зростання повинна дорівнювати 10 відсоткам.

Давайте враховувати, що сьогодні на 20 відсотків населення планети, які проживають у заможних країнах, припадає 86 відсотків світового ВВП, а на 20 відсотків тих, хто проживає у бідних країнах, лише 2 відсотки.

У доповіді Організації продовольства та сільського господарства ООН (ФАО) “Глобальний розвиток сільського господарства до 2015/2030 рр.” наголошується: “Кількість людей, які страждають від голоду, в країнах, що розвиваються, ймовірно, зменшиться з 777 млн людей, на даний час, до 440 мільйонів у 2030 році”. Прогнозується, що населення планети зросте до 8,3 млрд людей у 2030 р. з сьогоднішніх шести мільярдів. Щоб його прогодувати, потребуватиметься щороку додатковий мільярд тонн злакових.

На Всесвітній конференції ООН з проблем сталого розвитку “Ріо+10” у південноафриканському місті Йоганнесбурзі (26 серпня — 4 вересня 2002 р.) йшлося і про те, що прірва між заможною меншістю та бідною більшістю дедалі глибшає, а з нею загострюється й екологічна криза на планеті. П’ята частина населення споживає 80 % усіх ресурсів Землі та виробляє 80 % сміття. Біологічний потенціал планети вичерпують щороку на 20 % більше, ніж його природа здатна з часом відновити. За таких темпів, підрахували екологи, через 50 років людству знадобиться близько 200 % наявних сьогодні природних багатств. При цьому середній американець використовує вдвічі більше ресурсів, ніж середній європейець, і в 24 рази більше, ніж мешканець африканського континенту.

Припинення економічного спаду є результатом багатьох процесів, які свідчать про те, що ми починаємо, нарешті, більш-менш цивілізовано господарювати, перетворюватися на країну з ринковою економікою. Досить зазначити, що понад 70 відсотків продукції виробляють тепер приватні підприємства.

Звісно, перші успіхи в економічному зростанні не повинні заспокоювати. Пригноблюючим чинником, особливо для малого і середнього бізнесу, залишається корупція. Загалом справедливість вимагає зазначити, що це явище не є суто українським. Газета “Вельт” якось писала, що “корупція існує відтоді, коли люди зішли з дерев і перебралися в савану. Вона була в єрусалимському Храмі та римському сенаті. Брати й давати — цей гріх притаманний природі людини, очевидно, не менше першородного біблійного”.

Але очевидним є те, що у нас вона набуває родової ознаки українського життя. Відтак боротьба з корупцією, “сімейними відносинами” в економіці повинна бути не другорядною справою, а найважливішим державним завданням. Зокрема, треба докласти значних негайних зусиль і для усунення від влади капіталу олігархічного спрямування, виведення економіки з тіні, повернення капіталу, який “втік” за кордон, з тим, щоб він працював на національну економіку.

Потребує радикального оновлення законодавче забезпечення економічної діяльності. Йдеться, насамперед, про прийняття Податкового кодексу, який дав би новий поштовх українській економіці, допоміг вивести з тіні її великий сегмент.

Не можна далі відсторонюватися від кричущого факту, що люди не можуть дістати пристойний заробіток у власній країні і змушені шукати роботу за її межами. Ми навіть не знаємо справжніх розмірів такого заробітчанства. Статистика наводить зовсім різні цифри — у діапазоні від 1 до 5 млн осіб. А тим часом несприятлива ситуація у світовій економіці, зменшення попиту на нашу продукцію, зростання конкуренції обмежуватимуть дальші можливості працевлаштування українців за кордоном.

Апробованим засобом прискорення темпів виробництва, оновлення його технічного стану та підвищення якості продукції завжди є залучення іноземного капіталу. Тим більше, що наш капітал недостатньо потужний, щоб стимулювати системоутворюючі процеси.

На початку 90-х рр. неврегульований ядерний статус заважав Україні отримувати хоч які-небудь кошти з-за кордону. Добровільна відмова від зброї масового ураження змінила ситуацію. З 1996 р. країна вийшла на третє місце (після Ізраїлю та Єгипту) серед держав, що одержували допомогу від США. Одночасно перед нею розкрилися кредитні ресурси Європейського банку реконструкції й розвитку, Міжнародного валютного фонду, Світового банку. Без цих кредитів було б неможливо справитися зі зростаючим боргом за енергоносії перед Росією та Туркменістаном.

Проте кредити окремих держав та міжнародних організацій лише допомагали зводити кінці з кінцями в бюджеті, аніскільки при тому не позначаючись безпосередньо на виробництві. Через постійне падіння виробництва, дефіцитність платіжного балансу і вплив за кордон вітчизняного капіталу українські уряди втрачали можливість здійснювати чергові платежі по боргах без укладення нових позик. Як і в Росії, у нас сформувалася фінансова піраміда, яка загрожувала банкрутством державних фінансів — дефолтом. Зарубіжні позикодавці першими відчули небезпеку і перестали давати гроші. Проте виявилось, що країна може прожити і без щорічних кредитних вливань за умови, зокрема, кращого господарювання, реструктуризації боргів і затвердження парламентом реального бюджету.

До того ж практика показала, що західний капітал утримується від серйозних проектів в Україні. І головне через відсутність ефективного власника, повільне становлення середнього класу, нездатність держави забезпечити прийнятні умови існування капіталу. У нас поки що переважають кулуарні домовленості носія капіталу з державним чиновником, тоді як спілкування має бути з державою за її законами через представника держави.

До того ж у нашому суспільстві ще відчувається неприхильне ставлення до зарубіжних капіталістів, успадковане від радянських часів. Як правило, мотивація одна: іноземні інвестиції підривають незалежність держави, хоча в країнах вільної економіки держава не може впливати на рух

конкретних капіталів. Право приватної власності завжди залишається недоторканим. У Франції близько третини робочих місць контролюється іноземним капіталом. Проте французам не спадає на думку проводити паралель між державною незалежністю і масштабами інвестицій з-за кордону.

Сьогодні для України архіважливо створити належні умови, у тому числі законодавчі, для якомога ширшого залучення іноземного капіталу у формі інвестицій. Останнім часом інвестиційну діяльність в Україні різко активізували російські підприємці. Вони працюють тут у звичному для себе середовищі, краще, ніж західні, орієнтуються в особливостях пострадянської економіки. За оцінками аналітиків, майже 30 відсотків продукції до 2005 р. в Україні буде вироблятися за участю російського капіталу.

Проте російський капітал здебільшого має вузькі та специфічні сфери впливу. І за певних обставин російські капіталісти можуть діяти консолідовано, особливо на ринку енергоносіїв. Тому інтереси національної безпеки вимагають уважного, прискіпливого ставлення до особливостей функціонування російського капіталу в стратегічних галузях виробництва. Шляхом диверсифікації інвестицій за країнами походження слід уникати становища, коли капітал однієї країни починає контролювати надто велику частку виробництва.

Ситуація ускладнюється тим, що сьогодні у нас відчувається криза економічної політики. Вона виявляється у відсутності бачення нових інструментів та підходів до дальшого розвитку економіки, досягнення нових якісних параметрів.

Потрібна нова, максимально прагматична та позбавлена ідеологічних упереджень модель економічного розвитку. Потрібен принаймні 10-річний план — єдиний загальнонаціональний формат. Потрібна інноваційна модель розвитку з сильним державним диригуванням. Це не заперечує ринковий вектор, а навпаки — надає йому більшої спрямованості.

Втім, велика помилка віддавати усе на відкуп ринковій економіці, хоча ринок сприяє вирішенню багатьох завдань. Треба знайти і забезпечити рівновагу між державою й економікою.

Не можна надалі миритися з тим, що Україна — одна з найбільш перспективних та динамічних країн світу — має великий розрив між своїм надзвичайним потенціалом та реальними показниками.

До інших передумов стабільного економічного зростання слід віднести: відповідальність уряду, верховенство закону, а не бюрократії, збільшення інвестицій в охорону здоров'я, науку, культуру та освіту, прискорення реформ земельного законодавства, оздоровлення банківського сектора та легалізацію кредитування приватного сектора. При всьому цьому треба особливо пам'ятати: у минулому столітті саме невирішеність земельного питання стала причиною революції.

Звідси ще одна ключова теза: реформи повинні відображати інтереси людей, мати їх підтримку. Наголошувати на цьому доводиться через те, що ми, схоже, вперто продовжуємо недооцінювати "людський капітал", який завжди був і залишається визначальним чинником економічного прогресу.

80-е місце в світі за рівнем людського розвитку — це показник, який не прикрашає Україну. Тривалість життя українців зменшилася майже на 5 років. За період незалежності Україна постаріла: середній вік її населення збільшився з 35 до 37 років. Сьогодні в нас один працездатний утримує двох людей: себе і одного непрацездатного, тоді як для країн із середнім доходом цей коефіцієнт складає 0,6.

Світовий досвід дозволяє робити однозначний висновок: країна не досягне економічних, державотворчих успіхів загалом, якщо не матиме

ідеології, системи цінностей, у яку б повірили люди, і яка дозволить усім комфортно жити у своєму державному домі.

На початковому етапі державного самоствердження переважна частина українського суспільства не мала чітких ціннісних орієнтацій. Втім, науковці стверджують, що й зараз передчасно говорити про якусь базову цінність, яка б визначала поведінку, домінувала в думках і почуттях мільйонів людей. Хо́да її розвитку лише набирає сили.

Саме тому утвердження національної ідеї як домінуючої на основі об'єднання широкого спектра суспільних настроїв та орієнтацій сьогодні має стати одним з найпріоритетніших завдань у процесі державотворення. Це та духовна субстанція, яка покликана об'єднувати український народ, оберігати його від національного знеособлення, визначати характер і напрями історичного розвитку в різних площинах: політичній, економічній, соціальній, культурній.

Наріжним каменем і формулювання, і формування, і утвердження національної ідеї має стати осмислення національної історії в координатах нового тисячоліття.

Цементувати ж політично-ціннісну конструкцію України повинні, на наше переконання, власна державність (національна організація держави), представницька демократія та ринкова економіка. Тобто ті цінності європейської спільноти, до якої прагнемо й ми.

Суверенна, не асимільована Україна потрібна не тільки самій собі. Вона безцінна для всього світу самобутністю своєї культури, своїм неповторним ментальним обличчям, своєю національною душею. Світ значно збіднів би, став ущербнішим без Володимира Великого і Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького і Пилипа Орлика, Тараса Шевченка й Івана Франка, Володимира Вернадського й Олександра Довженка.

Цей ряд достойників можна продовжувати. З пізнавальною й очищувальною метою це треба робити якомога частіше, аби наснажуватися енергією й ідейною переконаністю великих попередників. Тільки перейнявши гордістю за їхній внесок до скарбниці світової цивілізації, можна зрештою позбутися того комплексу меншовартості, який все ще дошкульно нагадує про себе у той чи інший спосіб. Історичний досвід вчить: показові самоприниження — початок самогубства. Про це треба завжди пам'ятати.

Утвердження національної ідеї може відбутися лише на основі національного самоврядування, державної підтримки української культури й мови, національних традицій, морально-духовного оздоровлення суспільства і, безперечно, при дотриманні принципів соціальної справедливості і соціальної демократії. Тільки це дасть можливість об'єднати різні верстви населення України, що відрізняються політичними поглядами, соціальним та етнічним походженням, релігійною належністю та суспільними інтересами, в єдину українську політичну націю.

Від існування сильної і згуртованої української спільноти буде залежати дальше зміцнення Української держави, її місце в світі. У цьому зв'язку вважаю за необхідне зацентрувати увагу на трьох проблемах.

Перша — усвідомлення кожним українським громадянином своєї причетності до долі України, а відтак — нерозривність власної долі з долею всього народу. Ми вже добре засвоїли тезу, що людина є найвищою соціальною цінністю суспільства, що її життя, честь і гідність, особиста недоторканність, інші права і свободи мають отримати належний захист у законодавстві. І це закономірно. Ми можемо і повинні зайняти належне місце у світовому співтоваристві за рівнем забезпечення загально визнаних прав і свобод людини. Водночас усім нам треба усвідомити ціну свободи,

значення національної солідарності, як необхідних передумов самоствердження держави і кожного її громадянина.

Друга — це подолання суспільної невпевненості, розхристаності, конфронтаційності і забезпечення відповідальності та суспільного спокою, консолідації та громадянської злагоди. Мусимо визнати, що протистояння — політиків, політичних сил, конфесій, регіонів, гілок влади, самобичування та мода проклинати себе і своє минуле, своє життя вже загрожують перетворитися на нашу суспільну рису.

Нам конче потрібен консенсус у баченні й розумінні національних інтересів, а не спекуляції на будь-чому, в тому числі й на трагічних подіях. Відомо, що до таких спекуляцій, вбачання в усьому актів зради тяжіють слабкі держави і політики з синдромом меншовартості.

Якщо ми хочемо мати єдине суспільство, єдиний народ, а ми цього справді хочемо, то нам необхідно “складати” його з усіх елементів, у тому числі й антагоністичних, різнополосних. Для цього слід виробити власне уявлення про свою власну історію. Зокрема, й про історію ОУН—УПА, далеко не всі сторінки якої заслуговують на однозначну оцінку.

Цілком очевидним є одне: якщо ми хочемо національної злагоди, єдності, громадянського миру, то примирення нам не оминати. Інакше ми не станемо цивілізованою нацією. А для початку потрібно, щоб зрозуміли і сприйняли це політики. Бо, творячи державу, ми по відношенню до себе та оточуючих залишаємося руйнівниками суспільства.

Не можна й далі плекати конфлікти. Українська політика має перестати бути тріллером. Долю України слід вирішувати виключно у правовому полі, різні політичні сили повинні діяти в руслі єдиних правил, а не протиставляти себе суспільству та владі.

Третя проблема лежить у площині формування національної свідомості громадян через передачу їм генетично-культурного коду свого народу, його характеру, національного світосприйняття й мислення.

Радикальна трансформація українського суспільства з особливою гостротою підносить питання розвитку культури, цього суттєвого чинника його консолідації, інтегруючої духовної сили. Як на мене, культура і держава — взаємозв’язані, взаємозалежні і взаємозобов’язуючі системи. В ідеалі держава повинна бути культурною системою, здатною до самоорганізації та самооновлення. Відповідно належить утвердити такі механізми саморегулювання, які забезпечували б нерозривність національних традицій, органічне функціонування сфер культури, моралі, всього комплексу ціннісних орієнтацій, консолідували націю і відкривали їй перспективу самореалізації. Це підтверджує досвід технологічно розвинених країн, де мобільна модернізація суспільства, демократизація його життя, зростання індивідуальної ініціативи забезпечуються переважно інтенсивним інтелектуально-духовним розвитком.

В усі часи всі релігійні, моральні, філософські, ідеологічні вчення закликали людину до самовдосконалення, до праці над собою. Зараз йдеться переважно про інше: про те, що людина має поліпшувати не себе, а лише умови свого існування. А отже, її душа вже не зобов’язана трудитися!?

У нашу повсякденність впроваджується принцип вигоди, відтак — егоїзм та цинізм відвойовують нові плацдарми, відбувається духовне та моральне спустошення, утверджується, говорячи образно, повзуча логіка та психологія свині під дубом.

Та про що можна говорити, коли, скажімо, на одного мешканця України нині випускається близько 1 книжки, тоді як у РФ — 3—4, у Білорусі — 6—7, у західних країнах — 10—12.

Цілком очевидно, що потрібні надзвичайні системні заходи, щоб наповнити глибинними, історично притаманними нам поняттями — мета життя і сенс життя людини.

У Бабеля можна прочитати незакінчений сценарій про Беню Крика, якому намагаються прищепити марксистську віру. Для цього йому дають читати Маркса, Енгельса, Каутського, Плеханова. У Бені на це відповідь одна: “Ти не носи мені книжки, ти мені людей покажи”.

Справді, у політиці, а публічній — особливо, людина виразніша за ідеї. Хочеш не хочеш — доводиться пити з обличчя. Україна переживає не лише зміну політичних епох, а й політичних еліт. Зараз влада переважно належить людям, які народилися у повоєнний період, на початку 50-х років. Так, середній вік членів уряду — 52 роки, голів облдержадміністрацій — 50, держсекретарів та їхніх перших заступників, керівників центральних органів виконавчої влади та до них прирівняних — 51, народних депутатів України — 48,3 (див. додаток 1), депутатів Верховної Ради АРК, обласних, Київської та Севастопольської міських рад — 48,7 (див. додаток 2).

Їх становлення й формування, отримання освіти припадає на 70-ті роки, які були для республіки своєрідними і складними. Проте вони добре знають діючу систему української влади, є добрими виконавцями, здатні забезпечувати функціонування українського державного механізму без різких поворотів. Фактично це покоління перехопило владу у представників довоєнного і воєнного покоління, дітей війни, які формувалися на відомій світоглядній основі.

Водночас його активно підпирають “діти реформ”, становлення яких розпочалося в період “гласності”. Вони нікого і нічого не бояться, живуть у принципово іншому світі, оскільки формувалися переважно на запереченні усієї нашої попередньої історії. Існуючу систему влади вони здебільшого не сприймають і діють у позаідеологічному полі.

Неупереджений аналіз попереднього періоду державотворення підводить до такого принципової ваги висновку: для України нагальною є проблема цивілізаційного прориву, а щоб вона здійснила такий прорив, необхідний кадровий десант, який би своєю яскравістю затьмарив сірість. Необхідні органічна наступність поколінь як місток через провалля безпам’ятства. Інакше нація буде з кожним роком просто танути, як свічка, запалена з двох кінців.

На жаль, цьому дуже заважає невміння політиків своєчасно піти, неготовність їх до свого політичного старіння. Але ж ми не повинні жити за тією схемою, за якою жили до нас. Отже, потрібна посилена увага до партійних процесів, партійного будівництва в Україні.

Незважаючи на те, що після парламентських виборів партійний ландшафт дещо спростився, що викристалізуються партії та блоки, які можуть стати індикаторами суспільної думки, було б передчасним стверджувати, що у нас відбулося становлення партійної системи у загальноновизначених вимірах. І насамперед, з огляду на такі реалії, про які ми говоримо якось мимохідь:

— політика тісно зростається з економікою, влада з капіталом. Внаслідок цього, зокрема, місця у партійних списках на виборах виявилися вигідним вкладенням грошей. Втім, подекуди це стосувалося й одномандатних округів. В результаті останні парламентські вибори дещо нагадували біржу людських амбіцій, на якій виступали політики без політичних поглядів та позицій;

— наявність значної кількості віртуальних партій, партій-бізнеспроектів, комерціалізація, регіоналізація та олігархізація партійного життя; здрібнення політичних фігур;

— невисокий інтелектуальний потенціал партій як результат переважної орієнтації їх лідерів та ідеологів на держслужбовців, не кажучи вже про ганебні випадки примушення їх до опартійнення та фактичне ігнорування тих, хто визначає обличчя країни, має усталені орієнтири та цінності, зацікавлений у побудові міцної держави. Може, правильніше говорити, що останні ігнорують, не сприймають сучасне українське партійне життя;

— викривлена опозиційність, рушійною силою якої здебільшого є політична образа, захист капіталів, часто сумнівного походження, інші особистісні мотиви. Правило такої опозиції завжди одне: ворог мого ворога — мій товариш.

Сучасна українська непримиренна опозиція — це переважно ніщо інше, як боротьба за “місце під сонцем”, прагнення зберегти свої позиції — у владі та суспільстві.

Слід мати на увазі, що дальше спрощення політичної системи зумовить пошук нових підходів до неї з боку капіталу, особливо з наближенням президентських виборів.

Відповідно потрібні невідкладні заходи — законодавчі та політичні — щоб партії мали ідеологічний характер, щоб свою роль каталізатора суспільних процесів відіграла опозиція, без якої не може бути ефективною і відповідальною влади, повноцінного політичного життя, щоб у політичний процес втягувалася середня ланка українського суспільства. Повинні змагатися ідеї, люди, а не гроші. Це перше і головне.

Друге. Партії покликані примушувати владу не жити “за склом”, не відмовчуватися і в той же час повинні визнавати у ній не ворога, а партнера, розбіжності з яким треба долати цивілізовано, за Конституцією.

Третє. Політики та партії у своїй діяльності сьогодні мають виходити з необхідності справжнього оздоровлення держави, створення відповідальної, адекватної викликам часу системи державної влади, в основі якої — самоврядування. Але це повинні бути не стогони, не заклики, а конкретні, узгоджені пропозиції та напрацювання, в основі яких загальнодержавний інтерес, а не реваншистські чи лобістські підходи.

Результати парламентських та місцевих виборів засвідчили, що пріоритетним політичним світоглядом в Україні стає процентризм, який має кілька варіантів: провладний, націонал-демократичний та соціально-персоналістичний.

У жодному з потенційно проблемних регіонів України (Галичина, Донбас, Закарпаття, Крим, Буковина) реальної загрози цілісності Української держави нині немає. Населення України не підтримало радикальні політичні сили — лівого і правого спрямування, які за певних умов могли і можуть стати чинником формування сепаратистських тенденцій у державі.

Однак в Україні, і це знову ж таки показали вибори, ще зберігається потужний дезінтеграційний потенціал в економічній, політичній, духовній сферах. Зростає тенденція до регіоналізації України, зокрема, через активізацію процесів формування могутніх регіональних політико-економічних груп, які намагаються забезпечити і закріпити своє монопольне панування у власному регіоні та створити сприятливі умови для успішної експансії в інші регіони.

Звідси необхідність винесення на публічне обговорення наявних проблем регіонального суспільно-політичного життя, причому обговорення без нагнітання ажіотажу навколо них.

Поняття “регіоналізм”, попри всю його багатогранність, в умовах незалежної України стало вагомим конструктом теорії управління. І це зрозуміло, оскільки максимально можлива всебічність в аналізі регіональної

специфіки є необхідною передумовою раціональної територіальної організації. У колишньому СРСР регіоналізм незмінно розглядався як виключно негативний чинник, здатний підірвати економічну і державну єдність. Роки незалежності наповнили це поняття новим, значно ширшим змістом. Нині ним здебільшого позначається природне прагнення регіонів до утвердження власної самодостатності, розширення своїх прав і компетенцій, збереження самобутності.

Регіональні проблеми існували в Україні завжди, але їх регулювання було прерогативою далекого союзного центру. Процеси регіоналізації розглядалися як суто територіальні, зумовлені природними особливостями та завданнями раціонального розміщення продуктивних сил. Політичний контекст явищ регіоналізму брався до уваги лише тоді, коли з ними були пов'язані очевидні деформації. Про регіональну ж самоорганізацію мова не йшла взагалі. Ціною економічних експериментів, далеко не завжди вдалих, було економічне виснаження окремих регіонів, непомірне навантаження на екологію, руйнування тієї системи міжрегіональних і внутрішньорегіональних зв'язків, яка історично склалася.

Новий контекст проблем регіоналізму і регіоналізації пов'язаний значною мірою із розвінчанням радянського гіперцентралізму як одного з чинників розвалу радянської системи. Але ще більшою мірою — із сучасними глобалізаційними процесами, які диктують необхідність нових підходів до проблем територіальної організації.

До речі, у 2000 р. Україна займала 42 місце у світі за рівнем глобалізації. До такого висновку дійшли автори Рейтингу Глобалізації Globalization Index, який щорічно публікує журнал "Foreign Policy". У цьому рейтингу, опублікованому напередодні чергового Міжнародного економічного форуму, враховувалися дані по 61 країні світу, що об'єднують 85 % населення земної кулі та більше 90 % світової економіки.

При складанні рейтингу бралися до уваги чотири основних параметри. По-перше, економічна інтеграція — обсяг міжнародної торгівлі, інвестицій та різного роду виплат (у тому числі й зарплат), здійснюваних з пересіканням державних кордонів. По-друге, персональні контакти — міжнародні поїздки та туризм, обсяг міжнародних телефонних переговорів, поштових відправлень та переказів. По-третє, технологія — число користувачів Інтернет, число інтернет-серверів тощо. По-четверте, залучення у міжнародну політику — членство держав у міжнародних організаціях, кількість посольств.

Глобалізація зробила очевидним тісний зв'язок між інтеграційними процесами та зростанням ролі і значення локальних чинників. Фахівці позначають цей зв'язок "глокалізація" чи "глоболокалізм", акцентуючи увагу на тому, що глобалізаційні процеси радикально змінюють регіональні форми життєдіяльності людей, і нехтування новими викликами здатне призводити до гальмування розвитку, ізоляціонізму, економічної стагнації й екологічних ускладнень.

Якщо ж дивитися на проблему неупереджено, Україна й понині лишається уламком колишнього Союзу, тому що зберігає успадковані від нього диспропорції в регіональному розвитку. Не виробивши надійних механізмів його самоорганізації, не здійснивши назрілу адміністративно-територіальну реформу, вона поки що не в змозі вирватися з полону надмірного централізму. Диспропорції в розвитку регіонів, помножені на амбіції регіональних еліт і вияви регіональної клановості, істотно гальмують соціотрансформаційні процеси, стають на заваді оптимальному

використанню природного, науково-технічного, людського потенціалу регіонів.

Відсутність власної ідеології регіонального управління не тільки позбавляє регіони ознак економічної і політичної суб'єктивності, а й вкрай ускладнює проблеми взаємовідносин між ними і центром. Компетенції місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування належним чином не розмежовані, і це також призводить до тертя і ускладнень. Якщо додати до цього вади недосконалої податкової системи, очевидність небезпеки збереження й консервації такого стану сумніву не підлягає.

Завдання реформування регіональної політики й адміністративно-територіального поділу були поставлені на порядок денний більше трьох років тому. За цей час багато наших сусідів налагодили системний моніторинг регіонального розвитку, законодавчо закріпили нові схеми регіоналізації. У нас же далі розмов справа не пішла. Більше того, в останні роки намітилася тенденція структурування суспільства за ознаками територіальних інтересів; навіть деякі партії будуються не стільки на ідеологічних, скільки на регіональних засадах. Все це створює реальну небезпеку постійного “перетягування ковдри на себе”, тіньового лобізму, кругової поруки за земляцьким принципом. І виконавча, і законодавча гілки влади однаково несуть відповідальність за те, що механізми збалансування інтересів центру і регіонів надто застарілі і здатні стимулювати регіональний сепаратизм.

Одна з причин “пробуксовування” владних рішень — практична відсутність в Україні скоординованої системи регіональної науки. Велика кількість наукових центрів, покликаних виробляти моделі регіонального розвитку, не вирішують головного завдання — створення нової ідеології і технологій регіонального управління. Зусилля управлінців, економістів, географів, соціологів координуються надто мляво. Історична наука донедавна взагалі не залучалася до осмислення наслідків багатівікового розчленування України.

Регіональну проблематику не можна зводити до збереження балансу й рівноваги між різнополюсними орієнтаціями східних і західних регіонів. Те, на чому найчастіше фокусується увага — лише верхівка айсберга, підводна частина якого складається з вкрай суперечливих і неунормованих у правовому полі відносин різних регіональних центрів впливу між собою та з Києвом. Гостра конкурентна боротьба частково знаходить свій вихід пристрасними дискусіями у стінах Верховної Ради. Але головні вісі протистояння перебувають у глибокій тіні. Ймовірна федералізація України, до якої ми явно не готові, — це ще далеко не найгірший варіант майбутнього, яке може чекати Україну в разі зволікання у вирішенні проблем регіональної політики.

Насамперед, необхідно визначитися зі змістом і темпами реформування адміністративно-територіального устрою. Очевидно, що управління з центру 27 регіонами, надто різними за своїм економічним потенціалом, людськими і природними ресурсами, не може бути ефективним. Далеко не кожному з таких регіонів під силу створення власних механізмів самоорганізації.

Поступовий, але неухильний перехід до триступеневої регіональної системи (макрорегіон, мезорегіон, мікрорегіон) уявляється оптимальним. Регіональна ієрархія у такому разі складатиметься з 9—10 великих макрорегіонів (земель) з обласним (повітовим, районним) поділом і територіальних громад з функціями місцевого самоврядування. Зрозуміло, що нові моделі територіальної організації повинні бути предметом найширшого громадського обговорення на багатьох рівнях.

Головне, на чому хотілося б наголосити, — це необхідність найуважливішого врахування у створенні нових моделей районізації історичного досвіду: і позитивного, і негативного. Різноманітних експериментів територіальної організації в СРСР відбувалося немало, але від переважної більшості їх дуже скоро доводилося відмовлятися. Причиною цього, як правило, було те, що в основу реформування закладалися економічні потреби держави, а не реальні інтереси регіональних спільнот. Та прикладна регіоналістика, яка нам нині вкрай потрібна, має виходити не з доведених згори уможливлених схем, а з наукового освоєння величезного масиву інформації про регіональний розвиток на різних історичних етапах. Тільки в такий спосіб вдасться проникнути у таємниці регіональної ідентичності, розкрити внутрішній потенціал кожного регіону, подолати територіальні диспропорції, які гальмують соціотрансформаційні процеси.

Очевидно, що саме на цьому шляху найлегше зживатимуться і полярні орієнтації, пов'язані з тривалим перебуванням регіонів України в різних цивілізаційних системах. Саме на цьому підґрунті належить утверджувати і нову форму взаємин — регіональної відповідальності у ставленні до загальнодержавних інтересів, загальнонаціональних пріоритетів.

Постійно віддзеркалюючи закономірні процеси суверенізації й автономізації соціальних суб'єктів, регіоналізм не становить небезпеки там, де держава дбає водночас і про зміцнення власної незалежності, і про забезпечення регіонам умов для самореалізації. Але він може перетворитися у серйозну небезпеку в разі негнучкості і нереалістичності регіональної політики центру. Успішний розвиток України та її регіонів забезпечить не бездумне копіювання малоприсаєднаних для українських умов зарубіжних (у тому числі федералістичних) моделей, а уважне ставлення до регіональної ідентичності та специфічних потреб регіонів.

Ми достеменно не знаємо, що буде далі та яким буде третє тисячоліття, хоча й можемо бути певними, що до нього докладе “рук” основне з ХХ сторіччя. Ї нам важливо бачити, що відбувається у світі, не “випасти” з нього і не бути викинутими з нього.

Сьогодні перед українським суспільством особливо гостро постає питання про стратегічні вектори економічної та політичної інтеграції, наповнення реальним, конкретним змістом поняття “стратегічне партнерство”. Тема зовнішньополітичного вибору країни не може мати сезонного характеру або підпорядковуватися черговому міжнародному саміту.

Тривалий час після 1991 р. Україна проводила багатовекторну політику, що цілком відповідало її національним інтересам. З одного боку, було потрібне розмежування з Росією (від територіального до психологічного), без якого Україна не могла визначитися як цілісність. З іншого, — якраз для утвердження України як незалежної держави ставало життєво необхідним співробітництво з розвиненими західними країнами.

Головним у такому співробітництві була підтримка Заходу в зміцненні політичної та досягненні економічної незалежності молодій державі, у пом'якшенні наслідків тривалої економічної кризи. Кредити західних країн та міжнародних організацій, як уже зазначалося, відіграли істотну роль у стабілізації її економічного становища.

Важливими віхами на шляху зміцнення зв'язків із Заходом стало прийняття України до Ради Європи (вересень 1995 р.) і підписання у Мадриді (липень 1997 р.) Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією північноатлантичного договору (НАТО). Важко утриматися від проведення паралелі між цією подією (яка передбачалася задовго до візиту Л. Кучми в Мадрид) і підписанням 31 травня 1997 р. такого важливого для

нас Договору про дружбу, співробітництво і партнерство з Російською Федерацією.

Європейський Союз оголосив про розширення своїх кордонів у недалекому майбутньому за рахунок переважної більшості країн Центрально-Східної Європи. Таким чином, вся Європа за межами колишнього Радянського Союзу, включаючи країни Балтії, у майбутньому буде цілісним організмом в економічному, політичному і культурному відношеннях. За своїм економічним потенціалом Європейський Союз на рівні конкуруватиме з двома могутніми державами — США і Китаєм.

Перспектива об'єднання Європи змусила Російську Федерацію взяти курс на максимально можливе економічне, політичне і військове зближення з країнами Заходу. Питання про пряме входження в Європейський Союз для Росії не актуальне. Вона просто не вписується в європейські габарити ані економічно, ані політично. Зустрічні кроки європейців також були б малоймовірними, якби російський уряд поставив перед собою таке завдання. Але економічне, політичне і військове зближення між Росією та Європейським Союзом (після 11 вересня 2001 р.) відповідає інтересам обох сторін.

Європейська інтеграція залишається для України пріоритетною справою. Це, зокрема, засвідчило травневе 2002 р. послання Президента України до Верховної Ради під назвою “Європейський вибір”. У документі закладено програму економічного і соціального розвитку України на тривалу перспективу. Її реалізація покликана наблизити українські економічні параметри до загальноєвропейських, аби створити об'єктивні підстави для входження України до Європейського Союзу.

У 2002 р. сталися якісні зміни у відносинах між Російською Федерацією та Заходом. На зустрічі міністрів закордонних справ НАТО і Росії у Рейк'явіку було оголошено про створення “Ради 20”. Тобто Ради, в якій країни-члени НАТО і Росія вже не консультуватимуться, а разом прийматимуть рішення з окремих найважливіших питань. Визначено їх головний перелік: контроль над озброєннями, боротьба з тероризмом, врегулювання кризових ситуацій. У Москві президенти США і РФ підписали Договір про взаємне скорочення наступальних ядерних потенціалів.

Прорив у відносинах між НАТО і Росією разом з рішенням про скорочення ядерних арсеналів визначив народження нової глобальної системи безпеки. Україна одразу відреагувала на цю перспективу. 23 травня 2002 р. на засіданні Ради національної безпеки і оборони було оголошено, що країна починає стратегію зближення з Північноатлантичним альянсом, кінцевою метою якого має бути вступ до цієї організації. 8 липня 2002 р. це рішення набуло чинності згідно з Указом Президента України.

Рішення про вступ до НАТО приймаються з урахуванням волевиявлення населення на загальнонародних референдумах. Результати останніх соціологічних опитувань показують, що громадяни України ще не схильні занадто довіряти альянсу.

Можливо, консерватизм та упередженість у сприйманні цього блоку нашими співгромадянами пояснюється як попередніми пропагандистськими зусиллями, так і відсутністю реальних загроз, міжетнічних конфліктів та терористичних проявів. Україна протягом усього періоду самостійного існування являє приклад цивілізованого полагодження чи ненайскладніших у житті людства міжнаціональних проблем.

Однак глобалізаційні процеси несуть людству не лише інтеграційні вигоди, а й нові виклики. Вони неминуче будуть зачіпати й Україну. І вони неодмінно поставлять під великий сумнів нашу сьогоднішню оману ілюзію захищеності. Про свою безпеку не можна забувати ніколи, але є часи, коли про неї потрібно подбати особливо серйозно.

Перехідний період, який переживає Україна вже одинадцять нелегких років, охоплює всю систему глобальних світових взаємин: політичні, економічні, військові, культурні, взагалі цивілізаційні, у розумінні взаємин між різними расами й релігіями, у загальному концептуальному баченні перспектив людства, сучасних і майбутніх завдань.

Однак пересічну людину, яка живе під тягарем щоденних турбот, значно більше цікавлять буденні, з погляду вічності, питання, які вона повинна розв'язувати щодня й щогодини, забезпечуючи нормальне (матеріальне й духовне) життя собі, дітям, родині. Все це безпосередньо залежить від економічного стану держави. І питання покращання його ніколи не втрачає своєї актуальності. Воно в надзвичайній залежності від умілого поєднання політики й економіки.

Зовнішній політиці, зазвичай, не належить головна роль в економічному розвитку країни. Виключення стосуються, головним чином, перехідного періоду, коли держава утверджується як суб'єкт міжнародних відносин і відвойовує "місце під сонцем" у світовій економіці.

Саме тому Президент України неодноразово ставив перед Міністерством закордонних справ завдання "економізації" зовнішньої політики. Розвиваючи активні й взаємовигідні відносини з державами світу, Україна вирішує не тільки повсякденні, а й стратегічні економічні й політичні завдання. З ними пов'язаний її "європейський вибір" — одне з головних надбань часів суверенітету. Тепер маємо визначити ефективний шлях його реалізації.

"Європейський вибір" належить розуміти, звичайно, не в буквальному сенсі. Україна не має виборювати місце в Європі та європейській цивілізації. Ми споконвіку жили, живемо й будемо жити в самому центрі старого континенту. Саме наші предки ціною величезних жертв віками рятували Європу та її цивілізацію від навал завойовників та міграцій кочівників. У середині минулого століття наші батьки й діди у єдиних лавах із західними демократіями відвели від Європи й усього світу смертельну загрозу терористичного гітлерівського фашизму.

"Європейський вибір" України має подолати дисбаланс між великим різностороннім потенціалом України, з одного боку, та сучасними негараздами у таких важливих сферах її розвитку, як організація й технологія виробництва, рівень достатку населення та демократизація суспільства, — з іншого.

Не слід вважати, що уроки пройденого шляху та сучасні кардинальні внутрішньо- й зовнішньополітичні проблеми України стосуються лише її однієї, тільки українського суспільства й народу.

В умовах розвитку загальносвітових інтеграційних процесів, у часи нестабільності світу внутрішня й зовнішня політика однієї з найбільших європейських країн важить багато. Ніде правди діти, досвід незалежності, на жаль, засвідчив: в Європі й світі надто часто нас розуміють теоретично, мовою заяв і загальних декларацій про наміри. Але й тут є свої особливості. Винятково важливе геополітичне становище України і сьогодні привертає увагу прихильників різних дипломатичних комбінацій з метою отримання односторонніх вигод для тієї чи іншої країни.

Безперечно, не все в зовнішньополітичній сфері Україною робилося правильно. Чимало упущень пояснюється хворобою зростання. У період становлення держави взаємини з кожною країною, з якою велися переговори, що сприяли міжнародному утвердженню держави, вважалися пріоритетними. Проте, схиляння в бік багатьох пріоритетів не є свідченням зрілості зовнішньої політики. Врешті-решт, мають визріти найголовніші з них, а також визначитися раціональний шлях до забезпечення корінних інтересів України, її європейського вибору.

Протягом тривалого історичного часу Захід виявляв певну неухильну увагу не лише до України, але й до Центрально-Східної Європи загалом. Цей обшир, розташований між Німеччиною та Росією, разом з Балканами протягом століть фактично вважався таким, що існує поза Європою. Століттями Західна Європа фактично мала одного, як вона вважала, рівного собі партнера на сході континенту — Росію. Захід систематично нехтував інтересами, проголошуваними країнами Центрально-Східної Європи. Зайнята врегулюванням складного трикутника англо-франко-німецьких суперечностей, Європа по суті не відреагувала на поділи Польщі, тим більше, що, крім Росії, в цьому безпосередню участь брали Пруссія (ініціатор акції) та Австрія. Проти придушення Петербургом польських повстань 1830—31 і 1863 рр. формально висловилася лише Франція.

Вже у ХХ ст. не з мотивів справедливості, а лише прагнучи врегулювати відносини з великою євразійською державою, Захід змушений був відмовитись від підтримки “історичних прав” Польщі на українські та білоруські землі.

У сьогоднішній зміні політики Заходу щодо Росії теж виразно проглядає тенденція до партнерства на противагу, м’яко кажучи, надто обережній позиції щодо країн Центрально-Східної Європи. Навіть до тих, які вже вишикувалися у чергу до Євросоюзу. У прориві нашого східного сусіда до “сімки” великих держав світу проглядається низка об’єктивних і суб’єктивних факторів. Передусім це величезний геополітичний, економічний і військовий потенціал Росії.

Тепер, коли кордони НАТО стали кордонами з Україною, їй разом з Молдовою та Білоруссю запропоновано статус “країни-сусіда” цього військово-політичного об’єднання. Це, звичайно, статус, який можна вважати свідченням лояльності та бажання підтримувати добрі взаємини з нашою країною.

Однак нашим сусідом завжди була і залишається Росія. В українсько-російських взаєминах за віки накопилось багато різного. Але вселяють оптимізм зміни, які відбулися за останні роки. Широкий спектр спільних інтересів і потреб, зумовлених близькою історією й сьогоденням країн, взаємозалежність промисловості й науки, економічна доцільність і здоровий прагматизм дозволяють сподіватися на якісно новий рівень взаємовідносин між нашими державами. Перспективу активізації економічних і культурно-політичних зв’язків з Росією урядові і громадсько-політичні кола в Україні сприймають надзвичайно позитивно.

Зовнішні економічні чинники, які протягом останніх років сприяли початку відродження економіки України, на думку серйозних фахівців, вичерпали себе. Потрібно енергійно відшукувати нові, відроджувати забуті резерви для активного просування власної продукції на зовнішні ринки. Годі й говорити, що не варто відкидати перспективи виробничої кооперації з нашим сусідом. Від усього цього залежить зростання не у віддаленій, малодоступній для багатьох перспективі, а вже в найближчому майбутньому.

Це має бути реальний прагматизм. І ми повинні вчитися йому не емоційно й емпірично, а на конкретних справах, щоденно й наполегливо. Постійний пошук виваженого та раціонального шляху, ретельно прорахований кожний тактичний крок, щоразу співвіднесений зі стратегічними цілями й перспективою, неодмінно увінчається успіхом.

Останній період позначений безпрецедентною активністю України на європейському та євроатлантичному напрямках на основі нових орієнтирів і не за рахунок інтересів нашої країни та прав її громадян. Власне, і світ зрозумів, що нам нічого від нього не потрібно, що ми можемо обійтися без

преференцій у міжнародних справах. І ми зрозуміли важливість підтримання постійного інтересу партнерів до себе. Бо ні особистість, ні країна із заниженою самооцінкою не можуть адекватно відповідати на виклики часу.

Це головне. Україні потрібні такі партнери, які рахуються з нею і визнають її національні інтереси. Наголошувати на цьому належить і з огляду на те, що в особі України починають убачати конкурента.

Схоже, що українська еліта вже визначилась у плані зовнішньополітичних орієнтацій, а в багатовекторності починає визнавати лише один допустимий вектор — національні інтереси. Вона стає прозахідною у тому розумінні, що сприймає як свою саме цю модель життєвих стандартів.

На цій основі здавалося б можна робити висновок, що курс на інтеграцію із західним світом приречений на успіх. Однак при існуванні та збільшенні розриву між елітою і широким суспільним загалом подібний верхівковий консенсус може не знаходити адекватного розуміння серед “низів”.

* * *

Тривалий час домінантою нашого життя в умовах незалежності була політика, хоча ми добре пам'ятаємо слова Івана Франка, що політика — це поверхнева структура. На часі глибинна робота, прагматичні рішення та дії в усіх складових державотворення.

Україна сьогодні потребує не революцій, а спокою, не агітації, а занурення у справи свого внутрішнього облаштування, а також оновлення зовнішньополітичних завдань з урахуванням стрімкої динаміки міжнародних процесів та появи принципово нових викликів. Тим більше, що ми багато зусиль витрачаємо на імідж демократичної країни, замість того, щоб спрямовувати їх на власне розвиток демократії.

На мою думку, український народ прагне понад усе роботи, яка б забезпечувала створення матеріальних та духовних цінностей, та безпеки — для себе, своєї сім'ї та держави. Усе інше — похідне. Створити умови для цього, в тому числі й у міжнародному вимірі, — завдання влади та політиків. Відповідальної влади, відповідальних політиків.

ДОДАТОК 1

НАРОДНІ ДЕПУТАТИ УКРАЇНИ ІV СКЛИКАННЯ ЗА ВІКОМ (станом на 01.09.2002 р.)

Всього у Верховній Раді України 446 народних депутатів
з них жінок — 22
чоловіків — 424

Середній вік народних депутатів України

Середній вік	48,3	
Наймолодший народний депутат України	26 років	Хомутинник В. Ю.
Найстаріший народний депутат України	82 роки і 3 місяці	Стецько Я. Й.

Вікові групи

Вікові групи	Кількість	
	абс.	%
21—30 років	12	2,69
31—40 років	96	21,52
41—50 років	159	35,65
51—60 років	119	26,68
61—70 років	48	10,76
71—80 років	11	2,47
Більше 81 року	1	0,22

ДОДАТОК 2**ВІДОМОСТІ**

про кількість мандатів і середній вік депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських рад за підсумками виборів 31 березня 2002 року (станом на 01.08.2002 р.)

Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, Київська, Севастопольська міські ради	Кількість мандатів	Середній вік депутатів
Верховна Рада Автономної Республіки Крим	100	48 років 3 місяці
Вінницька	99	50 років 4 місяці
Волинська	80	47 років 5 місяців
Дніпропетровська	70	48 років 4 місяці
Донецька	180	48 років 5 місяців
Житомирська	81	49 років
Закарпатська	85	46 років
Запорізька	100	47 років
Івано-Франківська	95	48 років
Київська	70	48 років 5 місяців
Кіровоградська	75	49 років 8 місяців
Луганська	124	49 років 11 місяців
Львівська	81	47 років
Миколаївська	72	51 рік 2 місяці
Одеська	99	49 років 3 місяці
Полтавська	90	48 років 11 місяців
Рівненська	60	50 років
Сумська	75	49 років 6 місяців
Тернопільська	108	48 років
Харківська	68	53 роки 1 місяць
Херсонська	63	47 років 2 місяці
Хмельницька	78	49 років 9 місяців
Черкаська	78	49 років 6 місяців
Чернівецька	104	48 років 2 місяці
Чернігівська	75	51 рік 8 місяців
м. Київ	90	44 роки 1 місяць
м. Севастополь	75	47 років 9 місяців
по Україні	2375	48 років 7 місяців

Проблеми української медієвістики

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ МІЖ ДВОМА ОСЕРЕДКАМИ ВЛАДИ В ДАВНЬОРУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (70—90-ті роки XII ст.)

Йдеться, власне, про **внутрішню**, міжкнязівську дипломатію на Русі. Ця тема досі не вивчалась ні у вітчизняній, ні у зарубіжній історіографії. Вона була лише порушена В. Т. Пашутом у проблемній статті, опублікованій вже після передчасної кончини цього видатного вченого. Історик підкреслив важливість дослідження дипломатичних стосунків поміж руськими государями і накреслив деякі лінії студіювання теми¹. Тому моя розвідка є, по суті, першою у цій проблемі.

На 60-ті рр. XII ст. у Київській Русі *de facto* існувало два центри державної концентрації. Поряд з древньою, всіма визнаною столицею Києвом, у часи Юрія Долгорукого і його сина Андрія Боголюбського в державі підноситься ще один владний осередок: Володимир на Клязьмі. І коли Юрій все життя прагнув сісти на київський “золотий стіл” і закінчив свої дні великим князем київським, то його наступник Андрій з самого початку політичної кар’єри прагнув назавжди залишити Київську землю і Київ, натомість розбудувати свою північну столицю, створити північний осередок державної концентрації.

Незабаром по смерті Юрія (1157 р.) Андрій починає виявляти претензії на загальноруські старійшинство і владу. Він, як і раніше, не бажає посідати київський престол, але воліє перетворити інших князів на своїх підручників і правити Руссю одноосібно, хоч і здалека. Можна думати, що Андрія в’язала сама можливість стати київським князем: він не хотів мати справу з вкоріненими великими боярами у місті й землі, з південноруською княжою ієрархією, нарешті, з давніми традиціями тамтешнього суспільно-політичного життя. Цей амбітний син Долгорукого воліє починати все спочатку, з чистого аркуша, на новому місці.

Отаборившись у Суздалі, що був дійсною столицею його князівства, Андрій Юрійович поступово входить в конфлікт зі своєю близькою роднею — київськими та волинськими Мстиславичами і смоленськими Ростиславичами. Скориставшись із чвар поміж Мстиславичами і Ростиславичами, підступами проти обох кланів чернігівських князів Ольговичів, він підштовхує всіх їх проти київського князя Мстислава Ізяславича. Коаліція з південноруських князів Ольговичів, Мстиславичів і Ростиславичів разом з сином Боголюбського Мстиславом на початку березня 1169 р. штурмом здобула і страшенно розграбувала стольний град Русі. На київський стіл Мстислав Андрійович посадив свого дядька Гліба^{1а}.

Розграбування Києва, в якому взяли участь не лише північно-, а й південноруські князі, ознаменувало факт політичного розділення країни і явного виділення, поряд із Києвом, ще одного центра влади в державі — в Суздалі. Верхівці суспільства стало ясно, що віднині Андрій Боголюбський прагне відігравати головну роль на Русі.

Посаження в Києві у березні 1169 р. Гліба Юрійовича зовсім ще не означало того, що північноруські Мономашичі заволоділи стольним градом Русі. “Мы же паки на преднее возвратимся, на горкую и бедную память тоя же весны”², як сказано в Новгородському літописі з іншого приводу й під іншим роком. Йдеться про страшну для Києва весну 1169 р., коли вперше в давньоруській історії коаліція руських князів штурмом здобула і майже знищила матір міст руських! Уперше в історії володимиро-суздальський князь Андрій посадив у Києві свого ставленика без узгодження з іншими князями. Гірка пам’ять про варварську наругу над Києвом тими, хто зобов’язувався перед суспільством берегти і охороняти його, ще довго жила в пам’ятках середньовічної руської писемності.

Завзятий Мстислав Ізяславич на початку наступного, 1170 р. рушив на Київ, одержавши допомогу від галицького князя Ярослава Володимировича й ще кількох інших князів. Дізнавшись про наближення Мстислава, Гліб Юрійович утік до Переяславля Південного і звідти послав за половецькою ордою. Мстислав же “вшед в Киев **взем ряды с братьею**, с Ярославом (своім братом. — **М.К.**) и Володимиром Мъстиславичем (дядьком. — **М.К.**), с галичаны, и со Всеволодковичемъ (Святославом. — **М.К.**), и Святотолкомъ Гюргевичем, и с **кианы**”³ (тут і далі виділено мною. — **М.К.**).

Гліба Юрійовича врятував Давид Ростиславич, бо його клан був тоді в союзі з Андрієм Боголюбським: він зачинився у Вишгороді, і Мстислав не зміг здобути сильно укріплену фортецю. Цим він виграв час для Гліба. Тоді ж Мстислав Ізяславич одержав звістку, що Гліб Юрійович веде половецьку орду; допомога поспішала і до Давида. А нечисленні союзники залишили Мстислава. Він змушений був відступити на Волинь, де намагався зібрати нове військо, проте розхворівся і 19 серпня 1170 р. помер⁴. А в січні 1171 р. пішов з життя його суперник Гліб Юрійович⁵.

Ростиславичі в дипломатичному і воєнному протистоянні з Андрієм Боголюбським

Андрій Юрійович, мабуть, не встиг направити до Києва свого нового ставленика. Бо Давид і Мстислав Ростиславичі, котрі сиділи у Вишгороді, звели на київський престол свого дядька Володимира Мстиславича, що до того посідав скромний стіл у закутному Дорогобужі⁶. Важко сумніватися в тому, що, садовлячи в Києві старшого серед синів Мстислава Великого, однак дрібного удільного і зовсім не авторитетного князька, Ростиславичі сподівалися використати його у власних цілях⁷. Лише після цього у справу посідання великокнязівського стола владно втрутився Андрій Боголюбський. Як зауважив київський книжник, “Андрееви же нелюбо бяше седење Володимере Киеве, а насылаше на нь, **веляше ему ити ис Києва, а Романове Ростиславичю веляше ити Киеву**”⁸. Вживання дієслова “велети” красномовно свідчить, що Боголюбський вважав себе старійшим князем у Руській землі і наполягав на своєму праві на власний розсуд ставити князів у стольному граді держави. Таким правом доти володіли лише великі князі київські, хоча по смерті Мстислава Володимировича Великого (1132 р.) це право часом бувало зовсім формальним.

Важко сказати, чим би закінчилося невдоволення суздальського князя вокняжінням (без його згоди) Володимира Мстиславича в Києві. Та немолодий вже Володимир раптово помер, просидівши на київському столі неповних чотири місяці⁹, після чого зникла перешкода утвердженню Романа Ростиславича в стольному граді. Після деякого зволікання Роман прибув до Києва, залишивши в Смоленську сина Ярополка, і одразу уклав угоду з київським вічем¹⁰. Все це було зроблено без погодження з Андрієм Юрійовичем. Однак він не залишив того, що сталося, поза увагою.

Ще одним свідченням привласнення Боголюбським статусу старійшого в державі можна вважати трохи раніше свідчення Київського літопису (осінь 1170 р.): “Посла Андрей к Ростиславичю к Рюрикови, да ему Новгород Великий; Рюрик же приеха, да волость свою брату своему Давыдови, а сам иде к Новугороду”¹¹.

На перший погляд, у державі склалася система управління і розподілення столів в обхід великого князя київського, на чолі якої став (без погодження з главами інших кланів) проводир північноруських Мономашичів Андрій Юрійович. Літописи начебто створюють враження того, що інші клани та їхні глави мовчки змирилися з подібним становищем. Адже Ростиславичі охоче прийняли від Андрія і Київ, і Новгород. Однак, як свідчать наступні сторінки Київського, Лаврентіївського та інших ізводів, брати зовсім не визнали Боголюбського старійшим на Русі. Незабаром Ростиславичі почали оспорювати його право розпоряджатися волостями на Півдні.

Камінь спотикання цього разу (як і в багатьох інших випадках у стосунках між Києвом і Суздалем) лежав у Новгороді Великому. Надаючи це місто із землею Рюрикові Ростиславичу, Боголюбський прагнув усунути звідти сина свого запеклого ворога Мстислава Ізяславича Романа. Новгородське віче вперто трималося Романа Мстиславича, але вічників силою примусили прийняти Рюрика Ростиславича. Тим більше, що, дізнавшись про смерть батька у Володимирі-Волинському, Роман Мстиславич спішно попрямував на Волинь. Однак Рюрик Ростиславич не ужився з амбітними новгородськими боярами, і в кінці 1171 р. йому довелося піти звідтіля до Києва. А новгородське віче, що завжди ставало на сторону найсильнішого руського государя, попросило Андрія Юрійовича прислати йому сина¹². Згідно з резонною думкою Грушевського, вже через це Ростиславичі могли бути незадоволені порядкуванням Боголюбського на Русі¹³.

Зі свого боку, Андрій, певно, не знайшов у братах Ростиславичах слухняних виконавців своєї волі, а в старшому, Романі, — покірного йому намісника в стольному граді Русі. Наше основне джерело з цієї теми — Київський літопис — не називає причину сварки Боголюбського з Ростиславичами. Її пояснює Лаврентіївський ізвод під 1172 р.: “Непокоршимся Ростиславичемь князю Андрею и в воли его не ходящим” — Давид і Мстислав Ростиславичі схопили було в Києві брата Боголюбського Всеволода¹⁴.

Гадаю, однак, що то був хіба що привід для початку протистояння Андрія Юрійовича з Ростиславичами за Київ і загальноруське старійшинство (тим паче, що епізод з полоненням Всеволода не дістав розвитку у відомих мені джерелах). Тим не менше, Всеволод Юрійович, напевне, тоді дійсно перебував у Києві — саме його і посадив Андрій у стольному граді Русі після вигнання Романа Ростиславича, коли інший брат суздальського князя Михалко не захотів піти до Києва, а запропонував у князі Всеволода.

Дії владного Боголюбського були рішучими і безкомпромісними, хоча, з погляду княжого права Русі, і незаконними. Щоб звільнити великокнязівський стіл для брата, Андрій позбавив Києва старшого Ростислави-

ча — Романа. Ростиславичі почали дипломатичне листування з суздальським князем, оспорюючи законність його вчинку, і ще більше — його гнівного окрику щодо їхнього клану.

Не одержавши, мабуть, відповіді на цю грамоту, Ростиславичі вирішили вдатися до сильних засобів: ув'язнили й вигнали з Києва Всеволода Юрійовича і посадили там іншого з братів — Рюрика. Розпочалося відкрите протистояння двох центрів влади у Давньоруській державі. Того самого 1172 р. Андрій в ультимативній формі вимагає у Ростиславичів видати йому київських бояр, котрі буцімто “уморили” його брата Гліба. Ростиславичі відмовилися виконати його брутальну вимогу, після чого Боголюбський звелів їм ...піти з Руської землі (“а нам путь кажеш из Руской землі”) ¹⁵.

Такого ще не бувало на Русі. Князів, прямих нащадків Володимира Мономаха, його онук намагається вигнати з Києва і південної Руської землі, немов ізгоїв, про що вони гнівно заявили йому в своїй грамоті ¹⁶: “С сякими речми прислал не акы ко князю, но акы к подручнику и просту человеку...” На скоєне Андрієм Ростиславичі відповіли йому тяжкою образою, принизивши і вигнавши з ганьбою його посла ¹⁷.

По тому розпочалися воєнні дії. Але великому військові Андрія Юрійовича так і не пощастило перемогти Ростиславичів. Суздальському князю довелося припинити війну і відновити дипломатичні перетрактації з ними. Після того, як Ростиславичі посадили в Києві свого брата в перших Ярослава Ізяславича і швидко переконались у невдалості свого вибору, вони знову зв'язалися з Боголюбським і 1173 р., наче в недавньому минулому нічого не сталося між ними, попросили його затвердити на київському столі Романа Ростиславича. Навчений гірким досвідом невдалої війни з Ростиславичами, Андрій Юрійович обережно відповів їм: почекайте, я послав до південноруських князів послів порадитися з ними про долю Києва, коли одержу відповідь, то дам вам знати ¹⁸.

Та навряд Андрій Боголюбський відмовився від своїх гегемоністських планів заволодіти південною Руською землею і правити у ній із свого Суздаля. Його обачлива відповідь Ростиславичам щодо можливості вокняжіння в Києві Романа могла бути й дипломатичним викрутасом, аби виграти час... Природному розвитку подій завадила смерть Андрія Юрійовича 29 червня 1174 р. унаслідок боярської змови. Після цього суздальські князі довгий час не втручалися у південноруські справи, бо були поглинені справами власними.

Південноруські клани суперничають за Київ (1174—1181 рр.)

До міжусобної боротьби у Володимиро-Суздальському князівстві (що почалася по вбивстві Андрія Юрійовича) північноруські Мономашичі залучили південноруських князів, насамперед Ольговичів. Незабаром по смерті Андрія його брати Михалко і Всеволод, а також небіж Ярополк Ростиславич, опинились у Чернігові, у Святослава Всеволодича. Там вони, “утвердившеся межі собою, давше Михалкови старейшинство” в Суздалі й на тому цілували хрест у чернігівського єпископа ¹⁹. Однак віче Ростова Великого, древньої столиці князівства, не визнало такого рішення. Те ж саме сталося у тодішньому стольному граді князівства — Володимиріна-Клязьмі. Михалкові довелося залишити великокнязівський стіл, “а Ярополка князя посадиша володимерьце, с радостью, в городе Володимере на столе”. У Ростові віче посадило його брата Мстислава ²⁰. Це сталося

1175 р. і означало, по суті, розпад Ростово-Суздальського (Володимиро-Суздальського) князівства.

Ярополк (син Романа Ростиславича), котрий обійшов своїх дядьків Михалка і Всеволода, незатишно і неміцно почувався на володимирському великокнязівському столі. Тому він намагається заручитися підтримкою Ростиславичів і виряджає посольство до їхньої отчини—Смоленська. Однак Ростиславичі були поглинені внутріклановим суперництвом, і не змогли допомогти йому. Незабаром після цього смоленське віче вигнало Ярополка і покликало княжити Мстислава Ростиславича²¹. То була родинна справа Ростиславичів, котрі тоді намагалися повернути собі київський престол, на якому продовжував сидіти Ярослав Ізяславич, молодший брат Мстислава Ізяславича.

Ярослав був найстарішим серед нащадків Мстислава Великого, і Ростиславичам незручно було просто виганяти його з Києва. Тому вони придумали хитромудру політичну комбінацію: витіснити його з стольного града, але так, наче він сам пішов звідти. З цією метою “тогда же (у 1175 р. — М.К.) пришел бяшетъ Роман ис Смоленска к братъи своей в помощь²²; Ярослав же рече: “Привели есте брата своего Романа, а **даете ему Киев?** и поиде ис Кыева в Луческ. Они же почаша слати по немь, вабъче опячь в Киев, он же не послуша их, и поиде в Луческ. Роман же седе в Кыеве, на столе деда своего и отца своего”²³.

“Замятня”, як називають північноруські літописи міжусобну боротьбу князів, тривала у Ростово-Суздальській землі до 1177 р., після чого у Володимирі вокняжився молодший брат Андрія Юрійовича Всеволод²⁴, згодом прозваний через чисельність своєї родини “Великим Гніздом”. Заколоти тривали в його князівстві й далі, тому мине ще немало літ, перш ніж Всеволод Юрійович звернеться до південноруських справ і візьме участь у суперництві за загальноруське старійшинство.

Але 1176 р. претензії на Київ висунув глава клану Ольговичів Святослав Всеволодич. Він, котрий все життя використовував половецьких ханів у міжкнязівському суперництві, демонстративно обурився з того, що один з Ростиславичів Давид не приєднався до походу руських князів у степ, що завершився невдачею. Тоді Святослав цинічно заявив київському князеві Роману Ростиславичу: “Ряд наш так есть: оже ся князь извинить (провиниться. — М.К.), то в волость, а мужь у голову”²⁵. На цій, більш ніж сумнівній підставі Святослав вирішив забрати Київ у Романа. Захоплений знеацька Роман Ростиславич не зміг протистояти сильнішому війську Святослава і подався до Білгорода.

Та Ростиславичі не змирилися із втратою стольного града Русі. Підоспів Мстислав Ростиславич з полком, і вони вирішили назавтра вранці дати битву Святославу. Далі літописець описує дивні речі: “Святослав же уведа, оже хотять ему дати полк (битву. — М.К.) Ростиславичи, и побеже Святослав черес Днепр устья Лыбеди, и потопоша людье мнози...”. Але, здобувши безкровну перемогу над Ольговичем, “Ростиславичи же, не хотяче губити Руской земли и крестьяньской крови проливати, сгадавше (порадились — М.К.), **даша Киев Святославу**, а Роман иде Смолньску”²⁶.

Отже, Ростиславичі, перемігши Святослава, добровільно віддають йому Київ! Створюється враження, що вони, подібно до Андрія Боголюбського в 1167—1184 рр., прагнуть володіти південною Руською землею (що звузилась тоді, по суті, до меж Київської землі) без Києва, але воліють бачити в Києві залежного від них князя. Побитий Ростиславичами Святослав Всеволодич тоді був змушений рахуватися з ними і надалі діяти багатоманітно в чому під їхнім тиском.

Про прихильність, часом демонстративну, Ростиславичів до Руської (Київської) землі, яку вони проголосили своєю отчиною, свідчить розповідь київського літописця про події 1176—1177 рр. Тоді новгородське віче покликало Мстислава Романовича у князі. “Он же не хотяше ити из Руской земли и с братьею своею разойтися”. Але родичі і найближчі радники переконали його, мовивши: “Брате! Аж зовуть тя с честию, иди; а **тамо ци не наша отчина?**”. Звертають увагу на себе програмні слова рідні Мстислава: Новгород також є їхньою отчиною. Отже, саме вони, Ростиславичі, є “отчичами” **всієї Руської землі**, у тому числі й Південної, — першим кланом Давньоруської держави. І це при тому, що Ольгович — Святослав Всеволодич продовжував княжити в Києві!

Із свого боку, Святослав докладав зусиль до зміцнення свого статусу в стольному граді. З ним на Русі почали рахуватися як з київським князем. У 1178 р. Всеволод Велике Гніздо “призва” його сина Володимира и “вда за него свою братаньну Михалкову дчерь”²⁷. Та оточений Ростиславичами, котрі сиділи навколо Києва у малих, добре укріплених містах Руської землі, ще й утримували за собою багатий Смоленськ із волостю, Святослав через кілька років не витримав напруги і вирішив силою позбавитися від обтяжливої присутності цього клану поблизу стольного града.

У 1180 р. Святослав спробував схопити Давида Ростиславича з його княгинею, коли ті полювали з човнів на Дніпрі. Однак Давид спритно уникнув полону, а Святослав, побоюючись скоєного, втік з Києва до Чернігова. У Києві сів Рюрик Ростиславич, котрий висунувся на перше місце в своєму клані. Святослав Всеволодич втратив рівновагу і, з не відомих за літописами причин, раптом зібрав Ольговичів, найняв половців і, напевне, в кінці 1180 р. пішов на Всеволода Юрійовича Велике Гніздо. Та зазнав жорстокої поразки, втратив обоз і побіг до Новгороду Великого²⁸.

Але Святослав незабаром оговтався після вчиненого йому Всеволодом Юрійовичем розгрому і напав на Київ, ведучи з собою майбутнього героя “Слова о полку Ігоревім” Ігоря Святославича і половецьку орду. Заскочений, слід гадати, раптово, Рюрик подався до Білгорода, де звичайно відсиджувалися Ростиславичі у випадку ворожої навали на Київ²⁹.

Проте чергове князювання Святослава Всеволодича у стольному граді Русі тривало зовсім недовго. Рюрик Ростиславич з Мстиславом Володимировичем і союзною ордою чорних клобуків вщент розтрошили військо Святослава і приведених ним половців. Його брат у перших Ігор Святославич ледве втік з поля битви: “Игорь же виде в половце побеженъ, тако с Концаком (половецким ханом. — М.К.) вьскочивша в лодью, бежа на Городец к Чернигову”³⁰.

Здавалося, Святослав Всеволодич був остаточно переможений і втратив усі надії добути для себе Київ. Але — “Рюрик ... возлюбил мира паче рати и пожити хотя в братолюбьи...”³¹. Цілковито нелогічно — та це за логікою сучасної людини, — Рюрик раптом пішов на мирні переговори з переможеним суперником.

Договірні відносини південноруських князів часів дуумвірату Рюрик — Святослав (1181—1194 рр.)

Згідно з відбитою в тексті літопису угодою між цими князями, Рюрик Ростиславич несподівано для суспільства і, мабуть, для здоланого суперника раптом “сступиися ему старейшиньства и Києва, а себе взя всю Рускую землю”³², завдяки чому утворився дуумвірат глав двох сильних кланів, що здавна суперничали за Київ і старійшинство.

Можна припустити, що Рюрик керувався тверезим політичним розрахунком: втримати Київ у передбаченні неминучого конфлікту з володимиро-суздальським великим князем, котрий тоді почав виявляти інтерес до південноруських справ, було незмірно важче, ніж південну Руську землю. Володіння ж самою тією землею, її у більшості добре укріпленими малими містами і волостями, що відносилися до них, давало Ростиславичам матеріальну й силову перевагу над Святославом, якого вони оточили з усіх боків.

На мій погляд, ідучи на співправління із Святославом, Рюрик сподівався придушити князівські усобиці, стабілізувати політичне становище в країні й успішніше стримувати натиск Половецького степу. Він також міг мати на увазі і наростання тиску з боку Всеволода Велике Гніздо. Втім, надії на Святослава Всеволодича в боротьбі з кочовиками були досить-таки проблематичними, скільки Ольговичі взагалі й Святослав зокрема сумно прославилися на Русі співробітництвом з половецькими ханами в міжусобній боротьбі — і тим самим зрадою загальноруських інтересів. Історія спільного правління Рюрика і Святослава певною мірою підтвердила і надії (якщо він їх мав) і побоювання Ростиславича.

Як згадувалося, вплив суздальського осередку влади на південноруські справи по смерті Андрія Боголюбського сильно зменшився. Літописи створюють враження, що часом Всеволод Юрійович волів не втручатися у них. Разом із тим, тривало давнє суперництво Півдня і Півночі за Новгород Великий. У 1180 р. після смерті свого князя Мстислава Ростиславича (онука Долгорукого) “послашася новгородци к Святославу в Русь по сын, и приведоша Володимира (його сина. — М.К.) в Новгород...”. Але під тиском Всеволода взимку 1181 р. новгородці “показаша путь” Володимиру і “послашася по князь ко Всеволоду и вдасть им свояка своего” — Ярослава Володимировича, онука “великаго Мьстислава”³³.

Досвідчений дипломат, Святослав Всеволодич прагнув зміцнити добрі стосунки з главами інших кланів за допомогою династичних шлюбів. Київський літопис повідомляє, що 1183 р. він одружив двох синів: Гліба — з донькою Рюрика Ростиславича, а Мстислава — з свояченицею Всеволода Юрійовича³⁴. І надалі Святослав успішно користувався цим популярним у середньовічній дипломатії методом для досягнення політичних цілей.

У 1187 р. він одружив свого небожа Святослава (сина новгород-сіверського князя Ігоря Святославича) з донькою Рюрика Ярославою; тоді ж повернувся з половецького полону інший його небіж Володимир Ігорович з дружиною-Кончаківною³⁵. У 1189 р. і Рюрик Ростиславич поріднився з суздальським князем: “Князь великий Всеволод отда дщерь свою Верху-славу за Рюриковича Ростислава смоленського”³⁶. Всі ці династичні шлюби дещо стабілізували внутріполітичне становище і міжкнязівські відносини в Давньоруській державі. Однак самі по собі вони були не в змозі кардинально змінити вектори політичних сил.

Об'єднання сил Ольговичів і Ростиславичів унаслідок встановлення дуумвірату глав цих кланів створило об'єктивні умови і можливості для переходу в наступ на Половецький степ, — при тому, що Святослав не раз продовжував уникати війни з давніми родичами, друзями і союзниками. Проте становище великого князя київського просто зобов'язувало його брати участь у загальноруських походах на половців і навіть очолювати їх. Адже вищою добродією князя в очах народу і його феодальної верхівки вважалася постійна і мужня боротьба з ворогами Русі, — а тоді в неї був, по суті, один-єдиний постійний ворог: половецькі хани.

Починаючи з 1183 р., літописи оповідають про кілька переможних походів об'єднаних сил руських князів до Половецького степу. Під 1183 р. київський книжник з глибоким задоволенням відзначив: “Того же лета Бог вложи в сердце Святославу, князю киевському, и великому князю Рюрикови Ростиславичю пойти на половце — **и посласта по околние князи**”. Далі джерело перелічує учасників цієї загальноруської акції. Від походу ухилилася лише частина Ольговичів, особливо тісно зв'язаних з ханами³⁷. Успішні походи у степ літописи згадують також під 1185, 1187, 1190 і 1191 рр. Вони значною мірою послабили небезпеку для Русі з боку агресивних кочовиків. Розпочинаючи опис таких експедицій, книжники звичайно пишуть: “Святослав сославъся с Рюриком, сватом своим, и сдумасти ити на половце”. Лише після їхнього рішення “совокупившеса вси князи Руские, поидоша к Днепру”³⁸.

Співправління Рюрика зі Святославом проходило не без незгод поміж дуумвірами. Причина залишалась колишньою: Святослав обтяжувався присутністю Рюрика і його клану в Руській землі. Тому 1189 р. Святослав Всеволодич, скориставшись з кризи князівської влади в Галичі (син Ярослава Володимир був вигнаний місцевими боярами), вирішив було заволодіти містом і волостю. З цією метою він зав'язав зносини з угорським королем, совереном галицького князя, і послав до нього сина Гліба. Дізнавшись про це, Рюрик обурився. Святослав же виправдовувався ... “И тако сдумавше, поидоша к Галичю, Святослав с сыны своими, а Рюрик с братьею своею” — джерело чітко позначає протистояння кланів. “И рядящимся о волость Галичкую. Святослав же даяшетъ Галичъ Рюрикови, а собе хотяшетъ всей возвратишаса восвоеси”³⁹. Утім, цей конфлікт між Рюриком і Святославом не мав видимих наслідків.

Але вже наступного року Святослав Всеволодич порушив дану Рюрикові обіцянку послати свого сина проти половців, після чого “башетъ ему тяжа с Рюриком и с Давыдом, и Смоленскою землею”, тобто з кланом Ростиславичів. І тут на історичну сцену Південної Русі нарешті виступає Всеволод Велике Гніздо.

Рюрик Ростиславич заручився його підтримкою і послав сказати Святославу: “Ты, брате, к нам крест целовал на Романове ряду, такоже наш брат Роман седел в Києве: дажъ стоиши в том ряду”⁴⁰, тобто він зобов'язаний дотримуватися давньої угоди. Своєю грамотою Рюрик нагадав київському князеві, що Роман Ростиславич сидів раніше в Києві і що Святослав цілував на тому хрест. Далі Рюрик пригрозив повернути Святославу “крестыня грамоты” — розірвати відносини. Святославу довелося знову цілувати хрест і підтвердити свою вірність давній угоді з Ростиславичами⁴¹.

Непередбачливе звернення Рюрика до Всеволода Юрійовича за підтримкою не минулося марно — і для нього самого, і для Південної Русі. Володимиро-суздальський государ, котрий на той час зміцнив своє становище у величезному і багатому князівстві, почав претендувати на старійшинство у Давньоруській державі. Добитися цього йому допоміг випадок.

У 1190 р. повернувся з еміграції (з Германії) вигнаний за рік перед тим боярами з Галича князь Володимир Ярославич. Йому допоміг знову сісти на престол польський князь Казимир, але Володимир, мабуть, втратив надії на співробітництво з феодальною знаттю Галицької землі. Тому він “посла ко Всеволоду, ко уеви своему”⁴² Суждаль, моляся ему: “Отце господине! Удержи Галичъ подо мною, а яз Божий и твой есмь со всим Галичемъ, а в твоей воле есмь всегда”.

Всеволод прийняв його пропозицію, розіслав грамоти до всіх руських князів, до угорського короля, польських князів і уклав з ними угоду про

своє покровительство Володимиру Ярославичу: “И води я ко кресту, на своемъ сестричиче Галича не искати николиже (стола. — М.К.) под нимъ”⁴³. Перед нами типова середньовічна угода про колективне дотримання сюзеренних прав Всеволода Юрійовича на галицького князя. Завдяки цій угоді Володимир благополучно досидів на своєму неспокоїному престолі аж до самої смерті, що настала 1199 р.

Характерна річ: Володимир Ярославич звернувся за допомогою не до Святослава Всеволодича, свого формального сюзерена, а до далекого володимиро-суздальського государя. Ймовірно, він вважав захист Всеволода більш дійовим, ніж хитке покровительство Святослава. Але з наведеного тексту джерела випливає ще одна обставина: галицький князь, по суті, визнав Всеволода старійшим на Русі. Це сталося ще за життя Святослава. Смерть Святослава Всеволодича корінним чином змінила структуру влади і князівську ієрархію на Русі, насамперед — Південній.

Південноруська дипломатія в умовах старійшинства Всеволода Юрійовича (90-ті рр. XII ст.)

25 липня 1194 р. помер київський князь Святослав Всеволодич⁴⁴. Настав кінець його багатолітньому дуумвірату з Рюриком Ростиславичем. Здавалося, Рюрик мав відчуті полегшення, зробившись нарешті єдиновладним князем київським і не дуже-то жалкувати за співправителем, з яким у нього, особливо в останні роки, постійно були незгоди і спалахували сварки. Однак джерела створюють враження, що, залишившись без Святослава, Рюрик почувався в Києві якось незатишно... Дійсність об'єктивно полягала в тому, що зникнення з політичної арени глави клану Ольговичів (котрого у той час ніхто не міг замінити ні на київському столі, ні в міжкнязівському суперництві) порушило хитку рівновагу між двома центрами влади на Русі: Києвом і Володимиром-на-Клязьмі.

Рюрик спробував якось виправити становище. Київський повістяр повідомляє, що незабаром після кончини Святослава, на початку 1195 р., “посла Рюрик по брата своего по Давыда к Смоленську, река ему: “Брате! Се ве осталася старейши всех в Руськой земле, а поеди ко мне Киеву, что будеть на Руской земле думы и о братьи своей, о Володимери племени (нащадках Мономаха. — М.К.), и то все укончаеве... И с братом своим Рюриком [Давид] ряды все уконча о Руской земле...”⁴⁵.

Звертає на себе увагу наполегливе прагнення Рюрика представити Руську землю (південну) володінням нащадків Володимира Мономаха і опікуватися нею разом з іншим членом клану Ростиславичів — Давидом. Як бачимо, він не брав до рахунку Ольговичів. Та у квітні 1197 р. Давид Ростиславич помер⁴⁶, і Рюрик залишився сам на сам з великим князем володимиро-суздальським Всеволодом.

А втім, короткочасний дуумвірат братів-Ростиславичів не міг бути реальною силою в Давньоруській державі. Він здатний був хіба що дещо стабілізувати політико-соціальне становище в Південній Русі, навколо Києва. Тому що того самого 1195 р. Всеволода Юрійовича було визнано іншими князями старійшим, принаймні “во Володимере племени”⁴⁷. Через це Рюрикові з Давидом доводилося рахуватися з володимиро-суздальським князем. Виправдовуючись перед зятем Романом Мстиславичем у тому, що він забрав у нього волость і передав її Всеволоду, Рюрик заявив: “А нам безо Всеволода нелзя быти”, бо той є старійшим князем. Можна думати, що він був старійшим серед всіх князів узагалі. В усякому разі, саме так розумів володимиро-суздальський князь свій статус у державі.

Передання Рюриком волості Романа Всеволоду викликало обурення зятя, котрий одразу ж почав воювати з тестем. Воскресенський літопис докладно описує початок конфлікту й дипломатичне розв'язання його. Спочатку Рюрик, порадившись з “братиєю и мужи своїми”, послав до Всеволода й повідав йому, начебто “Роман приложися к Ольговичем и по дводить их на Киев”. Потім Рюрик закликав Всеволода як старійшого у Володимировому племені, “промыслити о Руской земли и о своей чести и о нашей” — у стосунках із Всеволодом Рюрик Ростиславич настирливо підкреслював спільність їхньої отчини — південної Руської землі — й необхідність захисту її від Ольговичів. Одночасно Рюрик відрядив послів до Романа і “обличи его и грамоты поврже ему”, тобто офіційно розірвав із ним дипломатичні стосунки. Роман, за словами літописця, злякався (певно, спільних проти нього дій київського і володимиро-суздальського князя) і подався до Польщі⁴⁸.

Дещо пізніше Всеволоду Ольговичу довелося мирити Ростиславичів з Ольговичами, що відстоювали (і ті й інші зі своїми доказами) виключні права своїх кланів на південну Русь як на отчину. Рюрик і Давид звернулися до нього з проханням підтримати їхню вимогу до Ольговичів “не искати отцины нашея Кыева и Смоленска под нами и под нашими детми и подо всим нашим Володимеримь племенем...”. У відповідь Ольговичі звернулися до Всеволода Юрійовича, теж визнавши його главою дому Ярославичів: “Аж нам вменил Киев тоже нам его блюсти под тобою и под сватом твоим Рюриком, то в том стоим”⁴⁹. У цих словах відбилася система колективного сюзеренітету Ярославичів над Руссю і рецепція права Всеволода наглядати за Києвом. Ольговичі справедливо зауважили в своїй грамоті суздальському князеві, що у них, “онуків Ярослава”, є такі самі права на столярний град Русі, як у Ростиславичів і Мстиславичів.

Після втручання Всеволода “Ольговичи же убоявьшися... и другие послы послаша к Рюрикови” з пропозицією: “Аже есмы не укончали сее зими ряду со Всеволодом и с тобою, и с братом твоим Давыдом, а ты ны еси близь, а целуй с нами крест, како ты ся с нами не воевати, доколе со Всеволодом и с Давыдом любо ся уладим, любо ся не уладим”⁵⁰.

Таким чином, Ольговичі зробили спробу дипломатичного врегулювання назриваючого конфлікту. На це Рюрик, порадившись зі своїм оточенням, “посла посол ко Ярославу”⁵¹, хотя и свести в любовь со Всеволодом и с Давыдом, и води и кресту, како ему возстати на рать до ряду, а сам целова крест на том же к нему”⁵². Зі свого боку, Рюрик Ростиславич запропонував Ольговичам проект мирного розв'язання суперечок, умовою якого було не починати війни до підписання мирного договору і “свести в любовь” чотирьох князів. Все це свідчить про більш високий, ніж ще недавно, рівень міжкнязівських відносин, про віру руських князів у силу підписаного ними “ряда” і навіть усної угоди.

Та, мабуть, ще “не приспе время” для того, щоб подібні угоди між князями стали нормою і могли діяти тривалий час. Незабаром по тому “Ярослав и вси Ольговичи ... поехала ко Смоленску изъездом”. Рюрик відреагував на це не одвітним ударом, а дипломатичними засобами: послав до Ярослава “с крестьными грамотами, река ему: “... Соступилея еси ряду и крестнаго целования; а ся ти крестьныя грамоты”, тобто розірвав стосунки з ним. Це справило сильне враження на Ярослава Всеволодича, він повернувся до Чернігова і “посла посол свой к Рюрикови, оправливаяся во крестное целование”, тобто виправдовуючись у порушенні угоди. Він звинуватив Рюрика в тому, ніби київський князь зазіхає на Смоленськ, що було йому віддав. Але повернення до попереднього мирного

договору не сталося. “И тако бывши межи ими распре мнози и речи велице, и на уладишася”, — епічно зауважує літописець⁵³.

Не досягнувши згоди, обидві сторони звернулися за судом і допомогою до Всеволода Юрійовича. 1196 р. Рюрик закинув Всеволоду, що той пообіцяв зустрітися з ним і його братом Давидом у Чернігові, в очікуванні чого київський князь “совокупився с братьєю своею, и с дружиною своею, и с дикими половци, и седел есмь доспев, жда от тебе вести”⁵⁴. Але Всеволод не приїхав. І тоді, сподіваючись на його допомогу, Рюрик почав воювати з Ольговичами.

Напевне Рюрик мав значну перевагу над Ольговичами у військовій силі, оскільки “Ярослав Всеволожич черниговський... ко Всеволоду и ко Давыдови посла муж свой”, доручивши йому добиватися правого “ряда” і “любви” від суздальського князя. “Всеволод же почав думати с Давыдом (Ростиславичем. — М.К.) и с рязаньскими князьми, и с мужьми, любя како бы с ними умирится”, але Давид “не любяшеть мира” й продовжував підбурювати Всеволода проти Ольговичів⁵⁵.

Яблуком незгоди між Ростиславичами і Ольговичами, як і півстоліття тому, залишався стольний град Русі і старійшинство, хай навіть лише південноруське. Відчуваючи і проголошуючи себе старішим князем на Русі, Всеволод Юрійович просто не міг бути в стороні від цієї давньої незгоди поміж князями. Він прагнув, певно, також стабілізації становища в південній Русі.

Того самого 1196 р. Всеволод “посла мужа своя ко Ярославу (до Чернігова. — М.К.), и умолви с ним про волость свою и про дети своя, а **Киева под Рюриком не искати, а под Давыдом Смоленска не искати, и води [Всеволод] Ярослава ко честному кресту и всих Олговичь**”⁵⁶.

Однак Рюрик Ростиславич залишився незадоволеним угодою Всеволода Юрійовича з Ольговичами, укладеною без його участі, — він явно не бажав перетворюватися з суб'єкта княжого права на об'єкт у міжкнязівських відносинах. Його посол передав Всеволоду докірливі слова свого государя: мовляв, ти цілував хрест у тому, що мої вороги — твої вороги, ти просив частку в Руській землі й одержав її, хоча мені довелося відібрати її у зятя, нарешті, ти не допоміг мені минулого року, коли я просив, а тепер став на бік Ольговичів. Після цієї преамбули Рюрик “отъя [у Всеволода] они города тья, которыя же бяшеть ему дал в Руськой земли, и розда опять братьи своей”⁵⁷, позбавившись у такий спосіб від обтяжливої присутності Всеволода в Руській землі.

Важко відповісти на очевидне питання: чому Всеволод тоді повівся дуже обережно, не здійснивши навіть спроби повернути втрачене на півдні? Так само вчинив він і тоді, коли 1196 р. (“на осенный Юрьев день”)⁵⁸ новгородці вигнали князя Ярослава Володимировича (з Мстиславичів) і “много славшеся ко Всеволоду к Суздальскому и молившеся ему, дабы им дал своего сына любо иного кого. Всеволод же их воли не створи”, — напевне, не бажаючи загострювати стосунки з Рюриком, котрий у подібних випадках підтримував Мстиславичів. Новгородцям довелося звертатися до Ярослава Всеволодича чернігівського, і той послав до них сина⁵⁹.

Втім, все це зовсім не означало, що Всеволод Юрійович узагалі послабив своє втручання у південноруські справи. Лаврентіївський літопис під 1197 р. (у Київському літописі ця подія не відбилася) повідав про те, як “Романко (Мстиславич, тодішній волинський князь. — М.К.) нача пушати дчерь Рюрикову (свою дружину. — М.К.), хотяшет ее постричи. Рюрик же посла к великому князю Всеволоду, река: “Брате и свате! Романко от нас отступил и крест целовал к Олговичем. А, брате и свате, пошли грамо-

ты хрестные поверзи им, а сам поиди на конь”⁶⁰. Всеволоду довелося силою спонукати Ольговичів до миру: “Олговичи не могуше стати противу ему, поклонишася ему”⁶¹.

Образно висловлюючись, міжкнязівські відносини у Давньоруській державі кінця XII ст. оберталися навколо осі Київ—Чернігів—Суздаль. До них були неминуче залучені всі князі, і не тільки південноруські. Дипломатичні зв’язки, природно, існували і в інших напрямках. Укладалися династичні шлюби, які слугували політичним інтересам. Київський літописець згадує про те, що 1188 р. “Роман же Володимерьський Мьстиславичь сватася с ним (галицьким князем Володимиром Ярославичем. — М.К.), и да дщерь свою за сына его за старейшаго”⁶².

Цей шлюб був хіба що дипломатичною хитрістю Романа, оскільки буквально у наступних реченнях літопису повідано, як він, дізнавшись про те, що “мужи галичкыйи не добро живут с князем своим”, почав слати послів до галицьких бояр, “подтыкая их на князя своего, да быша его выгнале из отчины своея, а самого быша прияли на княжение”⁶³. Однак цинічному планові волинського князя судилося здійснитися лише наполовину: галичани дійсно вигнали свого князя Володимира і посадили було на стіл Романа. Але до справи втрутився угорський король, котрий повів на Галич своє військо. “И слышав Роман, аже король за Горою⁶⁴ уже, и бежа, не мога стати противу ему”⁶⁵. А в Галичі король посадив свого сина Андрія.

Типовим для того часу був династичний союз між київським і рязанським князями, що відноситься до 1199 р.: “Благоверный великий князь Рюрик Ростиславичь отда дщерь свою Всеславу в Рязань, за Ярослава за Глебовича”⁶⁶. Рязанський князь був ближнім васалом Всеволода Великого Гніздо, тим самим Рюрик зближувався з володимиро-суздальським князем.

На кінець століття звістки літописів про суперечки серед князів за Київ і загальноруське главенство робляться дедалі рідшими. Давньоруська держава неухильно дробилася. Федерація земель і князівств, у яку з початком удільної роздробленості переросла єдиновладна монархія Рюриковичів, з перших років XIII ст. перетворюється на конфедерацію. Зв’язки між землями і князівствами, що складалі її, слабшають, а в багатьох випадках робляться спорадичними, а то і формальними. Старіючий Всеволод Юрійович, поглинений справами свого величезного князівства, все менше втручається у південноруські справи. Хоча і на початку XIII ст. і великий київський князь Рюрик Ростиславич, і творець Галицько-Волинського князівства Роман Мстиславич, як і раніше, визнають його “отцем и господином” і просять його, “дабы ти [Рюрику] Киев опять дал”⁶⁷.

¹ П а ш у т о В. Т. Опыт периодизации истории русской дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. 1982. — М., 1984. — С. 15—16.

^{1a} Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 372—373; ПСРЛ. — Т. 1. — Лаврентьевская летопись. Вып. 2; Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. — Л., 1927 (далі в посиланнях: Лаврентьевская летопись). — Стлб. 354.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — М.; Л., 1950. — С. 278—279.

³ Летопись по Ипатскому списку. — С. 375.

⁴ Там же. — С. 382.

⁵ Там же.

⁶ Там же. — С. 385—386.

⁷ М. С. Грушевський звернув увагу на непривабливі характеристики, дані Володимирі в Київському літописі, й думав, що той вокняжився у Києві в лютому 1171 р. (Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — Львів, 1905. — С. 198, прим.).

⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 386.

- ⁹ Там же. — С. 386.
¹⁰ Там же. — С. 387.
¹¹ Там же. — С. 383.
¹² Новгородская первая летопись... — С. 22.
¹³ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 199.
¹⁴ Лаврентьевская летопись. — Стлб. 365. Цю саму причину називає й Воскресенський літопис: ПСРЛ. — Т. VII / Летопись по Воскресенскому списку. — СПб., 1856 (далі в посиланнях: Воскресенская летопись). — С. 88.
¹⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 388.
¹⁶ Відбите в літописі дипломатичне листування між Ростиславичами і Андрієм Боголюбським за емоційністю і багатством інформації щодо практики міжкнязівських відносин на Русі навряд чи має аналогії в давньоруському письменстві.
¹⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 390.
¹⁸ Там же. — С. 394.
¹⁹ Там же. — С. 404.
²⁰ Там же. — С. 405.
²¹ Там же. — С. 406.
²² Ростиславичі сиділи навколо Києва, у малих містах Руської землі.
²³ Летопись по Ипатскому списку. — С. 407. Коротко про вокняжіння Романа див.: Новгородская первая летопись... — С. 223.
²⁴ Лаврентьевская летопись. — Стлб. 379—385.
²⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 409.
²⁶ Там же. — С. 410.
²⁷ Там же. — С. 414.
²⁸ Там же. — С. 418—419.
²⁹ Там же. — С. 420.
³⁰ Там же. — С. 421.
³¹ Там же.
³² Там же. — С. 422.
³³ Новгородская первая летопись... — С. 226, 227.
³⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 422.
³⁵ Там же. — С. 443.
³⁶ Воскресенская летопись. — С. 101. Докладну розповідь про цей політично важливий шлюб див.: Летопись по Ипатскому списку. — С. 443.
³⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 426.
³⁸ Там же. — С. 440.
³⁹ Там же. — С. 446.
⁴⁰ Там же. — С. 450—451.
⁴¹ Там же. — С. 451.
⁴² Володимир був сином сестри Всеволода Ольги.
⁴³ Летопись по Ипатскому списку. — С. 448—449.
⁴⁴ V a u m g a r t e n N. Gynalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII sйcle. — Roma, 1927. — Tabl. IV. — N 22. 3.20.
⁴⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 458—459. Про дату див.: Б е р е ж к о в Н. Г. Хронология русского летописания. — М., 1963. — С. 207.
⁴⁶ Лаврентьевская летопись. — Стлб. 414.
⁴⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 461.
⁴⁸ Воскресенская летопись. — С. 104.
⁴⁹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 462—463.
⁵⁰ Там же. — С. 463.
⁵¹ Всеволодичу, чернігівському князю, тодішньому главі Ольговичів.
⁵² Летопись по Ипатскому списку. — С. 463; Воскресенская летопись. — С. 105 (під 1196 р.).
⁵³ Летопись по Ипатскому списку. — С. 465—466; Воскресенская летопись. — С. 105 (коротко).
⁵⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 466.
⁵⁵ Там же. — С. 468—469.
⁵⁶ Там же. — С. 469.
⁵⁷ Там же. — С. 470.
⁵⁸ Новгородская первая летопись... — С. 236.
⁵⁹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 470—471.
⁶⁰ Лаврентьевская летопись. — Стлб. 412—413. Про це розповідається і у Воскресенському літописі (с. 106).
⁶¹ Там же. — Стлб. 413.
⁶² Летопись по Ипатскому списку. — С. 444.
⁶³ Там же.

⁶⁴ “Гора” — Карпатські гори служили природним рубежем між Галицькою землею та Угорщиною з XII ст.

⁶⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 445.

⁶⁶ Там же. — С. 474.

⁶⁷ Воскресенская летопись. — С. 108; Лаврентьевская летопись. — Стлб. 419 (менш докладно).

В. К. КОЗЮБА (Київ)

“ДВІР” В ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИХ ПАМ’ЯТКАХ ДАВНЬОЇ РУСІ

Однією з найважливіших ознак середньовічних міст Русі вважається їх дворово-садибна забудова¹. І якщо загальні спостереження про планування дворів, середню їх площу, типи огорож і т. ін., що ґрунтуються на археологічному матеріалі великих і малих міст Русі, вже знайшли своє відображення в науковій літературі, то систематизація свідчень про двори у писемних джерелах, а особливо пам’ятках юридичного характеру, залишалася поза рамками досліджень.

Запропонована праця спирається на матеріал, який містять юридичні пам’ятки Давньої Русі. Сюди відносяться як збірники законів світського та церковного характеру, створені на Русі (Руська Правда, устави Володимира та Ярослава), так і пам’ятки візантійського походження, перекладені у нас чи інших слов’янських країнах (Закон Судний людем, Книги законні та інші), а також збірники, що існували у нас в грецькому варіанті і поступово, частинами перекладалися на давньоруську мову (Еклога, Прохірон)². Зазначимо, що усі вони без винятку використовувалися в XI—XIII ст. на Русі як пам’ятки діючого права. До них також належать міжнародні договори від початку X (договір Олега з Візантією 911 р.) до другої половини XIII ст. (договір Новгороду з німцями).

Зібраний матеріал об’єднано в чотири групи, утворені за спільною тематикою.

Двір — приватна власність. В РП двір виступає як приватна власність. За порушення його кордонів (“Аже... дворную тыномъ перегородить межю...”) ст. 65 Тр. передбачає найбільший штраф (“продажу”) — 12 гривень. У законі не деталізована процедура судового вирішення цього питання, але в загальних рисах вона, мабуть, була близькою до аналогічної процедури західноєвропейського міського середньовічного законодавства³. Підтвердженням цього є норми інших статей РП, за якими при вирішенні спірних питань в суді заслуховувалися свідки (“а вылѣзуть послуи” — ст. 23 Тр., “а вылѣзуть людие” — ст. 60, 97 Тр.), які у випадку необхідності присягали (“оже... выведеть послуи, то ти поидуть на роту” — ст. 43 Тр.), при цьому при деяких правопорушеннях цих присягнувших свідків повинно було бути саме двоє (“...выведеть свободна мужа два... то ити ... тѣмъ видокомъ на роту...” — ст. 32 Тр.). У зв’язку з цією нормою треба звернути увагу на два моменти. Перший з них — наявність певної еволюції в законодавстві. За Короткою Правдою (ст. 33 Ак.), карним злочином вважалося псування межових знаків на полях чи деревах. Імовірно, бурхливий розвиток дрібної приватної власності, в тому числі й на садибні ділянки (у першу чергу в великих містах), у другій половині XI—XII ст.

спричинив необхідність уточнення цієї норми законодавства, що й було реалізовано в Пространній редакції.

Інший момент пов’язаний з відносністю самого поняття приватного володіння. В Західній Європі тільки наприкінці XIII ст. міські жителі домоглися повної свободи приватної власності на свої присадибні ділянки⁴. До того часу вони були змушені платити різні збори (регулярні щорічні — за право користування ділянкою садиби або нерегулярні — при зміні власника нерухомого майна — продажу, обміні, наслідуванні, даруванні тощо) на користь сеньйора⁵. При цьому досить часто ремісникам та купцям доводилось орендувати земельні ділянки у власників землі, і ця оренда, можливо, мала характер наслідування⁶. Щодо юридичного статусу міської землі в Давній Русі, то ще дослідники XIX — початку XX ст. (Б.М. Чичерін, М.Ф. Владимирський-Буданов) відзначали, що тоді держава (чи князь, який її уособлював) була головним власником земель міських та сільських громад⁷. Пізніше деякими дослідниками (В.Т. Пашуто, А.Л. Хорошкевич) була висунута теза про існування імунітету від князівської влади громад найбільших міст Русі, а отже, і закріплення за ними відповідних прав власності⁸. П.П. Толочко, приділивши цьому питанню значну увагу, дійшов висновку, що князівські міста Русі мали, безумовно, державний статус⁹.

Не викликає заперечень той факт, що значна частина населення великих міст Русі була особисто незалежною і мала свою приватну нерухому власність, хоча кількість домо- чи дворовласників, природно, менша, адже в сім’ях був тільки один номінальний господар майна, навіть якщо ці сім’ї були нероздільними. Дворовласниками виступали як найвищі верстви суспільства — князі, бояри, князівські чиновники, що видно з літописних повідомлень, так й інші соціальні групи — ремісники, купці, а також представники церкви. Чи існував у Русі державний податок на нерухоме міське майно, подібний до податку з “рала” чи “диму” в сільсько-господарському виробництві, чи платили його усі категорії власників і чи був цей податок ознакою обмеженого й умовного приватного володіння дворами у місті, що повинно було відбитися в певних нюансах розпорядження, користування та володіння цими присадибними ділянками? З одного боку, в РП ми бачимо князівське право на виморочне майно лише стосовно смердів (ст. 85 Тр.), а отже, спадок вільних міських мешканців не переходив до державної (князівської) скарбниці, чого слід було б очікувати, якби вся земля міст належала державі¹⁰. З іншого боку, давньоруські джерела не дають підстав для приписування міським громадам такої ж активної економічної та юридичної ролі в житті держави, яка спостерігається в Західній Європі, хоча частково це може бути пов’язаним з незадовільним станом джерел з даного питання. Як видно, питання політико-економічної самостійності міських громад остаточно ще не розв’язане і потребує окремого дослідження.

Проблема недоторканності приватного житла дістала своє відображення в тексті договору князя Олега з греками 911 р., який подано в літописі. І хоча ця норма викладена в дещо перекрученому вигляді, ще М.М. Карамзін запропонував правильне, на наш погляд, тлумачення цієї статті¹¹. За нею заборонялося проводити самочинні обшуки чужих осель, хоча б і за підозрою в приховуванні краденого. Схожа норма викладена в гл. 19 ЗСЛ, за якою, якщо при тяжбі за будь-яку річ людина не сповіщає владу (“не поведає владыкам”), а сама відбирає її силою (“по власти ли по силе”), то господар втрачає право на цю річ; якщо ж він бере таким чином чужу річ, то підпадає під суд¹².

Дещо інакше це питання розв'язується в РП. Якщо хтось загубив свою річ (коня, зброю, одяг, худобу) або її вкрадено, треба було про це публічно сповістити (“заповість на торгу”). При цьому господар речі не мав права самочинно повертати її, якщо навіть він її упізнав. Для цього існувала спеціальна процедура — свод¹³. Ця норма була спрямована проти самочинних обшуків, конфіскацій та інших зловживань при пошуках та поверненні вкрадених речей. Дуже дискусійною є стаття РП, в якій викладена норма про видачу холопа, що вдарив вільного чоловіка (“свободна мужа”) і потім сховався в господарській оселі, і якого господар не хоче видати. В Короткій редакції є фраза “то холопа пояти” (ст. 16 Ак.), що вказує на можливість взяти холопа, який завинив, силою. Більшість дослідників, починаючи з В.М. Татищева, вважає, що тут описка, адже в Ростовському списку Правди стоїть “не яти”¹⁴, хоча дехто відстоює правильність варіанту “пояти”¹⁵. Можна підтримати поширене трактування цієї частини згаданої статті, адже якщо б існувало правило силою забирати з приватновласницького подвір'я винного холопа без згоди його власника, то який був би сенс у вчинку, коли “господинь начнеть не дати его”? Це підтверджує і зміст Пространної редакції (ст. 58 Тр.), де розглядаються санкції за невидачу холопа, тобто фактично підтверджується право на недоторканність житла.

Оберігання спокою приватного життя сімей знаходить підтвердження в непрямих свідченнях юридичних документів. В РП, зокрема, найбільшому штрафу підлягали дії з навмисного завдання шкоди (“пакоши”) свійським тваринам (ст. 80 Тр.). В цих діях закон вбачав намагання завдати не стільки економічної, скільки моральної шкоди господарю¹⁶. Цікаво, що дещо пізніше до переліку домашніх тварин було занесено собак та кішок. В оригінальній юридичній пам'ятці — Правосудді митрополичому — про цих тварин згадується двічі¹⁷. В ст. 5, що за змістом є компіляцією статей РП “А се оуроци скоту” (ст. 41, 76, 77 Тр.) і де подано штрафи за крадіжку свійських тварин, його розмір за собаку чи кішку (3 гривні) прирівняний до розміру штрафу за вола та втричі більший за жеребця¹⁸. В іншій статті за вбивство собаки чи кішки “вини” гривна, з віддаванням нової тварини замість забитої¹⁹. Те, що собаки та кішки жили в дворах, принаймні у великих містах, свідчать літописні дані²⁰.

Двір — місце злочину. В давньоруських юридичних пам'ятках двір іноді фігурує як місце злочину (пограбування-татьба та пов'язане з ним вбивство татя, переховування злодія), як його об'єкт (у випадках підпалу) або як місце певної юридичної дії (поклажа). Зі статей РП про крадіжки ми дізнаємося, що на дворах стояли такі споруди, як кліть та хлів (ст. 38 Ак., 37 Тр.), і що на тих же дворах чи присадибних ділянках розміщувались гумна та ями з житом (ст. 39, 79 Тр.). У хлівах чи біля них існували загородки (“забои”), в яких трималась худоба (ст. 72 Кар.). Об'єктами крадіжок як у дворах, так і у полі чи на інших ділянках землі (пасовиська, ліс), джерела називають сіно, дрова (ст. 39 Ак., 78 Тр.), коней (ст. 25 Ак.) та різні види домашньої худоби (“скоту”): кобил (ст. 41 Тр.), волів (“говяда”) та корів (ст. 20 Ак.), баранів (ст. 26 Ак.), овець, кіз, свиней (ст. 40 Ак., 38 Тр.) та птиці (ст. 35, 36 Ак.). При цьому крадіжка речей та худоби, що охоронялися чи знаходилися під замком, порівняно з аналогічними, що не охоронялися (наприклад, “скоть на полі”), каралася значно суворіше (ст. 37, 38 Тр.)²¹. Якщо в татьбі брали участь кілька людей, усі вони несли однакову матеріальну відповідальність за злочин, при цьому розмір штрафу не ділився, а множився на кількість учасників крадіжки (ст. 29, 40 Ак., 37—39 Тр.).

Дещо осібно стоять кілька статей Уставу Ярослава, в яких розглядаються випадки крадіжок родинного (сімейного) майна одним з членів подружжя. Об’єктом цих крадіжок виступають коноплі, льон, “всякое жито” (ст. 32), “бѣлыя порты” або “портища”, полотно (ст. 33), “свадебное и сгородное” (ст. 34) або кліть на своєму дворі (ст. 37)²². За фактом крадіжки винуватий сплачував 3 або 12 (ст. 32) гривень на користь митрополита, але сам злочин не міг бути підставою для розлучення подружжя (ст. 36, 37)²³.

Викликає велику зацікавленість норма РП, за якою грабіжника-тата можна було безкарно вбити на місці злочину. В Короткій редакції цьому випадку присвячено 2 статті (20 та 38 Ак.), в Пространній — подано узагальнюючу ст. 36 Тр. (37 Кар.). При цьому “неясність фрази” (за висловом М.М. Тихомирова) — “аже оубиють огнищанина... то оубити въ пса место” — спровокувала два діаметрально протилежні тлумачення ст. 20 Ак. Більшість дослідників (І.Д. Беляєв, М.Ф. Владимирський-Буданов, В.І. Сергеевич, М.О. Дьяконов, М.М. Тихомиров та інші) саме огнищанина та тивунця вважали за злодіїв, яких можна було вбити при їх спробі татьби, при цьому наводились аналогічні приклади з посадовцями з візантійського законодавства²⁴.

Разом з тим існувала й інша точка зору, прихильники якої (Б.О. Романов, О.Є. Пресняков, М.П. Павлов-Сильванський) вважали, що в цій статті огнищанин фігурує не як тать, а як жертва злочину, що гине, захищаючи добро господаря²⁵. Як докази на користь останнього припущення висувались такі аргументи: наявність у тексті статті повторення (“аже оубиють... то оубити...”), яке нібито не може стосуватись однієї й тієї ж особи; існування в Короткій редакції одразу двох статей про татьбу біля кліті може пов’язуватись тільки з різним їх змістом; схожий зміст інших статей РП, розташованих поруч з ст. 20. В останньому випадку мається на увазі та обставина, що за ст. 18, 19 Ак., котрі, як і ст. 20, розпочинаються майже однаково — “Аще (а иже) оубьють огнищанина...”, призначається розмір вири за вбивство огнищанина та порядок її сплати в різних випадках. У ст. 21 встановлюється розмір вири за вбивство інших князівських службовців — тивуна та конюха.

Оскільки цю точку зору вважають правильною і деякі сучасні дослідники²⁶, для з’ясування даного питання звернемося до порівняльного текстологічного аналізу згаданих статей:

ст. 20 Ак.
Аже оубиють огнищанина оу клѣти, или оу коня, или оу говяда, или оу коровьѣ татьбы, то оубити въ пса мѣсто; а то же поконь и тивоуницоу

ст. 38 Ак.
Аще оубьють татя на своемъ дворѣ либо оу клѣти, или оу хлѣва, то тои оубить; аще ли до свѣта держать, то вести его на княжь двор; а оже ли оубьють, а люди боудуть видѣли связань, то платити в немь

ст. 36 Тр.
Аже оубиють кого оу клѣти или оу котороѣ татбы, то оубиють во пса мѣсто; аже ли и додержать свѣта, то вести на княжь дворь; оже ли оубиють и, а оуже боудуть людие связана видѣли, то платити в томь 12 гривень

З цього порівняння добре видно, що саме на базі ст. 20 та 38 Ак. з’явилась узагальнююча стаття Пространної редакції. Слова “огнищанин” та “тать” були замінені неконкретним “кого”, перелік можливих місць зло-

чину скорочено до “клѣти”, а можливих об’єктів злочину — до “кото꣞ѣ татбы”. При цьому відзначимо заміну словосполучення “коровьѣ татбы” на “кото꣞ѣ татбы”. Ця заміна могла трапитись лише з двох причин — або текст Короткої редакції було неправильно прочитано і якимось викривлене слово “коровьѣ” було замінене на зрозуміліше “кото꣞ѣ”, або укладач Пространної редакції свідомо замінив слово “коровьѣ” на більш широкий за змістом займенник “кото꣞ѣ”. Не можна погодитись з Л.К. Гьотцем, який вважав, що вислів “у которое татбы” був і в ст. 20 Ак., куди “коровья” татба потрапила через помилку переписувача²⁷, адже стале використання слова “коровьѣ” в усіх списках Короткої редакції вказує на його наявність і в архетипі статті. Фраза “то оубити въ пса мѣсто” також потрапила до Пространної редакції з ст. 20 Ак. Треба також врахувати, що ст. 36 Тр. має заголовок “О татбѣ” (ст. 37 Кар. — “О тате”) і абсолютно прозорий зміст, як, до речі, і ст. 38 Ак., а оскільки, як було показано вище, текстологічно ст. 36 Тр. походить від переробки ст. 20 та 38 Ак., то і за змістом усі вони присвячені викладенню однієї норми — вбивству татя на місці злочину²⁸.

У статті про вбивство татя є певні обмеження: вбивство визнавалося законним, якщо татя чинив опір при затриманні. Якщо ж його затримали, він був зв’язаний, але після цього все одно вбитий, а не відведений на світанку до суду, і це підтверджували свідки (“а оуже боудуть людие... видѣли”), за цей самосуд накладався штраф у 12 гривень. У Ростовському списку РП є цікаве доповнення ст. 36 Тр.: “Оже убиень татя, а подымуть ноги во дворе, ино убить; оли подымуть ноги за ворота, толи платити в нем”²⁹. Дослідники справедливо вбачали в ньому уточнення цієї норми: вбити татя можна було лише на території свого двору; якщо ж його було вбито під час переслідування вже за межами двору, то таке вбивство підлягало кримінальному покаранню — штрафу³⁰.

Схожа норма про покарання татя присутня в ст. 32 договору смоленського князя Мстислава Давидовича з Рігою та Готландом 1229 р., за якою господар майна, якщо він “имѣть татя, надъ тѣмъ емоу своя вляя, камъ его хочеть, там дѣжеть”. На думку М.Ф. Владимирського-Буданова, зміст цієї статті “рішуче суперечить” відповідним статтям договору Олега з греками та РП (ст. 38 Ак., 37 Кар.) і “взагалі духу руського права”³¹. На нашу ж думку, ніякого протиріччя між змістами вказаних юридичних пам’яток не існує. Якщо в договорі Олега та РП окремо підкреслюється вбивство крадія як один з можливих (але зовсім не обов’язкових!) варіантів розвитку подій, то в договорі 1229 р. воно поглинається (але не забороняється) більшою свободою дій господаря майна.

Кілька статей РП присвячено розгляду різних аспектів такого злочину, як переховування злодія. За це порушення накладався штраф у розмірі 3-х гривень за втікача-челядина (ст. 10 Ак., 26 Тр.) або 12 гривень за холопа, який вдарив вільну людину і переховується у свого господаря (ст. 16 Ак., 58 Тр.). Тільки незнання статусу втікача звільняло господаря оселі від судового переслідування (ст. 109 Тр.).

Серед статей про підпал найбільший інтерес викликає стаття з Короткої (ст. 13) та Пространної (ст. 14) редакцій Уставу Ярослава³². Ця стаття містить як склад злочину, так і санкцію за нього: “Аще кто зажжетъ гумно, или двор, или иное что, митрополиту 40 гривен, а опитемию подоимуть, а князь казнить”. Зміст статті Пространної редакції, наведений вище, дещо відрізняється від запропонованої Я.М. Щаповим реконструкції тексту архетипу Уставу³³. Відмінності полягають в таких деталях: у переліку об’єктів підпалу двір та гумно міняються місцями; замість єпископа з’являється

митрополит; поява в Пространній редакції санкції духовного характеру — епітимії. Для теми, яку ми розглядаємо, найцікавішими є порядок розташування слів “двір” та “гумно” в тексті статті Уставу Ярослава, котрий дозволяє окреслити коло джерел цієї статті та її взаємозв’язок з відповідною нормою РП, а також наявність духовної санкції, що, на нашу думку, пояснює саму появу статті про підпал в згаданому Уставі.

Дослідники давно звернули увагу на певну невідповідність змісту цієї статті, що містить один з найтяжчих карних злочинів³⁴, загальному характеру церковного Уставу Ярослава як юридичної пам’ятки з переліком злочинів проти суспільної моралі, які підпадали під юрисдикцію церковного суду. Незважаючи на те, що в Уставі згадуються злочини, віднесені РП до цивільного (князівського) суду, усі вони мають специфічні змістовні відтінки, що і підпорядковує їх церковному суду. Серед них — побиття жінок, крадіжки в сім’ї, бійки та вбивства під час заручин та весіль, зловмисне підстригання бороди³⁵.

Стаття про підпал розташована в Уставі Ярослава між статтями про блуд кума з кумою та брата з сестрою, що дозволило сучасним дослідникам стверджувати, що вона потрапила до Уставу пізніше і була штучно вставлена вже до існуючого порядку статей³⁶. Щодо причини появи цієї норми в Уставі думки фахівців розійшлися. М.Ф. Владимирський-Буданов припустив, що тут мова йде не взагалі про усі підпали, а лише про ті, які траплялися в сімейному середовищі, тобто про підпали сімейного майна в результаті сварки чи неприязні поміж членами однієї родини чи найближчими родичами³⁷. За М. Семидеркіним, зацікавленість церкви справами про підпали може пояснюватися її увагою до осіб з відхиленнями в психіці, наприклад до піроманів³⁸. Найавторитетніший з дослідників давньоруських князівських уставів — Я.М. Щапов вважає, що поява статті про підпал в Уставі Ярослава пов’язана з вотчинною сферою церковної юрисдикції, тобто має на увазі злочини в селянському середовищі на церковних землях³⁹.

На нашу думку, підказкою до пояснення причин появи цієї статті в Уставі та, відповідно, її тлумачення може виступити як її порядкове місце в тексті самого документа, так і факт накладення епітимії на порушника. В Короткій редакції ст. 13 про підпал розташована серед інших, присвячених випадкам блуду (№ 12, 14, 18, 19). В Пространній редакції перелік цих статей ще довший (№ 13, 15, 20—28, 51). При цьому зазначимо, що за змістом статей Устав Ярослава більш структурований⁴⁰, ніж РП, в Пространній редакції якої є кілька прикладів, коли зміст окремих статей зовсім випадає з контексту⁴¹. Устав Ярослава в своїй схолії має пряме посилання на Номоканон, а його статті, на відміну від РП, повністю позбавлені казуїстичності. До того ж у подальшій історії текстів Уставу стаття про підпал ніколи не пропускається; не змінюється віднесення цієї справи до церковного відання і в північно-східних обробках тексту XIV—XV ст., в яких простежується обмеження церковної юрисдикції на користь князівської влади у найважливіших кримінальних справах⁴². Усе це підтверджує, на наше переконання, не випадковість появи та місця розташування норми про підпал в Уставі.

В Пространній редакції Уставу Ярослава присутнє таке специфічне церковне покарання, як накладення епітимії на порушників суспільної моралі. При цьому воно застосовується вибірково (ст. 13—16, 20—22, 28), оскільки інші статті про блуд (ст. 23—27, 51) не передбачують подібної санкції. Враховуючи факт накладення епітимії на палія, можна припустити, що ст. 14 стосується випадків, коли підпал відбувався через ускладнен-

ня особистих відносин, а саме із ревнощів, помсти за блуд чи інші моральні порушення, класифіковані в Уставі. Важко уявити, що епітімійу наклали на психічно хворих людей або на селян, язичницький сегмент світогляду яких у XII ст. був якщо не домінуючим, то досить впливовим. Зрозуміло також, що у трактуванні використання смертної кари та епітімії як покарання за підпал неможливий компроміс, запропонований П.М. Мрочек-Дроздовським⁴³. У своєму коментарі до аналогічної за змістом статті про підпал в ЗСЛ він припустив, що страта відбувалася після 12-річного (!) духовного покарання, що здається абсолютно нереальним.

Досі невирішеним є питання джерел походження даної статті. О.С. Павлов напряду пов'язував її зі статтею візантійського Землеробського уставу⁴⁴, який, в свою чергу, входив до складу так званих “Книг законних”. М.С. Суворов звернув увагу на те, що стаття про підпал в Уставі Ярослава дуже близька до статті із “Заповіді св. отець”: “Аще кто дом зажъжет или гоумно ... да покаеться”⁴⁵. Різні випадки підпалів та санкцій за них фігурують як в Еклозі⁴⁶, так і в ЗСЛ⁴⁷. Нарешті, є стаття про підпал гумна чи двора і в Пространній редакції РП (ст. 79 Тр.). Зі змісту статей видно, що ні Еклога, ні її перероблений переклад в ЗСЛ не могли бути джерелом норми про підпал в Уставі Ярослава. Схоже на те, що саме стаття з “Заповіді св. отець” могла стати джерелом ст. 14 архетипу (за Я.М. Шаповим) згаданого Уставу.

Можна також припустити, що норма про епітімійу була присутня і в архетипі статті про підпал. Щодо первинного порядку розташування слів “двір” та “гумно” в цій же статті, то тут можливі два варіанти. Якщо в архетипі спочатку стояв “двір”, як це припустив Я.М. Шапов, то треба визнати, що джерело ст. 79 Тр. РП було іншим, ніж в Уставі, й під впливом саме РП з'явився новий порядок слів у Пространній редакції Уставу Ярослава. При цьому залишається незрозумілим, чому пізніше в Короткій редакції Уставу знову повернулися до початкового порядку слів, який не збігався з відповідною нормою Правди. За іншим варіантом, джерело походження обох статей про підпал було спільним для обох юридичних пам'яток, і тому варіант статті Пространної редакції Уставу треба визнати ближчим до архетипу Уставу. Тоді в заміні порядку слів Короткої редакції треба вбачати вплив іншого джерела, адже “підправлення” статті легко вписується в значне поширення і посилення впливу візантійських юридичних джерел у Північній та Північно-Східній Русі, яке простежується з кінця XIII ст., з поширенням нових списків кормчих (Софійського і Рязанського).

Одна зі статей РП (45 Тр.) присвячена такому явищу, як “поклажа”. Її зміст полягає в тому, що людина передавала на певний термін на зберігання іншому якесь рухоме майно — особисті речі, товар, худобу тощо. Вірогідно, в більшості випадків депозитарій зберігав ці речі у себе на подвір'ї, хоча іноді (в першу чергу це стосується заможних купців) могли використовуватись і складські приміщення на торговищах чи в гаванях. Джерелом цієї норми, ймовірно, виступив титул XI Еклоги, в якому розписано як випадок непорозуміння між депонентом і депозитарієм (заперечення вкладу), так і випадок втрати вкладу останнім через незалежні від нього обставини (пожежа, крадіжка).

Втрата двору як розплата за злочин. У законодавстві давньоруського часу є багато випадків, коли в результаті злочину, скоєного господарем оселі, останній втрачав над своїм двором юридичний контроль. Це пов'язано як із злочинами, санкцією за які була конфіскація усього майна правопорушника, так і з випадками деяких інших злочинів, коли покарання ніс

лише особисто злодій, а правонаступником його майна по закону ставав хтось з його родини. Розглянемо детальніше ці випадки.

Ще в перших договорах київських князів з греками 911 та 944 рр. є норма, за якою у вбивці, котрий зник і переховується й котрий є господарем майна (є “домовит” або “имовит”), це майно (“имѣние”) конфісковувалося на користь родичів загиблого⁴⁸. В часи РП застосовували такий вид подвійного покарання, як “поток” і “разграбление”, тобто вигнання з конфіскацією майна. Зокрема, за “разбои безъ всякоя свады” верв повинна була видати владі свого члена-злочинця разом з його дружиною та дітьми (ст. 5 Тр.), які усі разом підпадали під згадане покарання. За підпал гумна чи двору (ст. 79 Тр.) аналогічне покарання також, імовірно, несла уся родина. В першій з цих статей РП згадана сама санкція, в другій — уточнено, що “на грабежь” йде “домъ”. Дослідники вказували, що під цією назвою слід розуміти усе сукупне сімейне майно — як рухоме (“товар”), так і нерухоме (“двор”)⁴⁹. Схожа норма присутня в ст. 11 договору Смоленська з Рігою та Готландом 1229 р., за якою князь “а отимъть... все, женоу и дѣти оу холпство...”⁵⁰. Як видно з неї, замість вигнання застосовувалась більш сувора санкція переведення винної людини з її сім’єю у стан рабства, що доповнює юридичні підстави попадання в холопство, відомі за РП. Нарешті, в “Законе о казнѣхъ” (входив до складу “Книг законних”) потоком та розграбуванням карався такий злочин проти віри та суспільної моралі, як демонстративне суевір’я — “наузы” (ст. 59), а вигнанням або конфіскацією майна — інші різні види злочинів⁵¹. Про конфіскацію майна на користь церкви згадує “Правило святихъ отецъ 165 собора обидящихъ церкви Божия”, присутнє в кормчих, яке побутувало на Русі в XII—XIII ст.⁵² В ньому проголошується, що за “преобидение” монастирських або церковних володінь стягується вчетверо від розміру краденого, а при непокорі “...повелевает наша власть тех огнем сжещи, дома же их святым Божиим церквам вдати их же обидеша”⁵³.

Щодо застосування норми заслання в давньоруському законодавстві, яка походить з візантійського, то ніяких суперечливих поглядів у дослідників вона не викликала. Інша річ — розуміння сутності поняття “разграбление”. Якщо за ним стоїть повна конфіскація всього майна, як це сприймається більшістю дослідників, то члени сім’ї, до котрих застосовувалося це покарання, опускалися на нижчий соціальний щабель у суспільстві, тобто фактично ставали ізгоями. П.М. Мрочек-Дроздовський не зміг визначитися з цього приводу. Він то припускав лише часткову конфіскацію стосовно вбивства як плату за “головничество”, а також у випадку з підпалом⁵⁴, то приєднувався до думки про повну конфіскацію⁵⁵. В.П. Нікольський припускав, що при конфіскації рідня злочинця мала право викупу цього майна в першу чергу⁵⁶. Свого часу, за аналогією з Польським статутом, була висунута думка, за якою під час конфіскації житло правопорушника спалювалось або руйнувалось⁵⁷. Цікаво, що остання теза знаходить деякі аналогії в законодавстві західноєвропейських середньовічних міст (ст. 20 м. Зеста та ст. XXVIII м. Берна), коли за певні злочини житло злочинця руйнувалось⁵⁸. Конфісковане майно розподілялося певним чином: спочатку задовольнялись майнові претензії іноземців (згадана вище ст. 11 договору Смоленська з німцями 1229 р.) або потерпілих від пожежі (ст. 79 Тр.), потім князя, і нарешті — інших приватних осіб. Після повернення боргів та компенсацій залишок надходив в князівську (державну) скарбницю.

Вже згаданий “Закон о казнѣхъ” передбачав, що діти злочинця, засудженого на смерть, звільнялися з-під батьківської влади з моменту винне-

сення вироку (ст. 68)⁵⁹. Коло злочинів, за які передбачалася смертна кара, за Еклогою, було досить широким — від кровозмішення до отруєння⁶⁰. Воно частково повторене, частково доповнене в “Закони земледелніи...” (ст. 64) та “Законе о казнѣхъ” (ст. 1—3, 8—11, 16—18, 23, 24, 54, 61, 63)⁶¹. І хоча в РП не згадується смертна кара, за іншими джерелами — Печерським патериком та літописами — ми бачимо, що різні види цього покарання (повішення, утоплення, спалення, відсічення) були звичайним явищем у давньоруській судовій практиці⁶². Юридичне право на майно, в тому числі й двір, могло перейти до дітей господаря не тільки у випадку його страти, але й при застосуванні до нього менш суворих покарань — особистого продажу в рабство або заслання. Злочинів, за які накладались ці види покарань, було багато⁶³. В договорі Новгороду з німцями 1270 р. є уточнення, що коли дружина разом з чоловіком вступала з кимось в певні майнові зобов’язання, то тільки тоді вони обоє віддавались у рабство за борги⁶⁴. З наведених прикладів видно, що заслання і конфіскація майна часто застосовувались окремо одне від одного, хоча М.Ф. Владимирський-Буданов підкреслював, що вони існували завжди разом⁶⁵.

Останнє питання, пов’язане з розглядом цієї тематики, — з якого віку наступало повноліття або правова дієздатність чоловічого населення Давньої Русі? Як виходить зі змісту Еклоги (ст. 4 титулу I і ст. 1 титулу II), цей вік дорівнював 15 рокам — нижній межі віку вступу чоловіків у шлюб. В Прохіроні ця межа становила 14 років⁶⁶. За свідченням Печерського патерика, вік, “егда възмужаетъ” Захарія — син одного з персонажів цього твору, який захоче забрати батьківські гривни, що зберігались у іншої особи, становив 15 років⁶⁷. Аналогічна ситуація існувала й у Західній Європі⁶⁸.

Двір та майно в спадковому праві. В Пространній редакції РП двір згадується в одній з статей (ст. 94 Тр.) частини закону, присвяченій розподілу спадку (“А се о задницѣ”). В другій частині статті зафіксована норма, за якою батьківський двір дістається молодшому сину. При цьому уточнюється, що двір переходить до нього без поділу (“без дѣла”), і що ця процедура стосується кожного двору (“дворь... всякъ”), тобто є безумовною⁶⁹. Дійсно, прозорість змісту згаданої частини ст. 94 викликала одностайність дослідників в її загальному трактуванні⁷⁰. Різні точки зору були висловлені лише щодо нюансів тлумачення статті. Зокрема, зі змісту статті не зрозуміло, чи двір взагалі виключався з переліку майна, яке йшло на розподіл між синами, чи він замінював собою частково або повністю законну частку спадку, що відходила до молодшого сина⁷¹. В передачі двору найменшому синові дехто вбачав існування принципу мінорату в давньоруському спадковому праві⁷², інші заперечували його, пояснюючи це тим, що мотивом закону слугувало бажання не більшого, а надійнішого забезпечення молодшого спадкоємця⁷³.

Лаконічність юридичної норми, закладеної в ст. 94 Тр., викликає ще кілька запитань. Насамперед, чи ця норма стосується випадків поділу спадку “без ряду” (письмового чи усного заповіту господаря), як це трактує Я.М. Шапов, чи вона діяла незалежно від волі спадкодавця і автоматично вносилася до всіх “рядів”, на чому наполягають М.А. Максимейко та О.О. Зимін⁷⁴? За ст. 87 Тр., воля батька є пріоритетною при поділі спадку, причому діти могли отримати нерівні частки майна. Тільки при розподілі без заповіту сини отримували рівні частки майна. За такої норми були можливі випадки, коли найменший син отримував більшу за інших частку спадку, адже вартість двору при низькому рівні достатку сім’ї могла скласти цю більшу частину. Навіть при такому, традиційному, погляді на зміст другої частини ст. 94 Тр. можна констатувати, що зазначена в ній норма

розташована в РП не на своєму місці, адже за своїм змістом перша та друга частини ст. 94 ніяк не пов’язані між собою, і їх об’єднання в одній статті здається штучним⁷⁵. Якщо визнати безумовний характер її дії, то ця норма за своїм змістом повинна була увійти до ст. 87 Тр.

Можна припустити й інше тлумачення норми про перехід двору до меншого з синів. Воно пов’язане зі змістом ст. 93 та першої частини ст. 94 Тр. У них мова йде про права та обов’язки опікунів. Серед іншого, опікун отримував право на розпорядження майном, в т. ч. й двором, до повноліття дітей, над якими встановлено опікунство. Якщо норма про перехід двору до меншого з синів відноситься саме до випадків опікунства (це нібито впливає з розташування норми після ст. 93 та першої частини ст. 94), то її контекст стає дещо іншим, а саме: опікун повертає двір меншому з синів, що знаходиться під його опікою, тільки після настання повноліття останнього. Поширене тлумачення статті про “отень двір”, зважаючи на юридичну традицію пізнішого часу, здається все ж імовірнішим. Юридична норма про неможливість фізичного роздрібнення спадкоємцями батьківського двору тільки підкреслила економічну недоцільність цього явища, що знайшло своє відображення в простеженій археологічно сталості меж садиб давньоруських міст.

За ст. 95 Тр. РП, вдова мала виключне право проживання на дворі свого чоловіка. При цьому не мало значення, чи хочуть цього її дорослі діти і чи спадок підлягає розділу за бажанням спадкоємців⁷⁶. В ст. 96 Тр., зокрема, наголошується, що у випадку смерті матері-вдови без заповіту (“безъ языка”) її частка майна (“матерня часть”) дістається тому з дітей, “оу кого будетъ на дворѣ была и кто ю кормиль”. В ст. 98 Тр. передбачався випадок, коли у разі поганого ставлення синів до матері вона мала право свою частку майна заповісти доньці (“дчери... кто ю кормить”)⁷⁷.

За давньоруським законодавством, до спадкоємця(ців) переходили і боргові зобов’язання спадкодавця. Зокрема, в ст. 97 Тр. (ст. 115 Кар.) РП розглядається випадок, коли вітчим втратив (“истеряль”) частину майна своїх пасинків. У випадку смерті його рідні діти були зобов’язані повернути втрачене майно своїм зведеним братам⁷⁸. Підтвердженням застосування принципу переходу боргового зобов’язання до спадкоємця є ст. 12 договору Смоленська з німцями 1229 р. За нею, у випадку, коли княжий холоп або інший “добр челвк” (у варіанті — боярський) взяв позику у іноземця і не повернув її через свою смерть, виплату боргу померлого провадить спадкоємець — “кто емльть его остаткъ”. Із тексту згаданої статті договору не зрозумілий механізм повернення боргу у випадку наявності кількох спадкоємців — чи борг перекладається на долю того, хто успадкував найбільшу частку майна, чи розподіляється між спадкоємцями пропорційно до їх частки. Цікаво, що ця стаття надавала холопу громадську правоздатність — право власності, право входити в зобов’язання і право залишати спадок, що вступало в протиріччя з кількома статтями (127, 128 Кар.) РП⁷⁹.

Визначення кола спадкоємців викликало полеміку в науковій літературі. Здавалося б, воно достатньо виписане у відповідних статтях РП (ст. 85—89, 92—98 Тр.), за якими спадкоємцями були чоловіки низхідної лінії спорідненості, за відсутності котрих наслідували й доньки (крім смердів). Разом з тим онуків, дружину, бокових та висхідних родичів серед спадкоємців в РП не згадано. Питання, на яке дослідники давали різні відповіді, полягає в тому, чи коло наслідувачів з РП є остаточним, чи там названо лише найбільш поширені випадки наслідування, але не заперечуються інші, розписані в Еклезії та Прохіроні, норми, які також застосовувалися в давньоруській юридичній практиці.

Найдавніша згадка про спадкоємців міститься в договорі Олега з Візантією 911 р. Один з його пунктів визначає, що русин, який працює у “хрстьяньскаго царя”, “оумреть, не оурядивъ своего имѣнья”, і при цьому поруч він буде “своихъ не иматъ”, то його майно треба повернути родичам — “да възратить имѣнье к малымъ ближикамъ в Русь”⁸⁰. І.Д. Беляєв вважав, що тут мова йде про наслідувачів по низхідній лінії спорідненості — дітей та онуків, посилаючись на норми РП⁸¹. Інші дослідники, звертаючи увагу на те, що у договорі присутній буквальный переклад однієї з постанов XII римських таблиць, під “малими ближниками” вбачали бокових родичів⁸². Нам здається, сутність цього пункту договору полягала в тому, що у випадку, коли разом з господарем майна у Візантії не перебували його родичі (“свої”), які за звичаєм (“без ряду”) успадкували б майно на місці після смерті господаря, то воно відсилалося до тих же родичів в Русь. Отже, “малі ближники” та “свої”, за нашим припущенням, одне і те ж коло наслідувачів.

Хто ж входив до переліку законних спадкоємців, крім уже згаданих дітей? Це насамперед брати померлого. В переліку справ Уставу Володимира, що розглядалися церковним судом, згадано: “братіа или дѣти тяжутся о задницу”⁸³. В. Нікольський слідом за К. Неволіним вважав, що брати поставлені на першому місці в “тяжах” спадкоємців через своє родове старшинство⁸⁴. Ця точка зору частково корелюється з принципами старшинства в успадкуванні великокнязівського столу, що виконувалися в XI ст. Щодо успадкування братів, то аргумент дослідників XIX ст. про родове старшинство не може бути прийнятий, принаймні для XII—XIII ст. Як показали ретельні дослідження Я.М. Шапова Уставу Володимира, цитована вище норма з таким формулюванням належить архетипу Синодально-Волинської групи редакцій Уставу, час виникнення якого припадає на рубіж XII—XIII ст.⁸⁵ В одному з найдавніших заповітів, що зберігся, — духовній новгородця Климента (до 1270 р.) — присутнє формулювання “не было оу мене брата, ни сыноу”⁸⁶, яке, можливо, навіяне Уставом Володимира. Ймовірно, саме брати ставали опікунами своїх неповнолітніх племінників, і між ними також могли бути певні майнові суперечки, особливо якщо частина майна за заповітом переходила до дядьків.

Про успадкування онуками РП нічого не повідомляє, але дослідники були впевнені у цій нормі, посилаючись на постанови Еклоги та Прохірону⁸⁷. Оскільки в РП (ст. 88 Тр.) сказано про дружину, що “задниця еи мужа не надобѣ”, автори вказували на неможливість отримання вдовою спадку чоловіка. Вона отримувала лише певну частку, “что на ню мужъ възложить”. В цьому відношенні дуже показова та частина вже згаданої духовної Климента, в якій названо кількість майна, яке спадкодавець залишав своїй дружині. За заповітом, вона повинна була отримати половину худоби (вівці, свині) та “дворъ городьскыи”⁸⁸. Хоча Климент був досить заможною людиною і займався лихварством (в заповіті згадано 15(!) імен його боржників), сам факт отримання дружиною в своє користування міської садиби досить цікавий і показує, яким шляхом жінки могли стати юридичними дворовласниками.

Надзвичайно жваву дискусію викликало в історіографії трактування ст. 85, 86 Тр. про “задницю” смердів, бояр та дружинників, що залишилися без синів. За цими положеннями РП, майно смердів переходило до князя, в той час як інші названі соціальні групи мали право залишити спадок дочкам. Нас у цьому питанні цікавить юридична доля дворів згаданих груп власників.

Щодо смердів, то розбіжності в поглядах дослідників викликав сам зміст цього терміна. Адже в давньоруських джерелах він згадується як у широкому значенні (“простий, не військовий громадянин” — М.М. Карамзін, “земець — не боярин” — І.Д. Беляєв, “усе населення, крім духовенства і боярства” — М.Ф. Владимирський-Буданов)⁸⁹, так і у вузькому — як сільських мешканців. В РП майже усі дослідники (крім М.М. Карамзіна та В.І. Сергеевича) вбачали використання терміна в його вузькому значенні⁹⁰. Але й на цьому історики не зупинилися, поділивши селян-смердів на вільних, що мешкали на державних землях, і на залежних, що працювали на приватновласницьких землях феодалів (князя, бояря)⁹¹. Саме до останніх Б.Д. Греков і відніс смердів ст. 85 Тр.⁹² До цієї ж категорії феодально залежних людей науковці правомірно відносять й залежне від церкви населення (“домовні” й “церковні” люди), бездітний спадок яких (“безатщина”) поступав в її розпорядження (Устав Ярослава)⁹³. Оскільки перелік соціальних груп давньоруського суспільства не повністю охоплений в ст. 85, 86 Тр., виникає питання, кому ж йшла “безатщина” “градських людей” — купців, ремісників та інших верств вільного населення? Ще М.Ф. Владимирський-Буданов звернув увагу на те, що ст. 104 Кар., аналогічна ст. 86 Тр., має заголовок “О боярстеи задници и о людсте”, тобто в ній прописаний не спеціальний, а загальний для усіх вільних громадян порядок наслідування “безатщини”⁹⁴.

Чи мали залежні категорії населення — смерди, закупи, ізгої — своє нерухоме майно⁹⁵? Якщо одні (В.П. Нікольський, І.Д. Беляєв) вважали, що разом з землею, худобою, реманентом, насінням вони отримували в користування й дім з двором, то інші (М. Владимирський-Буданов, О. Філіппов) писали про оренду лише рухомого майна і землі⁹⁶. Скоріш за все, в дійсності мали місце обидва варіанти.

Ще одне питання, яке навіть не згадувалось в історіографії, — це подальша доля дружини та дочки смерда після його смерті. Так, за ст. 85 Тр., дочка мала право на певну частку “безатщини”, якщо вона була незаміжною. Але виникає питання, де продовжували жити ці жінки? Якщо “задниця” смерда відходила князю або іншому феодалу, то і двір, як складова її частина⁹⁷, теж змінював свого власника, за умови, зрозуміло, що померлий був господарем цього двору. Як заробляли на життя ці жінки? Чи продовжували вони жити на цьому ж дворі (на яких умовах?), чи змушені були переселятись до родичів (з боку чоловіка чи дружини?) — на ці питання давньоруські джерела відповіді не дають.

Інше питання, на яке хотілося б звернути увагу, — про юрисдикцію справ про “тяжі” спадкоємців. В РП існує норма (ст. 100 Тр.), за якою “аже братья ростяжються передь княземь о задницю, которыѣ дѣтський идѣтъ их дѣлить, то тому взяти гривна коунъ”⁹⁸. Разом з тим в архетипі Уставу Володимира випадок, коли родичі “истяжются о задници”, віднесені до церковного суду⁹⁹. Це “дублювання” юрисдикції привело частину дослідників до висновку, що Устав Володимира є підробкою (М.М. Карамзін, Є.Є. Голубинський, М.М. Ясинський)¹⁰⁰. Ціла група авторитетних науковців (М.Ф. Владимирський-Буданов, В.І. Сергеевич, О.Є. Пресняков, Я.М. Шапов) вбачають в ньому сліди існування особливого процесуального звичаю — “propagatio fori”, тобто права людей, що судяться, на вибір звернутися до одного (князівського) чи іншого (церковного) суду¹⁰¹.

Нам ця точка зору здається непереконливою з таких причин. По-перше, у XII ст. (час створення Пространної Правди та архетипу Уставу Володимира) давньоруське законодавство було в стадії активного розвитку, час

використання юридичних норм через їх зміни, уточнення та доповнення був ще замалий, а для конкурентного суду, як уявляється, необхідна стала і дуже розвинена правова база і взагалі потужна юридична традиція на кшталт візантійської, якої, вочевидь, на Русі в той час не могло існувати. По-друге, якщо мало місце реальне право вибору суду (не плутати зі “сместным”, тобто змішаним судом, в якому брали участь представники князя та єпископа), то чому лише в одному-єдиному випадку¹⁰²? По-третьє, існування конкуренції між обома видами суду фактично означало відкрите (закріплене на рівні юридичних збірників) протистояння обох судових систем одна одній в середньовічній Русі, що не підтверджується історико-юридичними джерелами. Зрозуміло, що церква шляхом розширення сфери своєї юрисдикції зміцнювала економічну базу свого існування, але робила вона це лише зі згоди і за безпосередньою участю самої князівської влади (Устави Володимира і Ярослава, уставна грамота Ростислава Мстиславича).

Чому норма про суперечку спадкоємців потрапила до збірників як світського, так і церковного права? Ми можемо запропонувати два пояснення цього факту. Перше з них подано в двох заключних статтях Уставу Всеволода про церковні суди, що були додані до тексту Уставу в середині XIV — першій половині XV ст. Воно полягає в тому, що в судовій практиці траплялися випадки надзвичайно складних справ з розділу майна, наприклад, між першою, третьою та четвертою дружинами, кожна з яких мала дітей від спадкодавця¹⁰³. Такі випадки вимагали пошуків у збірниках візантійського законодавства — номоканонах, і, очевидно, далеко не завжди були під силу “дѣтському” князя, адже треба було не тільки знати грецьку мову і добре орієнтуватися в структурі цих “маноканонів”, але й мати в своєму розпорядженні примірники саме з необхідними постановами Еклоги, Прохірону чи інших джерел. Можливості церковної влади в цьому відношенні були значно ширшими, ніж князівської. Тому “князь” — автор Уставу — “тое все приказахъ епскпоу оуправливати, а смотря въ маноканонъ. А мы съ своеи дши сводимъ”¹⁰⁴.

Інше пояснення пов’язане з легітимністю юридичного стану майна. Церква, судячи з Уставів Володимира і Ярослава, активно боролася з позацерковними шлюбами і наслідками їх поширення — викраденнями наречених, шлюбами в близькому ступені споріднення, багаточисельством і т. ін. Тому, не виключено, церковні суди могли розглядати розділ майна тих батьків, які перебували в законному шлюбі, тобто були повінчані. Відповідно світський суд займався спадком людей, що побралися за народним звичаєм. Остаточне вирішення цього питання полягатиме в майбутньому уточненні хоча б відносного датування відповідних норм РП (ст. 100 Тр.) та архетипу Уставу Володимира. Дуже важливо з’ясувати, чи з’явилися ці норми одночасно, чи якась з них була прийнята до юридичного запровадження раніше, а інша тільки стала можливою реакцією на функціонування першої.

Двору побіжно стосуються кілька положень статті Пространної редакції Уставу Ярослава “А семи винами разлучити мужа с женою”. В них перераховано ті провини жінок, за якими їх чоловіки отримували право на розлучення. Серед них є норма, за якою жінкам без дозволу чоловіка заборонялося ходити деінде з чужими людьми (тобто не родичами) або їсти чи пити з ними, чи ночувати не в своєму домі¹⁰⁵.

Дискусійною за своїм змістом є інша норма Уставу, за якою причиною для розлучення була непряма участь дружини в пограбуванні чоловіка (“жена на мужа наведет тати”)¹⁰⁶ або і її пряма участь в крадіжці

“товару” або церкви¹⁰⁷. Різничитання викликають тези про безпосередню участь жінки в пограбуванні свого чоловіка. За деякими списками (Основний та Археографічний ізводи Пространної редакції та Рум’янцевська редакція), формулювання зроблено так, що допускає обидва тлумачення — про пограбування дружиною саме свого чоловіка або взагалі про скоєне нею пограбування, за іншими (Маркеловський та Архівний ізводи) — чітко вказано на пограбування свого чоловіка¹⁰⁸. На перший погляд здається, що ця норма вступає в пряме протиріччя з іншою статтею Уставу (див. вище), за якою крадіжка дружиною майна свого чоловіка не є підставою для розлучення. Появу цих “взаємовключаючих”, за висловом Я.М. Шапова, статей в Уставі дослідник пояснив складністю зведення норм “розлучного права”, що походили з різних джерел, в єдиний кодекс в часи створення архетипу Пространної редакції¹⁰⁹.

Якщо припустити, що в згаданій нормі мова йде про пограбування дружиною саме свого чоловіка і що текст Рум’янцевської редакції Уставу Ярослава найближчий до архетипного тексту його Пространної редакції, то і тоді, на наш погляд, ніякого протиріччя в Уставі не існує. Дійсно, обидві норми стосуються випадків крадіжки майна чоловіка його дружиною. Але, як бачимо, давньоруське право розрізняло випадки, так би мовити, побутової крадіжки без участі третьої сторони (на підставі чого розлучення не відбувалося) та крадіжки — кримінального злочину, коли жінка сама виносила своєму спільнику (“да иным подаеть”) вкрадене з двору. В останньому випадку має місце факт попередньої змови проти чоловіка з метою завдання йому певної матеріальної і моральної шкоди, за що на його дружину церква накладала покарання у вигляді розлучення.

Метою запропонованого дослідження було бажання автора на основі свідчень історико-юридичних джерел показати двір як частину середньовічної дійсності, окреслити його роль та значення у стосунках людей між собою (в родинях), у конфліктах між людиною і законом (в судових рішеннях), підкреслити важливість двору в сімейній та соціальній організації давньоруського суспільства. За більшістю залучених юридичних норм та положень вгадується значно розвинутіше в правовому відношенні міське середовище, хоча формально давньоруські закони були універсальними і стосувались усього, міського та сільського, населення. Завдання подібних розвідок — залучення прихованого резерву багатьох маловикористаних письмових джерел у вивченні питань давньоруської історії, які не можуть бути досліджені археологічними методами.

¹ Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. — М., 1985. — С. 62, 63; Кузнецов А. В. Малые города Древней Руси. — М., 1989. — С. 46, 134—138.

² При посиланні на Руську Правду (далі РП) ми дотримувалися порядку статей Академічного (Ак.) та Троїцького (Тр.) списків, див.: Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды. — М., 1953; Карамзинського (Кар.) списку, див.: Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории русского права. Изд. 6-е. — К., 1908. — Вып. 1; давньоруських уставів, див.: Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. — М., 1976 (далі — ДКУ); публікацій інших джерел, див.: Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. — М., 1965; Закон Судный людем краткой редакции. — М., 1961 (далі — ЗСЛ).

³ Див., наприклад, право м. Медебаха, затверджене 1165 р., схожа за змістом ст. 23 якого сформульована так: “Если кто-либо урежет владение (усадьбу) какого-либо своего согорожанина, передвинув свой забор, пусть тот, кто владел этой усадьбой, приведет с собой двух своих согорожан, имеющих дома, и присягой докажет свою правоту” (Средневековое городское право XII—XIII веков. — Саратов, 1989. — С. 51).

⁴ Средневековое городское право... с. 18.

⁵ Там же, с. 39, 50, 119, 130, 152, 167.

⁶ Стоклицкая - Терешкович В.В. Основные проблемы истории средневекового города X—XV веков. — М., 1960. — С. 53.

⁷ Владимирский - Буданов М. Обзор истории русского права. — Ростов-на-Дону, 1995. — С. 494—508.

⁸ Толчок П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 165—166.

⁹ Там же, с. 167—184.

¹⁰ Зрозуміло, без врахування вотчинних дарувань церкві чи окремим особам.

¹¹ Карамзин Н.М. История государства Российского. — Т. 1. — М., 1989. — С. 107, 261 (прим. 323).

¹² Закон Судный... с. 107. Цю норму взято з ст. 5 титулу XVII Еклоги (Эклога, с. 68).

¹³ Див. ст. 12, 13. Ак., ст. 28, 29 Тр.

¹⁴ Правда Русская. — М., 1947. — Т. II. Комментарии. — С. 112—114.

¹⁵ Там же, с. 115.

¹⁶ Мрочек - Дроздовский П.Н. История русского права. — М., 1892. — С. 289.

¹⁷ Місце, мета та час створення цієї пам'ятки права є дискусійними. Щодо її датування, то тут висновки дослідників вкладаються в діапазон від рубежу XIII—XIV ст. до рубежу XV—XVI ст. (див.: ДКУ, с. 207—208). За гіпотезою М.М. Тихомирова, яку підтримав Я.М. Шапов, цю пам'ятку можна пов'язати з діяльністю пермського єпископа, що був в XV ст. представником влади московського великого князя та митрополита в Пермській землі (там же). Треба відзначити, що зміст цього судбника має компілятивний характер і, отже, датування його створення не збігається з часом появи норм окремих статей, що увійшли до нього. Зокрема, встановлення штрафів за вбивство собак чи кішок навряд чи було найнагальнішою потребою і змістом діяльності місцевого єпископа в Пермській землі.

¹⁸ ДКУ. — С. 209.

¹⁹ Там же.

²⁰ В 1231 р. в Новгороді під час сильного голоду люди їли “конину, псину, кошки” (цит. по: Карамзин Н.М. История государства Российского. — М., 1991. — Т. II, III. — С. 628, прим. 335).

²¹ Владимирский - Буданов М. Хрестоматия... с. 42, прим. 63. Змістовний зв'язок ст. 29 Ак. та ст. 37, 38 Тр. здається нам цілком очевидним. Перекручений в ст. 29 Ак. розмір штрафу в 1 гр. 30 резан при порівнянні з аналогічною ст. 37 Тр. привів П.М. Мрочек-Дроздовського до хибного парадоксального висновку, що РП відрізняє крадіжки з кліті — житлового приміщення від кліті — кладової і що крадіжка, яку легше зробити (майна, яке не охороняється. — В.К.), більш суспільно небезпечна (!?), і тому вона карається більшим штрафом (Мрочек - Дроздовский П.Н. Указ. соч., с. 283—284).

²² ДКУ. — С. 88—89.

²³ Відзначимо, що використання цих норм Уставу Ярослава було можливе лише за двох умов — оприлюднення факту крадіжки та стягнення штрафу тільки з особистого майна крадія, адже в протилежному випадку штраф слугував не особистим покаранням злодія в подружжі, а накладався б на бюджет родини в цілому, що, очевидно, не стимулювало б і оприлюднення цих випадків.

²⁴ Черноусов Е.К. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское. — Юрьев, 1916. — С. 18—19.

²⁵ Правда Русская, с. 156, 158—159.

²⁶ Российское законодательство X—XX веков. — Т. 1. Законодательство Древней Руси. — М., 1984. — С. 59.

²⁷ Правда Русская. — С. 156.

²⁸ Оскільки ми зупинилися на аналізі цих статей РП, залишається висловитися з приводу ще одного питання, порушеного в свій час у науковій літературі. М.М. Тихомировим було висунуте припущення, що архетип так званої Скороченої РП є більш давньою пам'яткою, ніж Пространна редакція. При цьому шановний дослідник серед своїх аргументів наводив приклад саме ст. 20 Ак., словосполучення якої “то оубити въ пса мѣсто” нібито ближче за формою до аналогічного з ст. 13 Скороченої редакції, ніж до ст. 36 Тр. (Тихомиров М.Н. Указ. соч., с. 26, 115). Аналіз усіх фраз названих статей, а також аналогічної ст. 37 Кар. вказує на те, що Скорочена редакція значно ближча до Пространної (“которой”, “во пса”, “боудоуть люди”, “связана”, “оубиють”, “платити... 12 гривенъ”), ніж до Короткої редакції. Це спостереження підтверджує висновок інших дослідників, що Скорочена правда є пам'яткою, яка виникла в результаті скорочення тексту Пространної редакції (Ясинский М.Н. Внешняя история русского права. — Ч. 1. Введение. Источники права I-го (земского) периода. — К., 1895. — С. 106—108; Юшков С.В. Русская правда. Происхождение, источники, ее значение. — М., 1950. — С. 82; Российское законодательство... с. 44).

- ²⁹ Правда Русская. — С. 830.
- ³⁰ М р о ч е к - Д р о з д о в с к и й П.Н. Указ. соч. — С. 269.
- ³¹ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматия... — С. 105, прим. 40.
- ³² Российское законодательство.... — С. 169, 190.
- ³³ Щ а п о в Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв. — М., 1972. — С. 294.
- ³⁴ В Псковській Судній грамоті “зажигалкин” названий серед чотирьох видів злочинців, що каралися насмерть (В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматия... — С. 130, ст. 7).
- ³⁵ Щ а п о в Я.Н. Указ. соч.. — С. 182—183, 291—292.
- ³⁶ Российское законодательство.... — С. 289.
- ³⁷ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматия... — С. 200, прим. 2; с. 203, прим. 12.
- ³⁸ Российское законодательство.... — С. 173.
- ³⁹ Щ а п о в Я.Н. Указ. соч.... — С. 289.
- ⁴⁰ Див. тематичне індексування статей, які, на думку Я.М. Шапова, входили до архетипу Уставу (Щ а п о в Я.Н. Указ соч. — С. 287—288).
- ⁴¹ Серед них ст. 67, 90, 91 Тр. Зазначимо, що складання тексту Пространної редакції РП відбувалось у декілька етапів і було значно розтягнуте в часі, що, можливо, й вплинуло на стрункність викладу юридичних норм у ньому.
- ⁴² Щ а п о в Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. — М., 1989. — С. 118.
- ⁴³ М р о ч е к - Д р о з д о в с к и й П.Н. Указ соч. — С. 229—230.
- ⁴⁴ “Книги законные”. — СПб., 1885. — С. 33.
- ⁴⁵ С у в о р о в Н.С. Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права. — Ярославль, 1888. — С. 224; Приложение 1. — С. XIII.
- ⁴⁶ Эклога. — С. 72 (ст. 41 Титула XVII).
- ⁴⁷ Закон Судный.... — С. 107 (глава 17).
- ⁴⁸ ПСРЛ. — М. — Л., 1962. — Т. II. Ипатьевская летопись. — Стб. 25, 40. В договорі 911 р. вперше згадується про окрему від чоловіка частку майна, що належала його дружині. В більш пізніх пам’ятках (Уставі Ярослава та РП) детальніше окреслені юридичні рамки використання та наслідування цього майна.
- ⁴⁹ Р о ж к о в Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. — Ч. 1. Киевская Русь (с VI до конца XII века). — М., 1905. — С. 32.
- ⁵⁰ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматия.... — С. 100.
- ⁵¹ “Книги законные”, ст. 7, 12, 24, 30, 32, 39, 41, 43, 49, 50, 64, 65.
- ⁵² Б е л я е в И. Д. Лекции по истории русского законодательства. — М., 1901. — С. 268; Серафим Владимирович Юшков (Труды выдающихся юристов). — М., 1989. — С. 30—59.
- ⁵³ С у в о р о в Н.С. Указ. соч. — С. 218.
- ⁵⁴ М р о ч е к - Д р о з д о в с к и й П.Н. Указ. соч. — С. 268.
- ⁵⁵ Там же. — С. 289.
- ⁵⁶ Н и к о л ь с к и й В. О началах наследования в древнейшем русском праве. — М., 1859. — С. 265—266.
- ⁵⁷ Т и х о м и р о в М.Н. Указ. соч. — С. 89.
- ⁵⁸ Средневековое городское право.... — С. 118, 134.
- ⁵⁹ “Книги законные”, ст. 78.
- ⁶⁰ Див. ст. 33, 38, 41—43, 45, 46, 50 Еклоги.
- ⁶¹ “Книги законные”, ст. 56, 57, 63—67, 75—77. Про застосування смертної кари до перебіжчиків красномовно свідчить страта князем Мстиславом 70 киян, що визволили князя Всеслава Брячиславича з поруба (ПСРЛ, т. II, стб. 163).
- ⁶² Підбірку цих повідомлень див.: В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматия... — С. 123, прим. 12.
- ⁶³ Див. ст. 24, 28, 29, 47, 48 Еклоги, гл. 6, 10—12, 23, 26, 28—31 Закону Судного людем, ст. 30, 50, 51 Тр. Руської Правди.
- ⁶⁴ Н и к о л ь с к и й В. Указ. соч. — С. 278—279, прим. 3.
- ⁶⁵ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М.Ф. Обзор.... — С. 328; Хрестоматия. — С. 32, прим. 12.
- ⁶⁶ Эклога. — С. 92.
- ⁶⁷ Киево-Печерський патерик. — К., 1991. — С. 12.
- ⁶⁸ Наприклад, згідно з правом м. Берна, наданого йому в 1218 р. громадянином міста з відповідними бюргерськими правами, правом брати участь у суді та бути свідком ставали його мешканці у віці 14 років (ст. LII, § 1), а в рік, коли їм виповнювалось 15, вони складали присягу місту (ст. LII, § 2) — див.: Средневековое городское право... — С. 138—139. 15 років як нижня межа дорослого стану прийняті нами в розрахунках віко-

вої структури населення середньовічної Русі (Козюба В. К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 29—41).

⁶⁹ Саме так зміст цієї статті прокоментував М.Ф. Владимирський-Буданов, ототожнюючи слова “всяк” цієї статті та “завжди” в коментарі до неї (Хрестоматія... — С. 62, прим. 144).

⁷⁰ Див., наприклад: М р о ч е к - Д р о з д о в с к и й П.Н. Указ. соч. — С. 300; Т и х о м и р о в М.Н. Указ. соч. — С. 108.

⁷¹ Цю точку зору підтримав М.Ф. Владимирський-Буданов (Обзор истории... — С. 467).

⁷² Ф и л и п п о в А.Н. Учебник истории русского права (Пособие к лекциям). — Ч. 1. — Юрьев, 1914. — С. 34.

⁷³ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М.Ф. Обзор... — С. 467.

⁷⁴ Российское законодательство... — С. 119.

⁷⁵ Автори деяких видань РП дотримувалися більш дрібного поділу її тексту на окремі статті. Зокрема, першу частину ст. 94 Тр. було віднесено до попередньої статті, а другу (“А дворь без дѣла...”) — до окремої, за їх нумерацією № 100, статті (Правда Русская, с. 655; Российское законодательство... — С. 71).

⁷⁶ В літературі зустрічається думка, що продовження спільності майна в родині цілком залежало від волі матері (див.: П е р г а м е н т О. К вопросу об имущественных отношениях супругов по древнейшему русскому праву // ЖМНП. — 1894. — № 11. — Ч. ССХСХVI. — Отдел. 2. — Оттиск. — С. 15—17). Вона суперечить змісту ст. 87, 88, 95—98 Тр. РП, за якими ініціатива розділу майна належала тільки спадкоємцям — повнолітнім синам.

⁷⁷ За змістом ст. 98 немовби виступає окремим випадком ст. 96. М.Ф. Владимирський-Буданов припустив, що в одній з них (ст. 96) мова йде про частку-виділ вдови із загальнородинного майна, а в іншій — про її особисте майно, принесене в сім'ю у вигляді посагу (Хрестоматія... с. 63, прим. 151). На нашу думку, відмінність ст. 96 та 98 полягає в тому, що у першому випадку її майно, за звичаєм, без “ряду” отримує хтось з синів, який на той час виступав номінальним господарем двору і опікувався матір'ю, причому не обов'язково це був молодший син (див. ст. 94 Тр.), адже на цей час він міг бути неповнолітнім. У другій статті за законом, за “рядом”, вдові надається право (“может дати”) залишити свою частку майна доньці. Остання могла утримувати матір матеріально, скоріш за все, тільки будучи вже сама заміжною. Ця стаття РП яскраво характеризує важке буття вдів і перекреслює романтичні погляди на їх життя та становище в давньоруському суспільстві (див., наприклад: Б е л я е в И.Д. Указ. соч. — С. 21). Наявність вдів, якими опікувалася церква, в переліку церковних людей Уставу Володимира Оленівської редакції підтверджує цю тезу.

⁷⁸ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматія... — С. 63, прим. 150.

⁷⁹ Там же. — С. 100—101, прим. 19.

⁸⁰ ПСРЛ, т. II, стб. 27.

⁸¹ Б е л я е в И. О наследстве без завещания, по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича. — М., 1858. — С. 10, 11.

⁸² Н и к о л ь с к и й В. Указ. соч. — С. 224—225, прим. 5; Ф и л и п п о в А.Н. Указ. соч. — С. 54, прим. 1.

⁸³ ДКУ. — С. 23, 71.

⁸⁴ Н и к о л ь с к и й В. Указ. соч. — С. 244—245.

⁸⁵ Щ а п о в Я. Н. Княжеские уставы... — С. 73—102.

⁸⁶ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматія... — С. 120.

⁸⁷ Н и к о л ь с к и й В. Указ. соч. — С. 346—347; Б е л я е в И. О наследстве... — С. 21—23; В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Ф. Обзор... — С. 466.

⁸⁸ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматія... — С. 119.

⁸⁹ К а р а м з и н Н. М. Указ. соч. Т. II—III. — С. 227; прим. 102; Б е л я е в И. Д. Лекции... — С. 134; В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М.Ф. Обзор... — С. 60. Приклади згадок смердів в широкому значенні: М р о ч е к - Д р о з д о в с к и й П.Н. Указ. соч. — С. 78—81.

⁹⁰ Підбірку цих думок див.: Правда Русская. — С. 610—621.

⁹¹ Г р е к о в Б.Д. Киевская Русь. — [Л.], 1953. — С. 210—242.

⁹² Там же. — С. 231—234.

⁹³ Щ а п о в Я. Н. Княжеские уставы... — С. 296.

⁹⁴ В л а д и м и р с к и й - Б у д а н о в М. Хрестоматія... — С. 59; о н ж е: Обзорне... — С. 58, 465—466.

⁹⁵ І.Д. Беляєв навіть ототожнював смердів, що проживали на приватновласницьких землях, з ролейними закупами (Б е л я е в И.Д. Лекции... — С. 139).

⁹⁶ Никольский В. Указ. соч... — С. 361; Беляев И.Д. Лекции... — С. 139; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор... — С. 580; Филиппов А. Н. Указ. соч. — С. 215. Особною є точка зору П.М. Мрочек-Дроздовського, за якою до державної скарбниці (“казни”) переходила лише та частка майна смерда, яка була безпосередньо пов’язана з виконанням останнім тяглових повинностей, в той час як майно смерда — приватної особи — наслідувалося згідно з загальними постановами (Мрочек-Дроздовский П. Н. Указ. соч. — С. 298—299).

⁹⁷ Точки зору про входження двору до “задниці” дотримувалася більшість дослідників (див.: Правда Русская. — С. 621—624).

⁹⁸ Тихомиров М. Н. Указ. соч. — С. 109.

⁹⁹ Шапов Я. Н. Княжеские уставы... — С. 30, 121.

¹⁰⁰ Карамзин Н.М. Указ. соч., т. 1. — С. 303, прим. 506; Ясинский М. Н. Указ. соч. — С. 73.

¹⁰¹ Правда Русская. — С. 692, 693; Шапов Я.Н. Государство и церковь... — С. 113—115.

¹⁰² Я.М. Шапов спробував розширити перелік судових справ в дусі *propagatio fori* за рахунок випадків крадіжок в родині, підпалів та викрадення дівчат (Шапов Я.Н. Государство и церковь... — С. 116—117). Щодо “тяжі уволочскої”, то вона підпадала під юрисдикцію змішаного суду, до того ж автентичність цієї норми викликала сумнів і у самого дослідника (там же. — С. 118).

¹⁰³ ДКУ. — С. 158.

¹⁰⁴ Там же.

¹⁰⁵ ДКУ. — С. 90, 99. Як видно, дружина не мала права без дозволу чоловіка ходити в гості до “чужих” людей. Зміст статей інших зводів законів, що побутували на Русі в цей час (“Книги законні” та “Закон градський”), поточну норму про заборону жінці ночувати поза своєю оселею, дозволяючи робити це в оселі її батьків (див.: Шапов Я.Н. Княжеские уставы... — С. 252—253).

¹⁰⁶ В одному з ізводів тексту додано “велить покрасти дворъ моужа своего” (ДКУ. — С. 99).

¹⁰⁷ Там же. — С. 90, 99.

¹⁰⁸ Там же. — С. 90, 99, 103, 107, 132. Відзначимо, що Маркеловський та Архівний ізводи мають лише по одному списку і, отже, були не дуже поширені.

¹⁰⁹ Шапов Я. Н. Княжеские уставы... — С. 254.

В. Є. ЗЕМА (Київ)

ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ ТА АВТОКЕФАЛІЯ ЦЕРКВИ

Після падіння Царгорода під натиском османів патріарший престол посів лідер унійної партії Геннадій Схолярій, незважаючи на те, що в Римі перебував Григорій Мамма — повноправний на той час патріарх. Від цього моменту спостерігається зміна ставлення до Ферраро-Флорентійського собору: православні почали вбачати в унії один з гріхів, за який покарано Царгород турецькою навалою, а католики вважали падіння імперії результатом “дволикості греків”¹. Пейоративне ж трактування самого Царгородського патріархату ґрунтувалося на тому, що патріарх перебуває в руках невірних, а тому залежить від них².

Серед російських православних джерел XV ст., які містять повідомлення про Ферраро-Флорентійський собор, присутнє і нейтральне “*Хождение во Флоренцию*”, і вкрай критичне до унії “*Исидоров собор и хождение на него*” (протограф останнього не зберігся). Друга пам’ятка, а також її численні варіації піддавалися переробкам, але її головні акценти — негативне ставлення до унії та позитивне — до автокефалії Московської Церкви залишалися в основному незмінними і в літописах, і в текстах, що увійшли до рукописних збірок духовного змісту. Наростання антиунійного корпусу джерел у Росії різко контрастує з ситуацією в руських землях

Корони Польської і Великого князівства Литовського (ВКЛ), де обговорення Флорентійської унії набуло актуальності лише у зв'язку з Берестейською унією. Далі ми спробуємо порівняти відомі на сьогодні тексти антифлорентійського комплексу, простежуючи текстологічні зміни у різних їх редакціях та видах. Паралельно будуть відстежені способи глорифікації та піднесення ролі князівської влади у процесі автокефалізації Московської Церкви, фактично інституціалізованої Флорентійською унією.

Після митрополита Ісидора справу унії мусив продовжити його спільник Григорій Болгарин, якого визнали за Київського митрополита під час сейму ВКЛ у Бересті, хоча духовні та світські достойники Великого князівства вагалися щодо доцільності продовження унійного процесу. Тим часом Москва вигідно скористалася нагодою створити власну митрополію, окрему від Київської, яка не залежала б від великого князя литовського і польського короля. За митрополита Григорія Болгарина (1458—1472) Казимир Ягелончик запросив до своїх володінь новоутворений орден бернардинів, аргументуючи це переважанням “схизматиків” на руських землях. На думку Бориса Флорі, таке рішення свідчило про відмову Казимира від сподівань на продовження унійного процесу³. Після смерті митрополита Григорія, який наприкінці життя схилився до повернення під юрисдикцію Царгородського православного патріарха, Собор у Новоградку обрав нового митрополита Мисаїла (1475—1480), прибічника унії. Було складено лист до папи Сикста IV, пізніше опублікований Іпатієм Потієм⁴.

Утворення нової митрополії та проунійна налаштованість українського й білоруського духовенства, проте, не зупинили спроб православного Царгородського патріарха відновити власний контроль над руськими землями. Одним з таких заходів, зокрема, стало поставлення на Київську митрополію Спиридона. У ВКЛ, за наказом короля Казимира, новоприбулого митрополита взяли під варту, а в Москві його прийняли негостинно через явні зв'язки з Твер'ю. Помер цей “зайвий” митрополит у засланні на півночі Росії, залишивши по собі кілька текстів, написаних під час ув'язнення та заслання⁵. У післямисаїлів період спроби реанімувати унію зійшли нанівець, а митрополити отримували підтвердження номінації від Царгородського православного патріарха. Стосовно ж тактики місцевого католицького духовенства, то, за спостереженнями Бориса Флорі, вона полягала в протидії впровадженню досягнутих актом унії угод⁶. Таке ставлення (відомо кілька прикладів переходу православної аристократії під зверхність Римського престолу), не визнане католицькими ієрархами ВКЛ, унеможливило рівноправність у стосунках між християнами Східного і Західного обрядів. У згаданих випадках переходу місцеві католики вимагали повторного хрещення православних, що суперечило рішенням Ферраро-Флорентійського собору.

Оповіді про Ферраро-Флорентійський собор можна поділити, за позицією Андрія Плігузова, на три групи: (1) короткі літописні повідомлення; (2) повісті-ходіння на собор, відомі з літописів та рукописних кодексів; (3) актові пам'ятки, оригінальні або ж такі, що претендують на достовірність⁷. Початково мета памфлетів, що з'явилися після собору (різні їх варіації поширювалися у рукописах принаймні до середини XVII ст.), полягала у протиставленні грецьких патріархів та імператора православному Московському князю⁸. З 1459 р. грецький Схід був оголошений **изрушившимся**, перейшовши з ним у стосунки *excommunicatio*, місцева Церква потрапила у тісну залежність від великокнязівського двору⁹.

Одним з наративів, що віддзеркалювали події собору, стало “*Хождение во Флоренцію*”, що містить опис подорожі представників Київської ми-

трополії до Флоренції, вперше було опубліковане Н.І. Новиковим. Пізніше І. Сахаров представив іншу версію “*Хождения*”, в якій фіксуються інтерполяції полемічного характеру. О.Д. Щербина, порівнявши обидві публікації, дійшов висновку, що текст, надрукований Сахаровим, є підробкою, яка спирається на тексти Новикова, а списки, на які посилається Сахаров, — вигадані¹⁰. Наталія Козакова, вивчаючи різні списки “*Хождения*”, поділила їх на чотири групи. До першої віднесено пам’ятки з описом подорожі посольства з Москви та повернення з Флоренції до Суздаля; тексти другої групи починаються, як і в першій групі, повідомленням про від’їзд з Москви, а завершуються перебуванням посольства у Буді (Угорщина); третю групу списків складає іронічний опис Новгороду, що завершується повідомленням про від’їзд із Флоренції учасників Собору; в останній, четвертій групі перелічено відстані (від Новгороду до Пскова, Риги, Любека), а наприкінці вміщено текст про прибуття до Флоренції та перелік православних учасників Собору. Серед списків “*Хождения*”, відомих на сьогодні, — рукописи XVI і XVII ст., розподілені по століттях приблизно порівну, а найбільш ранній з текстів датується 20—30-ми рр. XVI ст.¹¹

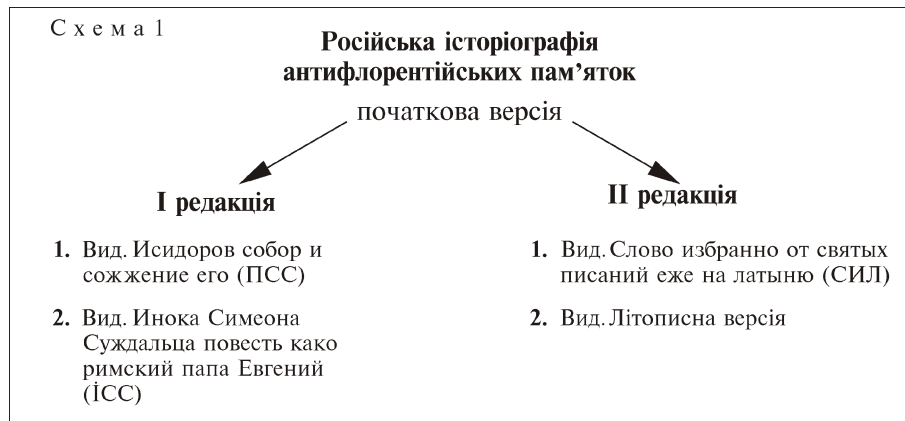
Порівнюючи найповніші списки “*Хождения*”, Наталя Козакова дійшла висновку, що друга, третя і четверта групи списків є похідними від першої групи. Щодо жанру “*Хождения*”, то, на думку дослідниці, це — peregrinacia з описом місць подорожі представників Київської митрополії, складена під час самої подорожі і пізніше не перероблювана; завершення ж peregrinacii в Суздалі може вказувати на те, що автор, який входив до складу делегації єпископа Аврамія, був світською особою. Зокрема, свідченням неклерикального статусу наратора є його неупередженість щодо різниці поміж двома гілками християнства¹². Стосовно змісту “*Хождения*” слід зазначити, що укладач зосереджується переважно на описах несподіваного, з його погляду, способу життя мешканців міст Центральної і Південної Європи. Так, його щиро вразили театральні містерії “*Благовіщення*” та “*Вознесіння*” у Флоренції (за реконструкціями, вони належать перу Феодора Белькарі)¹³. Показово й те, що в репертуарі кодексів, до складу яких входили “*Хождения*”, переважають твори історико-географічного змісту та інші писання, пов’язані з Восьмим/Дев’ятим собором.

На перспективність вивчення кодексів, пов’язаних із Флорентійською унією, звернув увагу і Лев Черепнін. Розглядаючи повість “*Исидоров собор и хождение на него*”, приписувану суздальському священику Симеону, дослідник вказав на присутність у складі кодексу середини XVII ст. тексту прихильника унії, на постанови Флорентійського собору про об’єднання та уривок “*Слова избрана от святых писаний еже на латыню*”, про що йтиметься далі¹⁴.

Тексти, що засуджують події Ферраро-Флорентійського собору, російські дослідники традиційно поділяють на дві редакції, кожна з яких має два види. Перший вид першої редакції, що її вивчав Лев Черепнін, створено, за спостереженням ученого, близько 1447 р. (текст цієї пам’ятки свого часу надрукував А. Павлов за двома списками). У її складі можна умовно виділити п’ять частин: (1) оповідь автора про історію написання *Повісті*, (2) опис перебігу собору у Феррарі та Флоренції; (3) оповідь про повернення Симеона у Київську митрополію; (4) оповідь про поїздку Ісидора до Москви і відмову великого князя Московського Василя II прийняти унію; (5) панегірик московському князю як охоронцю православ’я¹⁵.

Другий вид першої редакції, що має назву — “*Инока Симеона иерея Суздальца повесть, како римский папа Евгений состав осмый собор*”, як вважається, виник пізніше в середовищі московських книжників.

Перший вид другої редакції під назвою “Слово избрано от святых писаний еже на латыню” на відміну від описаного вище втрачає автобіографічні елементи. Значному скороченню було піддано текст *Повісті* й у другому виді другої редакції, що увійшов до літописних зводів кінця XV—XVI ст.¹⁶

Якщо порівнювати 1-й вид “*Повість Симеона Суздальського*”¹⁷ (далі — ПСС) та “*Інока Симеона Суздальського повесть*”¹⁸ (далі — ІСС) — з 2-м видом першої редакції, то вони принципово відрізняються, як уже зазначали дослідники, лише у початковій частині (наше порівняння спирається на умовне виділення п’яти частин, запропоноване Левом Черепніним). У ПСС оповідь про Ферраро-Флорентійський собор розпочинається з переліку східних учасників Собору, далі наратор (так ми будемо називати ймовірного автора “*Повісті*” Симеона) нарікає на свою долю. Він не хотів брати участі в соборі, а тому, звернувшись за благословенням до ефеського митрополита Марка, залишив Венецію і мандруючи дійшов до Новгороду, де й оповів про унію. Наприкінці наратор пише, що “зло” (Ферраро-Флорентійський собор) сталося через срібллюбність греків, і внаслідок у Москві утвердилося православ’я **христоролюбивимъ великимъ княземъ Васильемъ Васильевичемъ**. У версії ІСС провина за скликання собору покладається на папу Євгенія, який нібито пообіцяв “золото” імператорові Йоану Калуюану і патріархові Йосипу, чим привабив їх на свій бік. Крім того, він запевнив, що західний світ допоможе в обороні проти османів. Греки написали листа до великого князя “всея Руси” Василя Васильовича, щоб той послав Ісидора, “родом латинянина”, на собор. Але Василь Васильович відповів, що проведення Восьмого собору не відповідає церковним канонам. Митрополит Ісидор, зі свого боку, запевнив князя, що братиме участь у соборі лише для того, щоб укріпити віру. Представники східного і західного християнства, які зібралися на собор, очікували на приїзд митрополита, оскільки “славна земля рѣскаа. И зовѣ(Ѡ) еа фрѣзове великаа Русь”. У версії ІСС, порівняно з ПСС, від опису подорожі наратора залишилася єдина згадка (вона фіксується також у ПСС) про Симеона: “Мнѣ инокѣ Симеонѣ. Иже писаше прѣвнѣа сѣительскаа с папою”. Попри несхожість зачал обох редакцій, у них відчутні дві основні теми, підсилені в ІСС: срібллюбність греків і розсудливість великого князя Василя Васильовича, який, як випливає з тексту, був добре обізнаний з церковними канонами; до титулатури великого князя додається *всея Руси*, що не відповідало тогочасній традиції¹⁹.

Продовжує оповідь фіксація процедури собору, зокрема розподіл місць між його учасниками. У версії *ИСС* додано фрагмент про урочисте входження папи Євгенія до приміщення собору, а також про те, що імператор Йоан та патріарх Йосиф сиділи обабіч понтифіка: “вниде же папа в црквь въ рогатѣхъ клобѣцѣхъ. носѣ ризѣ брачинѣ червѣчатѣ, не ш(т) волны сътвореноу. на рѣкахѣхъ рѣкваницы, на єднои рѣкваницѣ написанѣ агнецѣ, а на дрѣгой ако рѣка благословенаѣ изѣ облака. на рѣцѣхъ же носѣ перстень златѣ. влаетѣхъ обрѣченіе. ако не вѣста єсть цркви”²⁰.

Після наведення промови Марка Ефеського (їй, як і самій постаті митрополита, надається чільне місце в усіх версіях антифлорентійського циклу) повідомлення *ПСС* та *ИСС* починають різнитися. За першою версією, представники західного християнства на чолі з папою одразу після промови залишили приміщення собору, за другою, — до Марка приєднали свої голоси митрополити Григорій, Софроній та Ісайя, у чий вуста співавтором *ПСС* вкладаються прокльони на адресу латинників: східні ієрархи фактично прогнали своїх опонентів з приміщення собору. Без змін повторюється в обох варіантах розмова Марка Ефеського з імператором Йоаном, який зажадав від митрополита, щоб той пояснив причину залишення собору представниками західного християнства. Марк повторює незгоду (вона звучала у промові до латинників), обумовлену тим, що на першому місці згадується ім'я папи, нехтуються перші сім соборів, патріархів не називають “братією”. Ці закиди, часто озвучувані в різних версіях антифлорентійського циклу, в очах наратора і його співавторів мусили пояснювати незгоду на укладення унії. Наратор також наводить негативну реакцію Марка Ефеського стосовно намагань понтифіка підкупити золотом східних учасників. Попри те, що промова значно відрізняється в обох варіантах (*ИСС* і *ПСС*), її зміст зводиться до одного: слід відмовитися від багатства і повертатися додому, зберігши вірність семи Вселенським соборам. Розкривається також центральна для характеристики греків тема — їх грошолобність: отримавши чимало золота, вони вирішили повернутися і поновити свою участь у соборі. Папа запропонував перенести засідання до Флоренції, розташованої ближче до Риму, аби він міг дати більше золота. Проте продовження собору в цьому місті не принесло грекам обіцяної винагороди. Паралельно розповідається (як попередження царгородської катастрофи) про загибель окремих прибічників унії: проти Марка Ефеського виступив “*философ Иванъ*”, і незабаром цей “злословник” помер; флорентійський архімандрит Амвросій від імені папи намагався запропонувати Маркові золото — його невдовзі також спіткала зла доля.

Завершення собору знаменувалося великою службою. Наратор звертає увагу на гру віграну та інших духових інструментів. Згодом було укладено грамоти з повідомленням про рішення собору по всіх країнах “*латынского іазыка*”. Аврамія Суздальського, який відмовився підписати це рішення, слідом за Ісидором митрополит кинув за ґрати. У списку *ИСС* саме цьому місцю відповідає фрагмент про примушення наратора (Симеона) підписати унійну угоду, яка у *ПСС* включена до зачала оповіді. Збігаються у *ПСС* та *ИСС* повідомлення про арешт Симеона в Смоленську князем Юрієм Лугвенійовичем; згодом цього противника унії перевезли до Москви, а в *ИСС* додається: “в тоже время на рѣскон земли и на Москвѣ была великаѣ ересь греческимѣхъ цремѣхъ Иоаномѣхъ и московски(м) митрополитом(м) Исидоромѣхъ”.

У наступній частині повідомляється про приїзд митрополита Ісидора у [6949] р. до Москви. При цьому як *ИСС*, так і *ПСС* проговорюються стосовно часу постановки цих списків. *ПСС* — найбільш рання пам'ятка анти-

флорентійського циклу — містить таку пізню титулатуру московського володаря: “великий князь Василий Васильевич, бѣлый царь всеа Руси” (іменування *білий цар* має безпосередню паралель з ієрархією ординської титулатури²¹). В *ІСС* титулатура “великий князь Василий Васильевич, всеа Руси” може вказувати на пізніший час постання пам’ятки, ніж середина XV ст., або ж на її суттєве редагування. Завершує *ПСС* значний фрагмент, у якому уславлюється Василій Васильович. Риторичні прийоми, якими послуговується укладач пам’ятки, дуже близькі до “*Похвального слова митрополиту Петру*” Кипріяна Цамблака²².

Скорочена версія оповіді про поїздку Ісидора на Восьмий/Дев’ятий собор входить також до третьої Пахомійової редакції “*Житія Сергія Радонезького*” (далі — *ЖСР*), хронологію укладення якої Борис Клосс відносить принаймні до 1442 р.²³ Порівняння цієї версії (“*Ниже се молчаньем да покрывается, яко же предписахом*”²⁴) з двома попередніми вказує на окремі спільні риси, що дозволило нам включити її до родини у схемі . Той варіант, що увійшов до “*Житія*”, містить такі повідомлення: (1) про бажання митрополита Ісидора взяти участь у Соборі, котрий не може відбутися за приписами отців Церкви; (2) про відмову низки східних єпископів від участі у Соборі і про залишення ними міста: Марк Ефеський під час собору прокляв тих, хто порушить заповіді семи соборів, вселенських учителів, а також святих понтифіків; (3) про звернення Симеона (наратора версії *ПСС*) до Марка за духовною підтримкою; (4) про переїзд Ісидора до Венеції і про втечу Симеона на Русь; (5) про поневіряння Симеона в нехристиянському краї, мови якого він не знав, і про допомогу йому Сергія Радонезького у час відчаю; (6) про те, що, згідно з пророцтвом, Симеон після повернення додому мусив прийти в обитель святого. Через порушення цієї обітниць Симеона було взято під варту як противника Ісидора й унії і припроваджено до Москви. Але там Ісидор потрапив у пастку, яку готував іншим: святі покровителі відкрили великому князю Василю Васильовичу підступність планів митрополита. Після викриття Ісидора зібрання єпископів та духовних піддало його анафемі, а Руська земля прикрасилася благомудрістю; (7) про звільнення Симеона завдяки Василю Васильовичу і про те, як Симеон направився до обителі святого, аби віддати йому шану; (8) гімнографічний текст, присвячений св. Сергію.

Підсумовуючи зазначимо, що антифлорентійська легенда у версії *ЖСР* генетично відноситься до родини , що зазначено у схемі. При модифікації початкового варіанту, у порівнянні з *ІСС* та похідної від неї версії “*Слово избрано от святых писаний еже на латыню*” (далі — *СИЛ*), відбулося декілька змін. Зокрема, теза про заборону проведення Восьмого/Дев’ятого собору, яка у версії *ЖСР* звучить з вуст Марка Ефеського, у версіях *ІСС* та *СИЛ* проголошується великим князем. Тут фіксуються також окремі повідомлення про долю Симеона, відсутні в наступних інтерпретаціях. Що ж до подальшого впливу *ЖСР* на формування антифлорентійського комплексу, то можна зробити обережне припущення про його вплив на літописну версію, про що йтиметься нижче. В цілому включення антифлорентійського комплексу до *ЖСР* можна трактувати у контексті автокефалізації Московської Церкви, а також як крок до складання культу місцевих загальноросійських святих.

Антифлорентійський трактат у версії *ПСС* міститься також у Холмогорському літописному зводі, укладеному в середині XVI ст.²⁵ Зазначимо, що А. Павлов надрукував *ПСС* за двома списками: (1) Московський публічний музей, XVII ст. № 939; (2) Архів Міністерства закордонних справ,

№ 818/1384. Другий зі згаданих списків має незначні різництвa з першим. Порівняння *ПСС* у літописному зводі з Архівним списком вказує на їхню близькість, тому їх можна виділити в родину . Що ж до версії *ІСС*, то як близька первісно до Архівного списку *ПСС*, вона містить також окремі лексичні та смислові паралелі, близькі до Холмогорського зводу, які не фіксуються в *ПСС* ²⁶. Можна припустити, що укладач *ІСС* користувався двома версіями, близькими до Холмогорської і Архівної (див. схему).

“Слово избрано от святых писаний еже на латыню” значно відрізняється від розглянутих вище версій ²⁷. В усталеній схемі антифлорентійського циклу російська історіографія текст версії *СИЛ* відносить до другої редакції. Спробуємо порівняти його з уже розглянутими вище пам’ятками. На початку *СИЛ* вміщено розлогий гімнографічний фрагмент, в якому підноситься східне (московське) християнство, а великий князь Василій Васильович, “охоронець благочестя”, титулується водночас і великим князем усієї Русі, і царем. У цій версії засуджуються ініціатори скликання Восьмого собору (папа Євгеній та митрополит Ісидор), а також можливість запровадити опрісноче причастя та *Filioque*. У своєму зверненні до Ісидора, який намірився їхати на Восьмий собор, Василій Васильович попереджає, що хотів би побачити справжнє поєднання Церков, себто відмову католиків від догматичних і обрядових “розбіжностей” з православними (в *ІСС* ці слова звучать з вуст Ісидора як обіцянка); великий князь згадує також про заборону скликання Восьмого собору отцями Церкви ²⁸, що має паралель у версії *ІСС*. Серед додатків, відсутніх у попередніх версіях, — колінопреклоніння Ісидора перед латинським хрестом та інтерполяція про вищість християнства в Русі і важливість для східних учасників Собору прибуття Ісидора як представника “великого царя” Василя Васильовича. Натомість обійдено увагою епізод урочистого входження папи Євгенія до приміщення собору. У промові Марка Ефеського відсутні такі центральні для *ІСС* і *ПСС* моменти, як згадування імені папи Євгенія на першому місці і називання патріархів братією, але наводяться апеляції до семи вселенських соборів, святих отців, блаженних понтифіків. Згадку про першість папи укладач надолужив у іншій промові Марка, зверненій до східних представників Собору: до вуст Марка вкладається погроза прокляття тим, хто це робитиме. Подальші події Собору — переміщення до Флоренції, дискусії Марка і “філософів” (про безславний кінець Йоана Болонського не згадується), опис завершення Собору переповідаються стисло. Цілоком виведено за межі тексту постать наратора, Симеона Суздальського. Оповідь про урочисту літургію, яку правив папа на початку Собору, переноситься в кінець зібрання; при цьому опис убрання понтифіка подібний до нарації в *ІСС*. Тут же наводиться повідомлення про гру віграну й духових інструментів та співи.

До тексту *СИЛ* внесено низку додатків, окремі з яких прочитуються також у літописній версії, до якої ми звернемося далі. Серед таких інтерполяцій — оскарження дій грецьких представників на Соборі, а також митрополита Ісидора. Укладач вдається до низки етикетних порівнянь благочестивого минулого Царгорода, згадує князя Володимира, який знайшов там “справжню віру” ²⁹. Принагідно негативного забарвлення надається грі в храмах на музичних інструментах, “прикляканню” перед папою, традиції ношення ним персня (це репліка із загальних місць полемічних закидів латинським єпископам). Згадується також про гоління борід та вусів західними духовними служителями, полювання з собаками. До *СИЛ* інтерпольовано лист митрополита Ісидора до пастви. Оповідуючи про повернення Ісидора в Москву, укладач закидає митрополитові згаду-

вання імені папи замість святих патріархів, продаж “святої віри” за золото і впровадження опрісноків, *Filioque* та чистця. Долучено також лист, надісланий від папи Євгенія до великого князя Василя Васильовича.

Оповідь про долю Ісидора в Москві переривається порівнянням Василя Васильовича з новим Володимиром і новим Костянтином. Після повернення Ісидора великий князь “упізнав” у митрополиті еретика і зажадав від нього покаяння, але Ісидор втік до Рима разом зі своїм учнем Григорієм. Великий князь не зробив спроби повернути “зрадливого” митрополита і не застосував, як підкреслює укладач, “апостольського правила” (сумнівного походження), за яким еретика мусили б спалити живцем або закопати в землю.

Далі, як і в *ИСС*, розвивається тема протиставлення Нового і Старого Завітів із залученням біблійних алюзій. Ісидор, зокрема, уподібнюється дияволу, а Василь Васильович — царю Йосифу; вказується на прозелетичну місію великого князя, що сприяла наверненню до християнства “агарян” і “жидів”. Порівнюючи Ісидора з дияволом, якого справедливо вигнав благочестивий володар (хоча трохи вище згадувалося, що Ісидор сам утік, отже, слід розуміти — йому дали втекти), редактор підводить нас до головної ідеї всього трактату — виправдання правочинності обрання московського митрополита Йони. Василь Васильович, щиро перейнятий долею Церкви, що залишилася без пастиря, вирішив скликати архієпископів, священників, філософів і “хитрих риторів”, аби шукати в священних писаннях заборони на скликання Восьмого собору і можливості обрати митрополита для “земли просиявшого благочестія”. Незабаром таке підтвердження було віднайдене, і митрополитом обрали єпископа Муромського і Рязанського Йону. Після чергової порції глорифікаційної риторики у бік правителя (він “передбачливий”, “благочесний” тощо) укладач знову повертається до долі Ісидора. Митрополит, зазначає він, згодом приїхав до Рима і звернувся до понтифіка з проханням поставити в митрополити Русі свого прибічника Григорія, про що були укладені грамоти до короля, князів і панів. Ще далі наводиться один з ідеологічних концептів антифлорентійських писань: латиняни стали призвідниками загибелі імператора, патріархів і Царгорода — місто впало перед “безбожними агорянами”.

До *СИЛ* інтерпольовано кілька текстів з комплексу традиційної антилатинської полеміки, зокрема — поширену “Повѣсть ѡ латынѣхъ когда ѡ(т)лоучишас ѡ(т) грекъ” (інсір.: “Въ лѣта благочестивѣхъ царий Костянтина и Ирины матерє юго...”) ³⁰. Цей апокриф про прихід латинського імператора Каруля, який впровадив опрісноки і *Filioque* у Римі, наводиться хоч і не повністю, проте докладно, з незначними перестановками та інтерполяціями. Наступні тексти, з яких упевнено запозичує матеріал укладач *СИЛ*, це “Никиты мниха и презвѣтера монастра стоудинскаго порекломи стидита” (інсір.: “Аще ксть въ тебе разумъ рече премудрости ѡтвещан ближнемоу”) ³¹, а також лист Михаїла Керуларія (інсір.: “Сътворяють оубо жидовъствующе сѣт сиа”) ³². Після наведення переліку “ересей” — догматичних і обрядових розбіжностей між західним і східним християнством, укладач звертається до “Повѣсти ѡ латынѣхъ”, оповідаючи про православних “аламанів”, яких навернули до себе “латинники”. Далі він знову повертається до теми впровадження унії у Московії, наводячи лист короля Казимира (Андрія) до великого князя Василя Васильовича з проханням прийняти нового митрополита Григорія, учня Ісидора, замість старого, Йони, і відповідь великого князя, що він ніколи не погодиться на латинського митрополита. По смерті митрополита-електа Йони Московським митрополитом обрали архієпископа Ростовського і Ярославського Феодо-

сія за широкої участі російських ієрархів. Подібним до *ИСС* є завершення *СИЛ*: укладач наводить фрагмент про руських святих, які створюють охоронний покров цій “*богопросвіщенній землі*”. Насамкінець представлено похвалу, що була спрямована вже не так до князя Василя Васильовича, як до його нащадків — Івана Васильовича, князів Георгія та Андрія. Згадується також митрополит “*всієї Русі*” Феодосій, що дало підставу А. Попову атрибуувати пам’ятку 1461 роком, за життя Василя Васильовича.

Літописна версія антифлорентійського циклу починає фіксуватися з кінця XV ст. У літописних зводах містяться як просте повідомлення про Ісидора і собор, так і розлогі оповіді, зіперті на версію, близьку до *СИЛ*. Зокрема, у Московському літописному зводі (під 1437 р.) укладач запозичив з розлогого *СИЛ* фрагменти, що стосуються історії Восьмого собору, оминаючи пафосні віншування православ’я та великого князя. Укладач літописної версії відкинув розлогий вступ *СИЛ*, в якому підносився охоронець православ’я Василій Васильович на противагу “*підступному*” Ісидору. Відтак залишився тільки фрагмент про прихід митрополита до Москви і суворе попередження князя про проголошення анафеми святих отців Восьмому соборові. Збережено інформацію про прихід до Юр’єва, а потім Феррари і “*приклякання*” перед латинським хрестом; пасаж про вищість руського православ’я дещо скорочено за рахунок уникнення інформації про великодержавну скромність Василя Васильовича. Ретельно передатється промова Марка Ефеського та інформація про перебіг собору й пропонування золота східним учасникам. Наводиться також опис урочистої служби папи Євгенія, але чималий гімнографічний фрагмент, у якому Василій Васильович порівнюється з Володимиром і Костянтином Великим, вилучено³³. Повторюється лист Ісидора з Буди до пастви. Докладно передано сюжет про приїзд митрополита до Москви та проголошення ним унії, а також наведено лист папи Євгенія до Василя Васильовича. Оминаючи чергові апеляції до благочестя великого князя, укладач наводить оповідь про арешт “*підступного*” Ісидора в монастирі разом з його учнем Григорієм. На цьому закінчується літописна версія, яка служила взірцем для інших зводів. Проте трохи нижче, після статті “*О бою Белевском*”, вміщено ще одне коротке повідомлення про Ісидора: його приїзд з Рима, примусове утримування у монастирі і втечу³⁴.

Окрім згаданого вище Холмогорського літопису, де представлено *ЛСС* у версії, наближеній до оригіналу, в решті літописів містяться скорочені версії антифлорентійських трактатів³⁵ або ж близькі до Московського зводу кінця XV ст.³⁶ Зокрема, так званий Йоасафівський літопис (він розпочинається оповіддю про Ферраро-Флорентійський собор) подає дещо змінену порівняно з імовірним протографом (т. зв. Московським літописним зводом кінця XV ст.) версію. Суттєві інтерполяції³⁷ (ми не беремося судити про модифікації лексичного і загалом мовного характеру) вміщено у фрагменті промови Марка Ефеського до західних учасників собору: митрополит просить згадати Визнання віри без змін і додатків, у відповідності до заповідей отців Церкви, і закликає повернутися до первісної єдності, коли ще не було розколу³⁸. Окремі зміни до промови Марка внесено і в Московському літописі кінця XV ст.; вони прослідковуються також у Йоасафівському й Никонівському літописах. Порівняння з *СИЛ* вказує, що укладач міг додатково користуватися цією версією, окрім усталеної літописної. При згадці про втечу Ісидора до Рима його учня названо Григорієм Цамблаком.

Значною мірою похідним від Йоасафівського літопису є Никонівський звід. У версії останнього антифлорентійський цикл поділено на окре-

мі частини завдяки інтерполяціям повідомлень, що стосуються внутрішньої та зовнішньої політики Московії. Інший розлогий додаток містить інформацію про укладання унійної угоди; цей текст у попередньо розглянутих версіях антифлорентійського циклу не фіксується³⁹. Після оповіді про урочисту службу до Никонівського літопису включено повідомлення про Юрія Лугвенійовича, а також про від'їзд східних учасників собору. Внесено також повідомлення, відсутнє в інших версіях, про прибуття Ісидора до Києва⁴⁰. Після листа папи Євгенія до Василя Васильовича йде чимала інтерполяція про великого князя (відмінна від версії в Йоасафівському літописі⁴¹): лише володар розгледів у Ісидорі “еретика”, а ієрархи почали шукати підтвердження зради митрополита: **“Достоить же удивитися разуму и великому смыслу великого князя Василя Васильевича, понеже о семъ Исидорѣ митрополитѣ вси умълчаша и въздремоша и уснуша; единъ же сей богомудрый христолюбивый государь великій князь Василей Васильевич позна Исидорову прелестъ пагубную и скоро обличивъ, посрами его и вмѣсто пастыря и учителя злымъ и губителнымъ волкомъ назва его”**⁴².

Як продовження антифлорентійського циклу, тут додаються оповіді про вселенські собори, а також легенда про Петра Гугнивого. Близьким до версії Московського зводу кінця XV ст. є Симеонівський літопис, різночитання зустрічаються лише на початку статті про унію⁴³. Воскресенський літопис — похідний від Московського літопису 1526 р. — містить, порівняно з Московським XV ст., лише незначні зміни, передусім лексичного характеру; окремі частини оповіді перериваються статтями про внутрішні події, не пов'язані з унією⁴⁴.

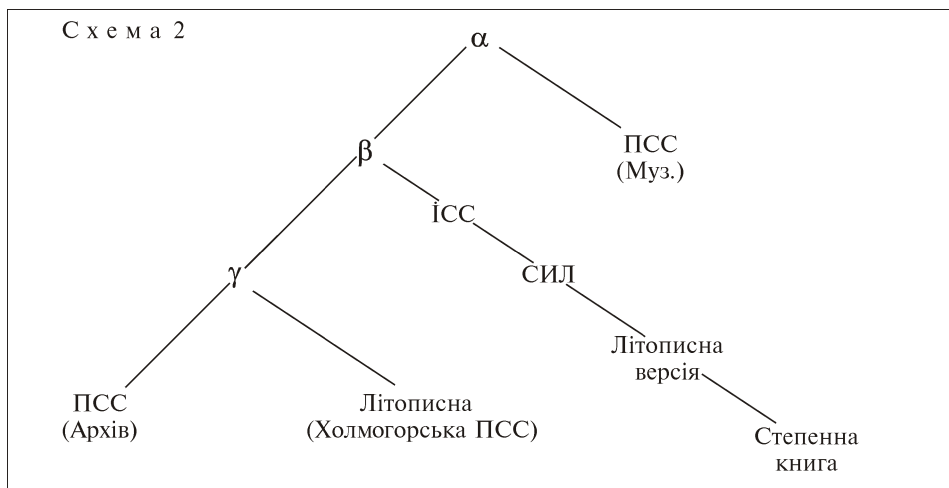
Наративної канви Московського зводу кінця XV ст. дотримуються також укладачі Львівського та Софійського II зводів. Суттєвим додатком (у порівнянні з літописною оповіддю) є “оригінал” листа Василя Васильовича до візантійського імператора⁴⁵, який дублює нарацію про “еретичного” Ісидора з метою підкреслити правочинність поставлення нового митрополита. Літописна оповідь про цей лист значно відрізняється від “оригіналу” самого листа. Якщо у літописі його постановня припадає на час, близький подіям собору, то в “актовій” версії лист датується значно пізніше — липнем 1451 або 1452 рр. У листі, як і в літописній версії, оповідається про смерть Фотія та номінацію Йони на Київську митрополію, а також про Ісидора, який посів її раніше обраного митрополита. Великий князь згадує, коли греки довідались про більшу правомочність Йони, то жалкували про посвячення Ісидора на митрополію. Оповідається також про реакцію на рішення Ісидора брати участь у соборі. Відтак, замість Ісидора-“зрадника” обрали Йону, тому великий князь звертається до імператора, щоб той не сприйняв це як акт самоправства: **“Да не помоливши о томъ насъ, яко дерзостнѣ сіе сотворихомъ, еже сътворихомъ, не обославъ великого вашего господства; но сіе за великую нужду сътворихомъ, а не киченіемъ, ни дерзостію”**⁴⁶.

У літописній оповіді (ця інформація дублює “оригінальний” лист) великий князь, апелюючи до традиції Костянтина Великого і Володимира, підтверджує правочинність висвячення на митрополію Йони, чий статус не був визнаний у Царгороді. Далі подається відома із *СИЛ* оповідь про те, як, за наказом великого князя, було знайдено у божественних правилах прецедент щодо можливості поставлення митрополита помісним собором. Ісидор же тим часом прислав на Київську митрополію свого учня Григорія. До цієї версії додано також лист папи Пія про висвячення Григорія, адресований королю Андрію (Казимиру)⁴⁷. Так само, як і в *СИЛ*, повідомляється пропозиція Казимира поставити на митрополію Григорія

замість похилого віку Йони; митрополит-елект забороняє приймати благословення від Григорія, відтак — стається розпад митрополії: **“И оттолѣкь разделися митрополиа, король сег(о) приа Григориа, а кн(я)зь велики не восхотѣ, оттолѣкь сотворишас(ь) два митрополита в Руси, единъ на Москвѣ, а вторыи в Киевѣ”**⁴⁸.

Близькими до розглянутих літописних версій є повідомлення про Флорентійську унію у *Степенній книзі* (далі — *СК*)⁴⁹. У цьому офіційному зведенні, що формувалося у 60-х рр. XVI ст., вміщено одразу дві статті (значно коротші за розглянуті вище літописні), які присвячувалися подіям Вселенського собору. Перший варіант⁵⁰ складається з інформації про прибуття Ісидора до Москви та попередження великого князя Василя Васильовича щодо участі митрополита у Восьмому соборі. Оповідь про сам перебіг Собору обмежено повідомленням про те, що Марк Ефеський прокляв латинників, а ті, перелякавшись, вирішили не продовжувати засідання у Феррарі **“и збѣгоша”** до Флоренції. На відміну від інших літописних версій, текст статті *СК* містить інтерполяцію чималого фрагмента про мордування східних учасників собору, які не підтримали унію. Першоджерелом для укладача цієї статті, як і в деяких інших випадках, служив Никонівський звід. Зокрема, звідти запозичено сюжет про смерть патріарха Йосифа, якого поховали у католицькому храмі. Несподіваною інтерполяцією порівняно з іншими літописними зводами є оповідь про смерть царгородського імператора Йоана: після поховання земля тричі вивергала його тіло, котре, зрештою, було з’їдене собаками. Конспектування свого першоджерела митрополит Афанасій, найбільш імовірний укладач *СК*, продовжує сюжетом про повернення Ісидора до Москви. Лише **“премудрый царь Російській и великий князь Василій Васильевич”**, — така титулатура наводиться у цій версії, — попри мовчання ієрархів, вірників і князів, розпізнав у митрополиті “еретика”. Згодом, Ісидор утік з ув’язнення у Чудівському монастирі до Твері, а пізніше до Рима. Відтак, підсумовує укладач, Росія просвітилася істинним благочестям та християнською премудрістю. Другий варіант⁵¹ цієї статті, включений до *СК*, у початковій частині значною мірою повторює перший варіант з окремими змінами, що не мають принципового характеру (вони також прочитуються в *Никонівському* зводі). Серед змін знаходимо й те, що після повернення Ісидора до Москви великий князь і православні богослови разом засудили митрополита-“зрадника”. Суттєвим додатком, порівняно з першим варіантом, є повідомлення про те, що Йону нібито ще до обрання було номіновано на митрополита за згодою імператора. При цьому згадано й диявола, який, побачивши розквіт благочестя у Московії, направив туди своїх прибічників-татар, але великий князь переміг їх. Ісидор же тим часом відправився до Литви, де почав пропагувати разом з Григорієм унію. Автор наголошує, що Царгород успішно боронився від мусульман і болгар, доки зберігав вірність православію. Лише з укладенням унії похитнулася міць імперії.

Стосовно актових джерел, які долучалися до різних версій антифлорентійського циклу, то всі вони, схоже, мають апокрифічний характер. Так, лист папи Євгенія IV до великого князя Василя Васильовича (ми потрапляли на нього в *СИЛ* та літописних зводах) невідомий ні за грецькими, ані за латинськими списками, що ставить під великий сумнів його автентичність. З-поміж інших актових документів, які не збереглися у достеменних списках, варто зазначити околичний лист митрополита Ісидора до християн Речі Посполитої та Великого князівства Литовського, Священної Римської імперії і Русі⁵², а також два листи московських князів у Царгород (за спостереженнями Андрія Плігузова, вони ніколи не відправля-

лися адресатам). Щодо послання патріархові Митрофану з проханням про поставлення митрополита без попереднього благословення кандидата у Царгороді й послання 1441 р., вмішеного в переробленому вигляді у Софійському та Львівському літописах, то вони обидва, на думку Плігузова, можуть вважатися протографами “*Слова избранно еже на латыню*”⁵³. Серед листування є також добре відомий лист прота Атонських монастирів, у якому Пахомій звертається до православних володарів. Аналіз формуляра, вказує Плігузов, свідчить про апокрифічний характер як цього документа, так і листа князя Василя II ченцям і проту. Відоме також околичне послання трьох східних патріархів, у якому вони відмовляються від рішень Флорентійського собору. Попри існування грецького оригіналу, це — радше публіцистичний текст. Для російського читача такий лист міг мати, однак, значення офіційного документа на підтвердження правильності позиції московського великого князя⁵⁴. Ще одним апокрифічним листом є “*Апология Марка Євгеніка*” — противника унії, який не підкорився її рішенням до самої смерті⁵⁵.

Підсумовуючи текстологічний огляд антифлорентійських текстів, як тих, що інтерполювалися до літописів, так і тих, що зафіксовані у збірках, можна зробити кілька висновків. Початковий текст, пов’язаний з іменем Симеона Суздальського, був підданий у процесі свого **текстологічного** функціонування кількарізним змінам. Вірогідно припускати існування протографа *a* (див. схему), спільного для *ISS*, *PSS* та *ЖСР*, які досі не вдалося зафіксувати в рукописних збірках. Пропонована нами стема є гіпотетичною, вона передбачає, що існує генетичний зв’язок у версії , котра послужила джерелом для *ЖСР* та *ISS*. Остання пам’ятка, в свою чергу, була покладена в основу *СИЛ*, запозичену для антифлорентійських статей у літописах та *СК*. Слід зазначити також інтерполювання “оригінальних” документів (листів) до літописної версії наприкінці XV ст. Обережно припустимо, що таке пред’явлення “достовірних” свідчень неприйняття унії опосередковано вказує на зростання поваги й довіри до актового діловодства. Суттєво змінюється й роль великого князя. Якщо у часи унії Василь Васильович та люди з його оточення цілком нейтрально ставилися до Вселенського собору, то зусиллями літописців, уже *post factum*, ствердилася інша версія подій. Згоду великого князя на відвідання митрополитом Ісидором собору було замінено на побажання повернути католиків до православ’я; володар дістав прикмети благочестивого князя і, за анахронічного викривлення його титулатури, — царя. Саме йому на-

давалося право передбачати, знати і вказувати на богословські особливості православ'я, що підносило князя над власними ієрархами. Змінилася й роль митрополита Йони: якщо, за одними версіями, його обрання стало можливим завдяки теологічній обізнаності московського володаря, то за іншими, пізнішими, — Йону перед обранням уже було номіновано на митрополію, тоді як Ісидор захопив престол випадково (за спостереженнями Якова Лур'є, Йону було обрано на митрополію вже після вигнання Ісидора⁵⁶). Більше того, поступово зростає важливість Йони як першого автокефального митрополита: він входить до т. зв. “комплекту святих”, символічних для утворення Московського патріархату (*Уложенная грамота* 1589 р.). Окрім першого автокефального митрополита, сюди введено також Петра — митрополита, котрий уперше розмістив свою резиденцію в Москві, та Олексія — виразника московської державної політики у XIV ст.⁵⁷ Флорентійська унія або ж повідомлення про неї стали предметом маніпулювання як для московської політичної еліти, що в такий спосіб утворила власну автокефальну митрополію, так і книжників, які в різний спосіб і різними засобами намагалися “легітимізувати” цей процес, зрештою — у легендарний спосіб і значною мірою *post factum*. Намагання виправдати московських чільників реалізується через визнання за володарями права втручатися і керувати церковними справами — цього спадку візантійської політичної культури⁵⁸. Російські ж книжники навчилися справі “літературних” та “історичних” містифікацій, до чого не раз вдавалися пізніше.

¹ Š e v ě n k o I. Intellectual Repercussions of the Council of Florence // Church History. — 1955. — Vol. XXI. — N 4. — P. 300.

² Грамота № 51 вважається першим з відомих офіційних московських документів з негативною оцінкою греків. Опубл.: Русский феодальный архив XIV — первой трети XVI века / Сост. А.И. Плигузов, Г.В. Семченко, ред. В.И. Буганова. — М., 1992. — № 1. — С. 999.

³ Ф л о р я Б. Н. Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском // Славяне и их соседи. Вып. 7-й. Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV—XVII веках. — М., 1999. — С. 42.

⁴ Зміст листа зводився до декларації того, що православні поділяють догмат *Filioque*, хоча послання, як слушно вказує Борис Флоря, показало нерозуміння укладачами догматичних відмінностей двох доктрин. Розглянувши перелік підписів під посланням, Борис Флоря дійшов висновку, що жоден з єпископів не підписав листа, а ініціатива його складання походила зі світських кіл князівства, пов'язаної з монархом аристократії. Ф л о р я Б. Н. Указ. соч. — С. 49.

⁵ Публікація пам'ятки “В неделю 50-ю слово на сошествие Святого Духа Спиридона, архиепископа Росѣьскаго, мегала еклесѣя вѣститора”, а також кодикологічний огляд її див.: Т у р и л о в А. А. Забытое сочинение митрополита Саввы-Спиридона литовского периода его творчества // Славяне и их соседи. — Вып. 7-й: Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV—XVII веках. — М., 1999. — С. 121—137. Огляд контексту постанови та кодикологія кодексу з іншою пам'яткою, атрибутованою Савві-Спиридону (без публікації тексту): У л ь я н о в с ь к и й В. Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір “Изложение о православней истинѣ нашей вѣрѣ” // Просемінарій: медієвістика, історія Церкви, науки і культури. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 19—66. Основну увагу в посланні приділено викладу догм православного вчення, відомих з постанов вселенських і помісних соборів: Ф л о р я Б. Н. Указ. соч. — С. 54; про текстологічний вплив Ісаїя Серського на “Сказание о князях Владимирских” див.: А н г е л о в Б. Проникновение на старобългарски съчинения в старата руска литература // Старобългарска литература. — София, 1977. — Кн. 2. — С. 35.

⁶ Там же. — С. 58.

⁷ П л и г у з о в А. От Флорентийской унии к автокефалии Русской Церкви // Harvard Ukrainian Studies. Essays presented to Edward L. Keenan on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. — 1995. — Vol. XIX. — P. 314—315.

⁸ Š e v ě n k o I. Intellectual Repercussions of the Council of Florence. — P. 308—309.

- ⁹ Плигузов А. Указ. соч. — Vol. XIX. — P. 514.
- ¹⁰ Щербина А. Д. Литературная история русских сказаний о Флорентийской унии. — Одесса, 1902. — С. 39—42.
- ¹¹ Казакова Н. А. Западная Европа в русской письменности XV—XVI веков / ред. Д.С. Лихачева. — Ленинград, 1980. — С. 16—17.
- ¹² Там же. — С. 42—52.
- ¹³ Поінформувати про бачене за кордоном — ось одне з основних завдань *Хождениа*, вказує дослідниця. Декілька нових редакцій з більшим чи меншим скороченням тексту були покликані, на її думку, відкинути “зайві” фрагменти, присвячені перерахуванню населених пунктів, або опису церковних святинь, перебігу Ферраро-Флорентійського собору. Підсумовуючи, Наталя Казакова робить висновок про прагнення редакторів надати *Хождению* більш привабливого, світського характеру.
- ¹⁴ Черепнин Л. В. К вопросу о русских источниках по истории Флорентийской унии // Средние века. — М., 1964. — Вып. 25. — С. 176—187.
- ¹⁵ Там же. — С. 177.
- ¹⁶ Дробленкова Н. Ф. Симеон Суздальский // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — М., 1989. — Вып. 2 (вторая половина XIV—XVI в.). — Ч. 2. — 335. (Далі — СККДР).
- ¹⁷ *Повѣсть Симеона суздальскаго объ осьмомъ (Флорентійскомъ) соборе* // Павлов А. С. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемике против латинян. — СПб., 1878. — С. 198—210.
- ¹⁸ *Инока Симеона іереа Сѣждалцу повѣсть, како римскіи папа Евгеніи состави в смыи соборъ своими единомышленники* // Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI—XV вв.). — М., 1875. — С. 344—359.
- ¹⁹ У той час точилося змагання за цей титул, значення набуває також титул “цар”, який у контексті трактату диякона Агапіта отримував підвищене значення, близьке до “ідеалу”: Ševčenko I. A Neglected Byzantine Sources of Muscovite Political Ideology // Byzantium and the Slavs in Letters and Culture. — Cambridge, 1991. — P. 62.
- ²⁰ *Инока Симеона іереа Сѣждалцу...* — С. 346.
- ²¹ Ostrowski D. Moscow and the Mongols. Cross-cultural influences on the steppe frontier, 1304—1589. — Cambridge, 1998. — P. 181.
- ²² У обох текстах використовується багаторазова анафора у наказовій формі “Радуйся”. Пор.: Павлов А. *Повѣсть Симеона суздальскаго*. — С. 208—210; Дончева - Панайотова Н. Неизвестно “Похвальное слово за митрополит Пѣтр от Киприян Цамблак // Старобългарска литература. — София, 1977. — Кн. 2. — С. 154.
- ²³ Клосс Б. М. Избранные труды. Житие Сергия Радонежского. — М., 1998. — Т. 1. — С. 168. Висловлюю подяку члену-кореспонденту РАН Борису Флорі, який звернув мою увагу на цю пам’ятку.
- ²⁴ Там же. — С. 432—439.
- ²⁵ Лурье Я. С. Летопись Холмогорская // СККДР. Вып. 2. — Ч. 2. — Ленинград, 1989. — С. 68—69.
- ²⁶ Пор.: Павлов А. *Повѣсть Симеона суздальскаго*. — С. 202; Холмогорская летопись / ПСРЛ. — Л., 1977. — Т. 33. — С. 101; Попов А. *Инока Симеона іереа Сѣждалцу*. — С. 346.
- ²⁷ Слово избрано w(т) сты(ѣ) писаніи еже на латыню // Попов А. Указ. соч. — С. 360—395.
- ²⁸ Там же. — С. 363.
- ²⁹ Там же. — С. 372—373.
- ³⁰ *Повѣсть Симеона суздальскаго*. — С. 385—389; Попов А. Указ. соч. — С. 178—184.
- ³¹ Попов А. Там же. — С. 125—131.
- ³² Попов А. Там же. — С. 47—50.
- ³³ Московский летописный свод конца XV века // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — М.-Л., 1949. — Т. 25. — С. 257; Слово избрано w(т) сты(ѣ) писаніи еже на латыню // Попов А. Указ. соч. — М., 1875. — С. 372—373.
- ³⁴ Московский летописный свод конца XV века. — С. 260—261.
- ³⁵ Пор.: Владимирский летописец // ПСРЛ. — М., 1965. — Т. 3. — С. 133; Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. — М., 2000. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 435, також згадується під 1471 р. про Ісидора, Григорія (Болгарина), Петра Гугнивого і Формоса. Там же. — С. 503; Никаноровская летопись // ПСРЛ. — М.-Л., 1962. — Т. 27. — С. 106, 107, 115, 271; Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ. — М.-Л., 1959. — Т. 26. — С. 192, 194, 208, 231.
- ³⁶ Подібна версія надрукована без вказівки на літописне джерело: По рукописи XVI в. СПб., дух. академії ізъ Софійскаго собранія рукописей № 1464 // М а л и-

н и н В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания. Историко-литературное исследование. — К., 1901. — С. 115—127.

³⁷ Незначною, але симптоматичною для розмежування літописних версій є зміна у фрагменті про спільні відправи греків і латинників: Московский летописный свод конца XV века. — С. 258: “Исус Христово тѣло также священо от Гречьскаго попа в кислом хлѣбе, и того ради достойно есть обое дръжати, прѣсное и кислое. А Латыни также приходят на покаяние къ Грѣцким попом и причастие Божие...”; Иосафовская летопись. — М., 1957. — С. 25: “Исус Христово тѣло также священо от гречьскаго попа в кислом хлѣбѣ, какъ и от латынскаго попа священо в прѣсном хлѣбѣ, и того ради достойно...”; Никоновская летопись. — Т. 12. — М., 2000. — С. 37: “и тѣла Исусъ Христова съ сокрушеннымъ сердцемъ приимали и честь въздавали, якоже и въ своихъ церквахъ, въ своей земли, гдѣ хто живетъ; а на покаяніе приходятъ к Латынскимъ священникомъ и тѣла Господа Исуса Христа Бога нашего оті нихъ приѣмлютъ”; В. М а л и н и н. Старец Елеазарова монастыря. — С. 124: “Іс Хѣа тѣло. Такъ же сцено ѡ(т) греческаго попа в кисломъ хлѣбѣ. Как и ѡ(т) латинскаго попа сшено въ прѣсномъ хлѣбѣ. И того ради достойно ес(ть) обое дер-жати и прѣсное и кислое. А латыни тогда приходят на покаяніе къ гречскимъ попомъ. и причастіе ѡ(т) нихъ взимають”; Симеоновская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1913. — Т. 18. — С. 186: “Исусово Христово тѣло также священо отъ Греческаго попа въ кисломъ хлѣбѣ, какъ и отъ Латынскаго попа священо въ прѣсномъ и кислое, а Латыни также приходят на покаяніе къ Гречскимъ попомъ, и причастіе Божіе отъ нихъ взимають, понеже обое то едино есть”; Софийская вторая летопись // ПСРЛ. — Т. 20. — Ч. 1. — М., 2001. — С. 90: “с(вя)щ(е)но во пр(е)сном хлѣбе, того ради достойно ес(ть) обое дръжати прѣсное и кислое. А латыни також(е) да приходят на покаяние грѣцким попом и пр(и)частіе б(о)ж(и)е от нихъ взимают, понеж(е) обое то едино ес(ть)”; те саме в: Львовская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1910—1914. — Т. 20. — С. 250; Воскресенская летопись. — М., 2001. — Т. 8. — С. 106: “Исусъ Христово тѣло также священо отъ Греческаго попа въ кисломъ хлѣбѣ, какъ и отъ латынскаго попа священо въ прѣсномъ хлѣбѣ; и того ради достойно обое дръжати, прѣсное и кислое”.

³⁸ Иосафовская летопись. — С. 19—20.

³⁹ Никоновская летопись. — С. 32—35.

⁴⁰ Там же. — С. 39.

⁴¹ Пор.: Иосафовская летопись. — С. 27.

⁴² Никоновская летопись. — С. 41.

⁴³ Симеоновская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1913. — Т. 18. — С. 176.

⁴⁴ Воскресенская летопись // ПСРЛ. — М., 2001. — Т. 8. — С. 100—109.

⁴⁵ Львовская летопись. — С. 251—254; Софийская вторая. — Стп. 92—97.

⁴⁶ Послание великого князя Василия Васильевича къ греческому царю Константину Палеологу, о поставленіи митрополита Іоны // Памятники древне-русского канонического права [Русская историческая библиотека]. — СПб., 1880. — Ч. 1. — Стп. 583.

⁴⁷ Софийская летопись. — Стп. 98—101.

⁴⁸ Софийская летопись. — Стп. 101—102; те саме у: Львовская летопись. — С. 256.

⁴⁹ Висловлюю подяку члену-кореспонденту РАН Борису Флорі, який звернув мою увагу на цю пам’ятку.

⁵⁰ Степенная книга царского родословія // ПСРЛ. — Т. 21, II пол. — СПб., 1913. — С. 460—463.

⁵¹ Степенная книга. — С. 506—512.

⁵² П л и г у з о в А. От Флорентійской унии к автокефалии русской Церкви. — С. 516—517.

⁵³ Там же. — С. 520.

⁵⁴ Там же. — С. 524—525.

⁵⁵ Там же. — С. 526.

⁵⁶ O s t r o w s k i D. Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier 1304—1589. — Cambridge, 1998. — P. 140.

⁵⁷ O s t r o w s k i D. A Muscovite Saint Set and Iona the Intruder // Russia Mediaevalis. — 2001. — Т. X, 1. — S. 150.

⁵⁸ Докладніше про *translatio imperii*, коли Московія почала вважати себе спадкоємицею величі Візантії після поразки останньої — військової — від османів та моральної — від латинників: Š e v ě n k o I. A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology // Byzantium and the Slavs in Letters and Culture. — Cambridge, 1991. — P. 59—64. Запозичення цієї риси візантійської політичної культури відбувалося паралельно з відмовою від співпраці з Кипчакським ханатом (“Золотої Орди”), добрих стосунків з яким дотримувався Царгород: O s t r o w s k i D. Muscovy and the Mongols. — P. 144—163.

Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

**ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1654 р.
У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО УТВЕРДЖЕННЯ
РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ:
ПРИЧИНИ, УКЛАДЕННЯ, НАСЛІДКИ**

ЧАСТИНА 1

**Військо Запорозьке — “колективний васал” у системі
європейських монархій (середина XVI ст. — 1630-ті рр.)**

Вітчизняні та зарубіжні історики у своїх працях¹ неодноразово відзначали, що вже від початку XVI ст. частина української козацької людності Великого князівства Литовського, завдяки самоорганізації та діяльності прикордонних державних урядовців, розпочала будувати власну військово-політичну структуру, яка від 70-х рр. того ж століття набула назву — “Військо Запорозьке”. Очевидно, що проблема генези українського козацтва, незважаючи на велику кількість присвячених їй досліджень, досі залишається відкритою для наукових дискусій. У руслі положень останніх наукових розвідок В. Щербака, С. Леп’явка, П. Саса, В. Брехуненка, Н. Яковенко та інших учених, які використали не лише нові джерела, а й сучасні методології для їхньої інтерпретації, можемо зробити висновок, що козацтво Середнього Подніпров’я та Запорожжя протягом XVI — початку XVII ст. поступово ставало невизнаним станом й усвідомлювало себе як “рицарська (збройна) людність” у межах східних воєводств Речі Посполитої і т. зв. Дикого Поля².

Витоки політики Війська Запорозького, які полягали у частій зміні підлеглості зверхниками українського козацтва і застосовувались як один з елементів тиску на того чи іншого володаря-сюзерена з метою здобуття для себе більших *privilegia et libertates*, сягають своїм корінням ще у середину XVI ст. Саме тоді староста прикордонних українських воєводств Великого князівства Литовського князь Дмитро Вишневецький, зорганізувавши навколо себе розрізнені козацькі ватаги, розпочав складну і небезпечну політичну гру. Вона полягала у відмові від підлеглості законному (“природному”, “дідичному”) суверену на користь іншого, більш вигіднішого монарха, задля втілення у життя планів боротьби проти татарської загрози. Спочатку Д. Вишневецький, перебуваючи у статусі підданого польського короля і великого князя литовського Сигізмунда, самовільно їде у 1553 р. до Константинополя (Стамбула), де зустрічається з турецьким султаном Сулейманом I Пишним й, очевидно, просить в останнього допомоги для боротьби проти його неслухняного васала — кримського хана Девлет-Гірея. З цього приводу М. Грушевський писав, що у князя “була ідея союзу на два фронти: опираючися на Литовсько-Польську державу і підтримувати добрі відносини з Туреччиною, держачи в руках Крим”³. Як відзначав сучасний дослідник біографії Вишневецького Л. Винар, ця гіпотеза видатного історика, хоча й не знайшла прямого документального підтвердження, але є найбільш логічною на фоні антитатарської діяльності прикордонного старости протягом 50-х рр. XVI ст.⁴ Не отримали підтримки й версії Д. Яворницького та Н. Йорги про прийняття Д. Вишневецьким турецького підданства⁵. Після повернення зі Стамбула він зустрічається з королем Сигізмундом й отримує від нього охоронний універсал.

Однак уже 1556 р. Д. Вишневецький висилає своїх представників до московського царя Івана IV Грозного з проханням про перехід до нього в підданство на основі виконання військової служби. Наступного року він складає присягу царю як своєму сюзерену (а отже, “зраджує” королеві) й отримує за це у володіння від Івана IV Грозного містечко Белев з навколишніми селами й 10 000 рублів⁶. Однак через п’ять років, зважаючи на те, що його посилають воеводою на Кавказ, Д. Вишневецький пориває з московською протекцією й повертається до Литовського князівства. Там у 1561 р. він отримує з рук короля універсал, в якому зазначалося, що “може він добровільно в державах наших жити, користуючись всякими вольностями і свободою, як і другі княжата, панята й обивателі держави нашої”⁷.

Але вже вкотре українського князя не влаштовує спокійне життя королівського підданого. Влітку 1563 р. Д. Вишневецький на чолі чотирьохтисячного козацького загону без дозволу короля здійснює похід до Молдавського князівства з метою оволодіння господарським тронем. Ця акція закінчилася поразкою, а самого козацького провідника захоплено в полон і відправлено до Туреччини, де невдовзі його було страчено.

Таким чином, за досить короткий проміжок часу (1553—1563 рр.) Д. Вишневецький налагоджує стосунки з турецьким султаном, після чого “зраджує” польського короля й переходить на бік московського царя. А через деякий час знову повертається до “діничного” сюзерена, щоб вкотре, порушуючи умови підданства, бути страченим колишнім союзником — султаном Османської імперії. Очевидно, що поряд з багатьма іншими причинами (серед яких визначальним був бурхливий характер самого Вишневецького), однією з основних мотивацій, які штовхали провідного політичного діяча пізньосередньовічної України на зміну своїх зверхників, було, за словами М. Грушевського, намагання Д. Вишневецького, а за ним і наступних провідників українського козацтва, “грати певну міжнародну роль”⁸.

Але якщо руський князь і староста прикордонного воеводства Великого князівства Литовського ще певною мірою не був повноправним виразником інтересів набираючого сили козацтва, то у наступні десятиліття його старшина здійснює спроби конституювати своє утворення як організацію “рицарського люду”, що перебуває на військовій службі у польського короля. Це спричиняє до появи універсалу Сигізмунда II Августа до козацтва від 20 листопада 1568 р., в якому відзначалося: “...При замках наших знайдеться вам служба наша, за яку жалування кожний з вас від нас отримає”⁹. Через чотири роки польський монарх виводить “козаків, які на службі нашій”, з-під юрисдикції місцевих урядовців, підпорядковуючи їх безпосередньо коронному гетьману Ю. Язловецькому, а “старшим і суддею” над козацтвом (“над усіма козаками низовими”) призначає шляхтича Я. Бадовського¹⁰. На думку М. Грушевського, “козацька реформа” 1568—1572 рр. була початком своєрідного імунітету козацтва у Польсько-Литовській державі¹¹. Від себе додамо, що так розпочинався довготривалий процес автономізації майбутнього Війська Запорозького.

16 вересня 1578 р. між королем Стефаном Баторієм і п’ятьма представниками запорозького козацтва був підписаний договір (“*Postanowienie z Nizowcy*”), згідно з яким 600 козаків мали нести військові повинності на користь монарха й отримувати за це платню. Цей загін підпорядковувався великому коронному гетьманові М. Вишневецькому та зобов’язувався “...не робити ніяких бід і розрух, а навпаки, якщо побачать, то гамувать. Щоб не ходили на турків і татар. А ми за це будемо платити по 6 кіп литовських...”¹². Тільки у цьому випадку реєстровцям гарантувалося повернен-

ня тих “прав і вольностей”, які вони мали за Сигізмунда II Августа. У листопаді С. Баторій, згідно з тогочасними традиціями, надіслав низовцям королівську хоругву, а в грудні набрані козаки мали скласти присягу своєму зверхнику¹³. Звичайно, що з правової точки зору цей акт не можна оцінювати у рамках класичного сюзеренно-васального договору. Тут швидше йшлося про набір військового підрозділу за аналогією із “затягненням” чужоземних найманців, яке досить часто практикувалось у той період польсько-литовським урядом.

З часом у середовищі козацтва угода про військову службу почала сприйматися не інакше, як домовленість між сюзереном-королем та васалом — “низовим козацьким товариством”. Опосередкованим свідченням цьому є лист за 1589 р. від “низового товариства” до великого коронного гетьмана і канцлера Речі Посполитої Яна Замойського, віднайдений нещодавно С. Леп’явком в архівосховищах Польщі. У ньому, зокрема, зазначалося: “...Як служили славному і святої пам’яті небіжчику королю Стефанові правдиво і послуги наші були значними, так і зараз ми бажаємо служити вірно Королю Й.М. (Його Милості. — Т. Ч.)”¹⁴. У відповідь на звернення Я. Замойського про військову допомогу козаки погоджувалися зробити це, але не інакше, як за умови надання їм спеціальної охоронної грамоти — “глейтовного листа”.

Традиція зсилатися на С. Баторія як свого найкращого протектора продовжувалась і в наступні роки й набула нового забарвлення з початком Української революції середини XVII ст. У листопаді 1648 р. гетьман Б. Хмельницький писав до трансільванського князя Юрія Ракоці, що саме від польського короля (і колишнього князя Трансільванії) С. Баторія “...багато привілеїв і вольностей ми маємо і тепер, уквив нас, наче своїх синів, своєю доброзичливістю, немов крилами”¹⁵. Останній вислів засвідчував, що на першому етапі революції ті “права і вольності”, які були отримані Військом Запорозьким ще у кінці 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст. від Баторія (і не дотримувалися його наступниками) легітимізували, на думку українського гетьмана, збройний виступ козацтва за відновлення (“*renovatio*”) цих привілеїв у середині XVII ст. Саме тому не можемо погодитися з висновком С. Величенка про те, що “козаки ніколи не брали участі... в угодах між королем і шляхтою, тому з перспективи закону не могли виправдати збройний опір королю на підставі того, що він порушив умови свого вибору”¹⁶. Як бачимо, угода українського козацтва (саме як “*servitores*”) з польським королем була укладена ще 1578 р. Окрім того, існували й “передвоєнні” Ольшанська 1617 р. та Роставицька 1619 р. угоди Війська Запорозького з представниками королівського уряду. Отже, законні підстави для збройного виступу козацтва у 1648 р., на нашу думку, все ж таки були.

Згідно з підрахунками істориків, протягом другої половини XVI ст. до Молдавського князівства було здійснено понад 20 великих походів українського козацтва¹⁷. Головною метою більшості з них була військова підтримка того чи іншого претендента у боротьбі за престол господаря або бажання проведення на нього власної кандидатури. Власне під час цих військово-політичних кампаній козацька старшина добре ознайомилася не лише з внутрішньополітичним устроєм, а і з проблемою міжнародно-правового утвердження цього придунайського князівства. Набутий досвід українці почали використовувати у власній практиці стосунків з володарями іноземних держав.

Спочатку це були лише наміри надання своїх військових послуг сусіднім монархам. Однією з перших пропозицій козацтва до іноземних воло-

дарів було звернення посланців від козацького “старшого” Яна Оришовського до кримського хана Іслам-Гірея у 1585 р. Тоді вони пропонували хану давати “жалування” в обмін на їхню згоду йти куди завгодно воювати разом з татарами, “окрім короля литовського”¹⁸. Так було й у 1592 р., коли гетьман К. Косинський у відповідь на московське посольство звернувся до Бориса Годунова з пропозицією військової служби на його користь і отримав від нього позитивну відповідь¹⁹.

Вже тоді, зважаючи на конфронтацію Косинського з центральним урядом Речі Посполитої, це сприймалося польською верхівкою як клятва гетьмана реєстрових козаків вірно “служити великому князеві московському з усім своїм військом” та відзначалося, що “в листі своєму до них (козаків. — *Т. Ч.*) великий князь називав себе вже царем запорозьким і низовим і прислав їм в Запорожжя сукно і гроші”²⁰. Отже, на думку окремих польських урядовців, ішлося не про військове найманство, а про налагодження відносин сюзеренно-васального типу.

Того ж року низові козаки вислали посольство до імператора “Священної Римської імперії” Рудольфа II: “...Цісарській же величності козаки низовські били чолом, які в пониззі перебувають, і хочуть йти на Угорську землю служити проти Турського (султана. — *Т. Ч.*)”²¹. Щоб з’ясувати, кому з володарів справді належать запорозькі козаки — польському чи московському монархам — цісарський двір звертається із запитом до Варшави і Москви й отримує від останньої відповідь, що “черкаси” їм не підлягають²². Власне, сама постановка такого питання австрійським урядом засвідчувала існування можливої проблеми підпорядкування Війська Запорозького (хоч як війська, а не політичної структури) тому чи іншому володарю. Разом з тим, коли до резиденції Рудольфа II у Празі прибуло друге козацьке посольство в особі висуванця реєстрового козацтва шляхтича С. Хлопицького, то австрійському імператору було заявлено, що дніпровські козаки є вільним і ні від кого незалежним народом і вони хочуть служити цісарю у боротьбі проти мусульман²³. 7 лютого 1594 р. Хлопицького, як “старшого над дніпровськими козаками”, було приведено до присяги Рудольфу II і відправлено з імператорською хоругвою для козаків на Січ. А невдовзі на Запорожжя виїхав відомий австрійський дипломат Еріх Лясота з метою проведення переговорів щодо надання привілейного листа та грошей від імператора²⁴. Це посольство відбувалося в межах міжнародних планів, створеної у 1593 р. з ініціативи Папи Римського Климента VIII антитурецької “Священної ліги”, куди, окрім Австрійської імперії, входили Іспанія та декілька італійських держав.

У листопаді того ж року до України відправився представник Апостольської столиці Олександр Комулович. Згідно з дослідженнями С. Леп’явка, він мав створити антитурецьку спілку придунайських князівств — Трансільванії, Волощини й Молдавії з “рівноправною участю в ній козацтва”²⁵. Але на міжнародну арену українське козацтво (як городове, так і низове) могло вийти лише у разі визнання над собою зверхності володаря тієї країни, за яку вони зголошувалися воювати.

1596 р. з’являється один з перших “програмних” документів, де козацьке товариство висувало свої умови монархічній владі Речі Посполитої. Навіть оформлення листа С. Наливайка до короля Сигізмунда III у вигляді т. зв. “кондицій” (з польськ. “*kondycja*” — умова) засвідчило бажання Війська Запорозького укласти певну угоду з польською короною²⁶. Очевидно, аналогом для написання цього листа слугував відомий правничий двосторонній акт між новообраним королем Генріхом Валуа і шляхтою за 1573 р. Пропонуючи свої військові послуги Варшаві й запевняючи її у ви-

конанні всіх наказів короля, Наливайко добивався саме на таких умовах підданства і затвердження автономного статусу Війська Запорозького. При цьому, як відзначав П. Сас, окреслювалися обопільні зобов'язання козаків та центрального уряду²⁷. Польський монарх мав надати своєму “колективному васалу” територію між Дністром і Бугом, встановити постійний реєстр козацького війська, надати гетьманові права самостійного (після короля) “володарювання” над козаками; дозволити козацькій старшині вибирати “стації” у межах Буго-Дністровського війська, а також виплачувати з королівської скарбниці певну суму грошей. Таким чином, згідно з твердженням сучасних дослідників цієї проблематики, козацькі “кондиції” 1596 р. були укладені відповідно до принципу рицарської служби суверену за винагороду²⁸.

З положеннями листа С. Наливайка деякою мірою перегукувався і проект створення “Задніпровського князівства”, що був складений того ж року Й. Верещинським. Він також передбачав побудову на певній території козацького державного утворення, яке б з точки зору феодалного права було васалом у відношенні до Корони Польської²⁹. Незважаючи на те, що ці два проекти так і залишилися всього-на-всього теоретичними розробками, але, однак, їхні основні засади дають розуміння про тогочасні уявлення козацької верхівки (у випадку з Й. Верещинським — симпатизуючих козацтву річпосполитських інтелектуалів) щодо правничих стосунків Війська Запорозького з монаршою владою.

Однак практика відносин між польським королем і Військом Запорозьким була дещо іншою. Очевидно, саме козацьке посольство до Москви у 1600 р. певною мірою налякало монарха Речі Посполитої й спонукало його до часткового відновлення привілеїв українського козацтва, які були скасовані сеймовою постановою 1590 р. Перші два десятиліття XVII ст. відзначаються бурхливим ростом не лише військової, а й політичної ваги козацької організації. Її керівники не визнають численних постанов сеймів Речі Посполитої (1604, 1605, 1607, 1609, 1611, 1613, 1616 рр.) щодо обмеження свого внутрішньополітичного статусу. Починає проявляти себе й певна декларативність підданства королівській владі. Адже, незважаючи на універсали Сигізмунда III, які забороняли “свавільничати” козацтву в українських воєводствах Польсько-Литовської держави і на міжнародній арені, воно продовжує здійснювати “самочинні” походи на Туреччину, Крим, Молдавію та поширювати власну юрисдикцію на центральноукраїнський регіон³⁰. У зв'язку з цим король Сигізмунд III наказує скликати комісію для ведення переговорів з козаками (1616) й тим самим започатковує новий етап у відносинах між Варшавою і Військом Запорозьким³¹.

Переговори між польською делегацією на чолі з київським воєводою, великим коронним гетьманом С. Жолкевським і “усім запорозьким військом” в особі гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного та козацької старшини відбулись у жовтні 1617 р. в урочищі Стара Ольшанка над Россю й завершилися підписанням двох документів. Перший був оформлений у вигляді “Комісарської трансакції з запорозькими козаками” і являв собою акт королівської милості, наданий українському козацтву та підписаний урядовцями Речі Посполитої. “Далі ми (С. Жолкевський та інші урядовці. — Т. Ч.) їм (козакам. — Т. Ч.) оголосили волю Його Королівської Милості, щоб у державах його милості короля нічого через них не було такого, що могло б спричинитися до чиеїсь шкоди, утисків, кривди; щоб на сусідні держави турецького султана не нападали, щоб не порушували замирення і пактів, здавна укладених між Його Королівською Милістю і Короною і турецьким султаном...; щоб на певних місцях [лишаючись]

служили вони його Королівській Милості і Речі Посполитій, попереджаючи про [появу] ворога держави, охороняючи переправи, як-то робили їх предки... Призначили ми їм від імені Його Королівської Милості тисячу злотих і 700 локтів сукна на рік...”³². Отже, йшлося про прикордонну службу козацтва на користь Польсько-Литовської держави з отриманням за її несення певної платні. Однак цю службу мала нести лише одна тисяча козаків, хоча їхня загальна кількість на той час становила близько 40 000 чол.

Згідно з цим актом, козаками мав управляти “старший”, який призначався б королівським універсалом. Ті, хто не увійшов до реєстру та не підкорявся “старшому”, мали “не вигадувати нових юрисдикцій там, де хто живе, своїм панам і начальникам [щоб] були покірні”³³. Зі свого боку, П. Конашевич-Сагайдачний разом із старшиною підтвердив наступні пункти підданства королеві Сигізмунду III у “Листі від запорозьких козаків” на ім’я великого коронного гетьмана. Вже на його початку відзначалося, що польські комісари “утискали наші (козацькі. — Т. Ч.) права, надані нам Його Милістю Королем”³⁴. Разом з тим українська сторона погоджувалася з усіма положеннями запропонованого їй “акта милості”, окрім двох пунктів, щодо яких козаки лишали за собою право “клопотатися” перед королем. Отже, “колективний васал” — Військо Запорозьке — погоджувався служити своєму сюзеренові, згідно з наступними положеннями: 1) не чинити свавільств на землях, що належали польському королеві; 2) не нападати на сусідні держави без королівського дозволу; 3) мати право обирати собі старшого за пропозицією короля; 4) не виходити із своїх “звичних” місць на “волесть” й “захищати переправи” на користь короля; 5) відлучити від себе новоприбулих “міщан” та не приймати їх до війська у майбутньому³⁵.

Щодо обумовлення інших двох пунктів, то вони були такими: по-перше, це було “клопотання” перед королем і сеймом про збільшення реєстру і, по-друге, (вважаємо, що це положення було найголовнішим серед усіх названих) — “...щодо наших вольностей, які нам святої пам’яті Їх Милостями Королями надані (Сигізмундом II і С. Баторієм. — Т. Ч.), а його Королівською Милістю Паном Нашим Милостивим тепер правлячим (Сигізмундом III. — Т. Ч.) підтверджені, щоб вони при нас лишалися цілими і непорушними, також за собою право клопотатися перед його милістю королем і всією Річчю Посполитою залишаємо...”³⁶. Таким чином, саме з того часу започатковується традиція провідників Війська Запорозького зсилатися на “вольності”, надані їм у межах Речі Посполитої королями Сигізмундом II і С. Баторієм.

Зважаючи на те, що положення Ольшанської угоди 1617 р. у силу різних причин не виконувалося ні польською, ні українською сторонами, через два роки, у 1619 р., між ними відбулися другі переговори. Вони завершилися прийняттям Роставицької угоди, яка в основному повторювала попередні домовленості. Як і перед тим, королівські комісари висували певні умови козацькій старшині, а ті з деякими зауваженнями погоджувалися на них і закріплювали своїм листом “з військовою печаттю”³⁷.

Але ні Ольшанська, ні Роставицька угоди Війська Запорозького з королівськими представниками так і не були виконані. Більше того, у лютому 1620 р. гетьман П. Сагайдачний відсилає своїх послів до московського царя. “І черкаси, Петро Одинець, говорили: прислали їх все Запорозьке військо, гетьман Саадачний (Сагайдачний. — Т. Ч.) з товаришами, бити чолом государю, об’являючи свою службу, що вони всі хочуть йому, великому государю, служити головами своїми як і перед тим, як вони служили попереднім великим російським государям (очевидно, Б. Годунову), в їх-

ніх господарських повеліннях були, і на недругів їх ходили, і кримські улуси громили...”³⁸, — зазначалося у Посольському приказі Московської держави. Очевидно, що головною причиною такого кроку Сагайдачного було те, що він не мав можливості матеріально забезпечити таку велику кількість (понад 40 000 чол.) українського козацтва. Адже польський король, хоча й видавав платню для однієї тисячі чоловік, але одночасно заборонив робити походи на турецькі володіння, що означало позбавлення можливості здобуття традиційного “козацького хліба” для більшої частини запорожців. Саме ця заборона з боку Варшави й підштовхувала Військо Запорозьке у бік північного монарха. З іншого боку, така дипломатія, на думку керівництва українського козацтва, мала б заохотити Сигізмунда III до більшої поступливості у напрямку відновлення козацьких “вольностей”.

Стрімкий розвиток міжнародних подій знову спричиняє до визнання королівською владою існування в Україні багатотисячних бойових полків у вигляді “Війська Запорозького”. Влітку 1621 р. вони на запрошення польського уряду прибувають до Хотина з метою участі у війні проти 200-тисячної армії турецького султана Османа II³⁹. Тим самим виконується основне васальне зобов’язання Війська Запорозького — несення військової служби на користь короля-сюзерена. Після активної участі у Хотинській битві (вересень, 1621 р.) П. Сагайдачний відразу ж по її закінченню відсилає до короля посольство, що мало наступну інструкцію для переговорів з верховною владою: 1) козаки погоджуються бути й надалі під владою короля і вже готуються до подальшої служби; 2) без згоди свого володаря вони не будуть виступати проти турків; 3) збільшити виплати для реєстрового козацтва і покрити витрати за участь у Хотинській битві; 4) добиватися відновлення в Україні православної релігії; 5) підтвердити приналежність козакам “шпиталю” у Трахтемирові; 6) надати дозвіл брати участь у військових діях під керівництвом інших християнських монархів та не виконувати повинності тим козакам, які проживали на “королівщинах”; 7) домовитися про вихід коронного війська з території Київського воєводства; 8) вільно займатися мисливством і рибальством; 9) визначити “зимові межі” для козацького війська⁴⁰. Королем було погоджено лише частину (пп. 1, 2, 4, 5) цих вимог. Отже, протиріччя між ним і підлеглим йому Військом Запорозьким наростали.

Оцінюючи позицію українського козацтва у 1621 р., відзначимо, що з цього часу вперше офіційно проголошується ідея його юрисдикції над Київським воєводством. Тим самим, хоча і в дещо іншому вигляді, використовувалися положення проектів С. Наливайка та Й. Верещинського щодо започаткування автономії Війська Запорозького. На окрему увагу заслуговує й пункт-прохання щодо дозволу короля Речі Посполитої “відпускати” своїх підданих “під прапори” володарів інших держав. Таким чином козацьке керівництво хотіло узаконити довголітню практику своєї самостійної участі у різних міжнародних війнах і конфліктах. Король Сигізмунд III все ж таки був змушений задовольнити це прохання, що і засвідчила активна участь численних козацьких підрозділів у Тридцятилітній війні 1618—1648 рр.

Восени 1619 р. десятитисячний загін запорожців виступає на боці Фердинанда II Габсбурга у його боротьбі з чехами і трансільванцями під Віднем. У зв’язку з тим що австрійський імператор не виплатив необхідної суми грошей, козацькі підрозділи наприкінці року повертаються до України. На початку 1626 р. шведські послы у Москві запропонували московському цареві вступити до антигабсбурзької коаліції й запросити до неї українське козацтво⁴¹. Того ж року про залучення Війська Запорозького

для боротьби з Австрійським домом говорив на переговорах з трансільванським князем Бетленом Габором посол Шведського королівства Філіп Содлер⁴². 1627 р. польський король вимагав у гетьмана М. Дорошенка, щоб той виступив у похід до Прибалтики воювати проти шведів⁴³. Тоді останній відмовив своєму сюзерену в цьому. Однак уже в 1631 р. дві тисячі козаків воювали на боці командуючого австрійськими силами А. фон Валенштейна у битвах на території Сілезії проти союзника короля Швеції — саксонського курфюрста Йогана-Георга. Чотирьохтисячний загін українців допомагав габсбурзьким військам оволодіти французькими територіями — Люксембургом, Фландрією і Пікардією. Через деякий час Військо Запорозьке вже намагається запропонувати свої послуги представникам антигабсбурзької коаліції. Протягом 1644—1646 рр. його керівництво вело активні переговори щодо виступу українського козацтва на боці французької армії у битві під Дюнкерком.

Поки одна частина козаків під прапорами різних європейських монархів брала участь у Тридцятилітній війні, керівництво Війська Запорозького укладає договір з Кримським ханатом. Згідно з твердженнями дослідників цього питання, цей акт оцінювався саме як союзницький і фактично міждержавний договір, який у правовому відношенні був вище за попередні домовленості козацтва з іноземними володарями про військову службу⁴⁴. В грудні 1624 р. кримський калга (перша особа після хана) Шагін-Гірей підписує наступний документ, що скріплював дану їм присягу українському гетьману і всьому козацькому товариству в дотриманні союзницьких зобов'язань: “Я, Шагін-Гірей, кримський цар, даємо цей наш присяжний лист запорозьким козакам, насамперед пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому Війську. Засвідчуємо цим нашим листом і присягами, що від мене і всіх наших людей не діятиметься жодної кривди і шкоди... І від них (козаків. — *Т. Ч.*) вимагаємо того, аби так робилося... і на те даємо наш широкий присяжний лист Богу і Пророку...”⁴⁵.

Очевидно, що Військо Запорозьке в особах гетьмана і старшини також склало відповідного листа й затвердило його власною присягою. Тут слід відзначити, що українсько-кримський договір 1624 р. накладав значний відбиток на укладення союзницьких угод гетьмана Б. Хмельницького з ханатом через чверть століття. Якщо договір з Кримом не виходив за рамки тогочасної зовнішньої політики козацького суверена (у 1624 р. польський король також укладає союзницький договір з ханатом), то чергове посольство Війська Запорозького до Москви на початку 1625 р. певною мірою виходило за рамки польсько-російських мирних домовленостей 1618 р. “Послав їх (послів. — *Т. Ч.*) із Запорог гетьман запорозький Каленик Ондреїв (Каленик Андрійович. — *Т. Ч.*) і все Військо Запорозьке до тебе, государя царя і великого князя Михайла Федоровича всія Русі, з грамотою”⁴⁶. І хоча текст гетьманської грамоти до царя не виявлено, можемо стверджувати, що він повторював прохання посольства Одиця до Московської держави у 1620 р., а саме — пропозицію нести військову службу цареві й отримувати за це від нього “жалування”.

1625 р. ознаменувався подією, що увійшла до української історії під назвою “повстання Жмайла” і була першим у XVII ст. виступом українського козацтва за відновлення своїх “стародавніх привілеїв” у межах Речі Посполитої. У ході військових дій серед козацького середовища поширилася чутка про можливий перехід на “государеву” сторону. Головною причиною цього, як засвідчував документ, було бажання отримати від московського царя військову допомогу для боротьби з урядовими військами Речі Посполитої, “щоб ти, государь, пожалував їм допомогу вчинити свої-

ми государевими людьми на поляків”⁴⁷. Те ж саме спостерігаємо і в 1627 р., коли гетьман М. Дорошенко відмовив королевіччу Владиславу у висилці шести тисяч козаків для участі у подіях Тридцятилітньої війни, зокрема військовій операції проти шведської армії. Натомість запорозький гетьман висловлював бажання йти служити “царю і великому князю Михайлу Федоровичу всія Русі”. Причинами таких заяв козацького керівника було невдоволення статусом Війська Запорозького у Польсько-Литовській державі, де “з їхніх жінок і дітей побори беруть, а їм (козакам. — Т. Ч.) заслужених грошей і сукна не дають і ляхів на них посилають, і віру їхню порушують”⁴⁸.

У той же час українське козацтво висловило підтримку псевдопретенденту на султанський трон Османської імперії О. Яхії. Згідно із сучасними дослідженнями, Військо Запорозьке сприйняло його як законного принца-спадкоємця і найнялося до нього на військову службу⁴⁹. Але цими заходами козацьке керівництво не обмежилось й активно включилось у процеси міжнародної дипломатії задля підтримки цієї кандидатури. Гетьман К. Андрієвич зі старшиною виступає як посередник у переговорах представників Яхії з московським царем, а також робить спробу домовитися про укладення договору між Кримським ханатом і псевдопретендентом.

У результаті осіннього протистояння 1625 р. польських і козацьких військ поблизу Куруківського озера Військо Запорозьке на чолі з М. Дорошенком підтвердило свою підлеглість королю Речі Посполитої й присягнуло, що буде вірно служити йому, дотримуючись певних умов. У документі, виданому козакам коронним гетьманом С. Конєцпольським від імені короля, зазначалося: “...Привели (поляки. — Т. Ч.) Військо Запорозьке в порядок і покору на таких умовах”. Ці умови полягали в наступному: забороні морських походів на Туреччину та інші країни; встановленні реєстру у 6 тис. козаків та призначенні для них платні; обрання старшого, якого повинен був затверджувати польський коронний гетьман; визнанні козацького суду.

Отже, як бачимо, лише останній пункт враховував довголітні прагнення козацької спільноти, а всі інші стосувалися заборонних. Цікаво, що під Куруковим не лише гетьман і старшина, але і вся “чернь” склала присягу такого змісту: “...Всі разом і кожен зокрема, присягаємо всемогутньому триєдиному Господу Богові в тому, що підкоряючись волі й наказові Й.К.М. (Його Королівської Милості. — Т. Ч.), припинимо походи по Дніпру в Чорне море і напади на землі турецького султана; всі наші морські судна спалимо, договір з сторонніми монархами без відома Й.К.М. укласти не будемо...”⁵⁰. Останнє положення присяги, з одного боку, засвідчувало наявність ведення міжнародної діяльності у минулому (договір з Кримським ханатом), з іншого, — вперше у стосунках “колективного васала” із своїм сюзереном Військо Запорозьке закріплювало за собою право на проведення зовнішньої політики. У даному випадку міжнародна діяльність обмежувалася отриманням дозволу від польського короля щодо можливості укладення договорів з “сторонніми монархами”.

Про те, що Куруківська угода була нав’язана українському козацтву військовою силою, засвідчило невиконання ним взятих на себе зобов’язань протягом наступних років. Продовжувалися походи на чорноморські турецькі володіння та перманентні “свавільства” в Україні, які вилились у чергове повстання 1630 р. під проводом гетьмана Т. Федоровича (Трясила). У ході цього польсько-козацького протистояння Військо Запорозьке знову звертається за допомогою до московського царя, який, однак, не

йде на порушення міждержавних домовленостей і не втручається у “внутрішні” справи Речі Посполитої. Не в змозі придушити повстанський рух, польське командування пропонує мирний шлях розв’язання проблеми. Під час переговорів із С. Конєцпольським старшина знову намагається “виговорити” для себе якнайбільше “привілеїв”. Переяславська угода 1630 р. між Військом Запорозьким та королівськими представниками завершила виступ козацької корпорації за свої “права” черговим компромісним варіантом.

Істориками поки що не встановлено, чи дали якийсь поштовх козацькому повстанню в українських воєводствах Речі Посполитої московсько-шведські переговори, які відбулися на початку 1630 р. з ініціативи Густава II Адольфа у Москві. Головним питанням, яке ставив перед царем Михайлом Федоровичем представник Швеції Ж. Руссель, була проблема відриву від польського короля “Запорозької України”⁵¹. Окрім того, згідно з дослідженнями шведських істориків, у липні 1630 р. Густав II Адольф інструктував губернатора Ліфляндії щодо того, як розпалювати козацькі виступи проти Польської корони⁵². Відомі також більш пізні листи Русселя до московського царя, де він продовжував будувати плани розколу й ослаблення Речі Посполитої за рахунок відторгнення українських земель⁵³. У 1631 р. на переговори з Військом Запорозьким прибули шведські послани д’Адміраль і де Грев з пропозиціями до гетьмана І. Петражицького-Кулаги щодо укладення договору про союз (“*in tractationem confederationis*”) та відрив його від Речі Посполитої за рахунок надання кращих “прав і привілеїв”⁵⁴. У разі прийняття таких пропозицій це означало б відмову козацтва від зверхності польського сюзерена і перехід до протекції Шведського королівства. У червні 1631 р. під час переговорів посла Швеції у Москві І. Мьолера обговорювалося питання спільних дій обох держав щодо відриву Війська Запорозького від Польсько-Литовської держави⁵⁵. Однак козацький гетьман заарештовує шведів і відсилає їх під вартою до Варшави.

Наступного року Військо Запорозьке відправляє своїх представників на конвокаційний сейм 1632 р. з переліком своїм вимог. Увагу викликає навіть не сам зміст цієї петиції, що у свій час був досить належно опрацьований М. Грушевським⁵⁶, а те, що Військо Запорозьке у той час не тільки намагається вплинути на вибори короля (а отже, свого нового сюзерена), але й виступити як повноправний суб’єкт політичної системи Речі Посполитої. Українське козацтво не лише письмово задекларувало свою підтримку королевічю Владиславу в його домаганнях на батьківський трон померлого Сигізмунда III, але й за допомогою походу 16-тисячного війська у напрямку Волині реально вплинуло на розвиток елекційних змагань і коронування необхідної для них кандидатури.

*“Певні ми, що колись таки дочекаємося тої щасливої години — дістанемо поправу наших прав і вольностей рицарських і поручаємо просити пильно, аби (сейм. — Т. Ч.) зволив ласкаво вложити до будучого короля, аби нас обдаровано вольностями, які належать людям рицарським”*⁵⁷, — зазначалося в інструкції Війська Запорозького на сейм 1632 р. Отже, йшлося про надання козацтву прав аналогічних польсько-литовській шляхті. Адже під “людьми рицарськими” розумілася, головним чином, військово-службова шляхта Речі Посполитої. Таким чином, до традиційного переліку суто “козацьких” вимог додавалися ще і “шляхетські”. Зважаючи на те, що право вибору короля було одним з привілеїв шляхетського стану, Війську Запорозькому було відмовлено у стремлінні стати на один рівень з ним.

Чергова відмова варшавських кіл (а поряд з недопущенням до повноправної участі у сеймових засіданнях козацтву було відмовлено і в більшості інших пунктів) знову призводить до демаршу козацтва у бік Московського царства — на раді Війська Запорозького після отримання негативної відповіді від сеймових послів було вирішено “бити чолом цареві”⁵⁸. Але таке рішення, як і попередні апеляційні заяви у бік Москви, знову не мали практичних наслідків.

Натомість новообраний король Владислав IV, дякуючи козакам за підтримку, своїми універсалами за 1633—1634 рр. відновлює певні “вольності” православної Церкви на українських землях. Однак затвердження окремим актом польського монарха “прав і привілеїв” Війська Запорозького у той час ще не відбулося. Певною компенсацією для невизнаного “рицарського люду” стало запрошення від імені короля взяти участь у польсько-російській (т. зв. Смоленській) війні 1632—1634 рр. У ній взяло участь близько 20 тис. козацького війська. В той же час коронні війська налічували лише дев’ять тисяч чоловік. Припинення бойових дій уже вкотре вимагало врегулювання правового статусу Війська Запорозького, що бажало отримати привілейний універсал від Владислава IV й тим самим легітимізувати себе у соціально-політичній системі Речі Посполитої як автономного “колективного васала”. Не отримавши його, гетьманський уряд у 1636 р. знову висилає чергове посольство до московського царя. І знову воно повертається ні з чим.

Через ряд обставин, головною серед яких була позиція впливового магнатства, король переадресовує справу щодо вирішення “козацького питання” на розгляд сейму. Той, у свою чергу, не пробачає козацтву зруйнування гетьманом І. Сулимою Кодацької фортеці у 1635 р. та “козацько-польську війну” 1637—1638 рр. й прийнятою на весняному сеймі 1638 р. постановою під назвою “Ординація Війська Запорозького” скасовує і так обмежені Куруківською й Переяславською угодами майже всі “права і вольності” українського козацтва: забороняється козацьке судочинство, вільне обрання гетьмана і старшин, обмежувалося поселення в містах, встановлювався шеститисячний реєстр на чолі з призначеними з Варшави полковниками, на Січі мав перебувати польський військовий гарнізон⁵⁹.

В “Ординації” подавався також текст присяги, до якої мав бути приведені “старший” над Військом Запорозьким: “Я, такий-то, присягаю Господу Богу, в Святій Трійці єдиному, що на цій посаді вірно і віддано буду служити найсвітлішому Владиславу IV, королю, моему панові, його наступникам, королям польським, і Речі Посполитій...”⁶⁰. Незважаючи на цю заборонну постанову й складення присяги частиною старшини поблизу Кумейок, повстання за поновлення втрачених прав продовжувалося.

“Через зрадників наших втрачаємо права і вольності, надані від св. пам’яті королів польських (Сигізмундом II, С. Баторієм, Сигізмундом III. — Т. Ч.) за наші криваві заслуги, втрачаємо все, що з давніх часів набуто виключно шаблею. Тому ліпше померти й один за другим скласти голови, ніж погодитися на таке перемир’я, як під Кумейками, бодай ніколи не вернулося...”⁶¹, — писав гетьман Війська Запорозького Д. Гуня до командуючого коронною армією С. Конєцпольського влітку 1638 р.

У першій половині 30-х рр. XVII ст. більш окресленими стають плани Московської держави та Шведського королівства щодо Речі Посполитої й Війська Запорозького. У разі одночасного наступу на Польщу (із заходу — шведських військ, а із сходу — російських) до Густава II Адольфа відходила б корона Речі Посполитої, а до московського царя — українські землі,

які на той час фактично контролювалися козацькими владними структурами. Одночасно шведські дипломати вже тоді передбачали можливість подвійного підпорядкування обом монархам Війська Запорозького. Про це переконливо свідчив один з тогочасних документів, де зазначалося, що українськими козаками буде краще управляти після того, “як вони дадуть обіцянку обом маєстатам” служити ⁶².

Тільки за допомогою більш потужної й краще організованої військової сили Польській короні вдалося на деякий час вгамувати автономістські прагнення козацтва (що підживлювалися членами антигабсбурзької коаліції), яке у перших десятиліттях XVII ст. стало справжньою контрелітою та невизнаним “політичним народом” Речі Посполитої ⁶³. До цього висновку слід додати ще й наступний — саме у той час закладаються підвалини полівасалітетної політики Війська Запорозького, коли воно у статусі “колективного васала” розпочинає боротьбу за “відновлення” своїх прав і з метою впливу на свого сюзерена — польського короля — звертається до сусідніх монархів з проханням про прийняття на військову службу та надання допомоги. Наслідком цих дій стало те, що українське козацтво як корпоративна військово-політична структура стає тією “єдиною силою, що порушила вже складену в ті роки в Східній Європі систему відносин” ⁶⁴ і, таким чином, протягом 1590—1630-х рр., поступово набувало рис суб’єкта міждержавних стосунків.

¹ Яковлів А. З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. 16 в. // Україна. — Т. 1. — К., 1907. — С. 266—273; Він же. Бунт черкасів і канівців в 1536 р. // Там же. — С. 81—96; Сенютович-Бережний В. Остап Дашкович (Дашкевич) — вождь козацький // Український історик. — 1969. — № 1—3. — С. 118—126; Дашкевич-Горбачький В. Про походження Остапа Дашковича // За державність. — 1935. — 36. 5. — С. 197—201; Черкас Б. В. Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. істор. журн. — 2002. — № 1. — С. 53—67; Chywnel T. Swiadomosc narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do polowy XVII w. — Warszawa, 1985; Serzyk W. Na dalekiej Ukrainie: dzieje kozaczyzny do 1648 roku. — Kraków, 1984.

² Щербак В. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.). — К., 1997; *Він же*. Українське козацтво: формування соціального стану: Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998; Леп’явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. — К., Запоріжжя, 1998; *Він же*. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI — середині XVII ст. Автореф. ... д-ра істор. наук. — К., 2000; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи до року 1625. — К., 1995. — С. 116.

⁴ Вінар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. — Дрогобич, 1992. — С. 27.

⁵ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Т. 2. — Львів, 1991. — С. 16—21; Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt. — Gotha, 1910. — Vol. III. — P. 112.

⁶ Стороженко А. Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий по народному прозвищу Байда // Киевская старина. — 1897. — Т. 56. — С. 521.

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 2. — Санкт-Петербург, 1865. — С. 155—157.

⁸ Грушевський М. Назв. праця. — Т. 7. — Ч. 1. — С. 114.

⁹ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — Ч. 3. — Т. 1. — К., 1863. — С. 4—5.

¹⁰ Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 175.

¹¹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 144—145.

- ¹² Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904. — С. 54.
- ¹³ Там же. — С. 70—74.
- ¹⁴ Цит. за: Леп'явко С. Назв. праця. — С. 46—47.
- ¹⁵ Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657. — К., 1961. — С. 84—85.
- ¹⁶ Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII—XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. 1. — К., 1993. — С. 119.
- ¹⁷ Винар Л. Назв. праця. — С. 39.
- ¹⁸ Цит. за: Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном... — С. 158.
- ¹⁹ Флорія Б. Н. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-ті роки XVI ст.) // *Укр. іст. журн.* — 1978. — № 8. — С. 128; Леп'явко С. Назв. праця. — С. 61—62.
- ²⁰ *Listy Stanisława żolkiewskiego Kanclera Koronnego i hetmana 1584—1620* / Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski. — Kraków, 1868. — S. 27; Марочкін В. П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. — К., 1989. — С. 81; Скрынник Р. Г. Россия в начале XVII в. “Смута”. — Москва, 1988. — С. 216.
- ²¹ Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранных. — Санкт-Петербург, 1851. — Т. 1. — Стлб. 1282; Леп'явко С. Назв. праця. — С. 62.
- ²² Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек. — Санкт-Петербург, 1842. — Т. 2. — С. 43—44.
- ²³ Леп'явко С. Назв. праця. — С. 102.
- ²⁴ *Дневник Эриха Лясоты из Стеблева* // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1896. — Вып. 1. — С. 147—148.
- ²⁵ Леп'явко С. Назв. праця. — С. 96; Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // *Записки чину святого Василия Великого.* — 1963. — № 10. — С. 42.
- ²⁶ *Nalewayka do Kryła Zygmunta Trzeciego* // *Zbior pamiątek do dziejów polskich* // Wyd. W. S. Bral-Rlater. — Warszawa, 1858. — Т. 2. — S. 214—218; Леп'явко С. Назв. праця. — С. 174—175; Сас П. М. Назв. праця. — С. 223—237.
- ²⁷ Сас П. Назв. праця. — С. 224.
- ²⁸ Там же. — С. 235.
- ²⁹ Сас П. М. С. Оріховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // *Польсько-українські студії.* — Вип. 1. — К., 1993. — С. 66—67.
- ³⁰ Чухліб Т. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої // *Польсько-українські студії.* — К., 1993. — Вип. 1. — С. 55—58.
- ³¹ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 200.
- ³² *Історія України в документах і матеріалах.* — Т. III. — К., 1941. — С. 45.
- ³³ Там же. — С. 46.
- ³⁴ Там же. — С. 47; *Pisma St. żolkiewskiego.* — Lwów, 1861. — S. 319.
- ³⁵ *Pisma St. ōlkiewskiego.* — S. 319.
- ³⁶ *Ibid.* — S. 320—321.
- ³⁷ *Ibid.* — S. 330—338.
- ³⁸ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі — ВУсР).* — Т. 1. — Москва, 1953. — С. 3—4.
- ³⁹ Щербак В. Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. // *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво.* — К., 1998. — С. 58—59; *Відрзуска А., Казмагзук J. Kozacy zaproszcy w wojnie Nocimskiej 1621 roku* // Там же. — С. 62—75.
- ⁴⁰ *Третяк J. Historia wojny chocimskiej 1621 r.* — Lwów, 1889. — S. 232—233.
- ⁴¹ *Акты Московского государства.* — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1890. — С. 448; Щербак В. Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х — на початку 30-х років XVII ст. // *Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць.* — К., 1991. — С. 99—100.
- ⁴² Крип'якевич І. П. Козачина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. // *ЗНТШ.* — Львів, 1914. — Т. 117/118. — С. 74.
- ⁴³ *Акты Московского государства.* — Т. 1. — С. 215.
- ⁴⁴ Брехуненко В. Назв. праця. — С. 160—161; Сас П. М. *Політична культура...* — С. 163—164.
- ⁴⁵ Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования.* В 2-х т. — К., 1883. — Т. 1. — С. 276.
- ⁴⁶ ВУсР. — Т. 1. — С. 50—51.

- ⁴⁷ Там же. — С. 62; Г о л о б у ц к и й В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1962. — С. 63.
- ⁴⁸ Акты Московского государства. — Т. 1. — С. 215—216.
- ⁴⁹ С а с П. М. Назв. праця. — С. 166.
- ⁵⁰ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 284.
- ⁵¹ П о р ш н е в Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — Москва, 1976. — С. 260.
- ⁵² W e j l e С. Sveriges politik mot Polen 1630—1635. — Uppsala, 1901. — S. 25.
- ⁵³ Ibid. — S. 24—26.
- ⁵⁴ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 1. — К., 1995. — С. 131—132; Б а р а н О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Клію. Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. — К.; Нью-Йорк, 2000. — С. 170—175.
- ⁵⁵ П о р ш н е в Б. Ф. Тридцатилетняя война... — С. 259.
- ⁵⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 1. — С. 141—145.
- ⁵⁷ Там же. — С. 144.
- ⁵⁸ Акты Московского государства. — Т. 1. — С. 432.
- ⁵⁹ Volumina legum. — Т. 3. — Peterburg, 1859. — S. 440.
- ⁶⁰ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 97.
- ⁶¹ Селянський рух на Україні 1569—1647 рр. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 301—302.
- ⁶² П о р ш н е в Б. Ф. Указ. соч. — С. 303.
- ⁶³ Я к о в е н к о Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — С. 245; Г о р о б е ц ь В. Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654—1665. — К., 2002. — С. 11.
- ⁶⁴ Ф л о р я Б. Н. Османская империя, Крым и страны Восточной Европы в 20-е — начале 30-х гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 1. — Москва, 1998. — С. 111.

(Далі буде)

З історії Другої світової війни

І. І. ІЛЬЮШИН (Київ)

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ПРАГНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТА ПОЛЬСЬКИХ САМОСТІЙНИЦЬКИХ СИЛ ЗА ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Носіями національно-визвольних прагнень на українських та польських землях, а також в емігрантських колах у роки Другої світової війни були ті політичні сили і верстви населення, що їх підтримували, котрі мріяли по завершенні війни жити у власних суверенних державах.

В українському національно-визвольному русі до кінця 1930-х рр. сформувалися два найбільш впливові, але цілком відмінні ідейно-політичні угруповання, які були представлені ундовсько-уенерівською (петлюрівською) спілкою та Організацією українських націоналістів (ОУН). До спілки входили функціонери і прихильники УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання) — найбільш авторитетної легальної політичної сили в середовищі української національної демократії в Західній Україні в міжвоєнний період та діячі Державного центру УНР (Українська Народна Республіка) в екзилі — єдиного легітимного носія української державності після поразки українських визвольних змагань 1917—1920 рр.

Керівники цього табору — лідер УНДО Василь Мудрий, президент УНР Андрій Лівичий, міністр закордонних справ, професор Роман Смаль-Стоцький, військовий міністр Володимир Сальський та ін. у своїх політичних програмах схилилися до втілення в життя т. зв. “прометеїстичної” концепції, що передбачала вірогідність збройного зіткнення демократичних західних країн з більшовицьким режимом СРСР, результатом якого мав бути розпад багатонаціональної радянської імперії на суверенні державні утворення. На думку цих політиків, провідна роль в реалізації “прометеїстичної” програми повинна була належати Польщі, з якою новопостала незалежна Українська держава могла утворити і федерацію. Тому діячі Спілки поширювали серед українства ідеї політичної орієнтації саме на Польщу як на найближчого західного партнера українців. Щодо спірних територіальних питань, які стосувалися, зокрема, майбутнього статусу Східної Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття, то вони мали бути врегульовані дипломатичним шляхом з урядами Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Кінцеву мету своєї життєдіяльності в здобутті незалежності України вбачав і другий український політичний табір — ОУН, провід якої після вбивства у травні 1938 р. Євгена Коновальця очолював один з найближчих його соратників по службі в Січових стрільцях у 1818—1819 рр. полковник

Андрій Мельник. Втім, діячі ОУН негативно ставилися до будь-яких спроб співпраці з країнами-окупантами українських земель та їхніми приплічниками, до котрих зараховували насамперед членів уряду УНР. Оунівці схилилися до орієнтації на Німеччину, адже лише конфлікт останньої з Польщею, а в перспективі і з головним ворогом — СРСР — давав українству надію на відродження Української самостійної соборної держави (УССД), тобто такої держави, до складу якої входили б усі без винятку українські етнічні землі.

З початком німецької агресії проти Польщі представники ундовсько-петлюрівської спілки виразно заявили себе на боці західних альянтів. Про це свідчила заява на останньому засіданні польського Сейму, яке відбулося 2 вересня 1939 р., керівника української парламентської групи і голови УНДО В. Мудрого про готовність українців віддати свою кров і надбання для захисту Польської держави. Проальянтська позиція була чітко позначена і в декларації паризьких діячів УНР на шпальтах тижневика “Тризуб” від 1 вересня 1939 р. В ній зазначалося, зокрема, таке: “Німеччина, нападаючи на Польщу, ставить Європу і світ під загрозою незчислимих бід, безмежного нещастя і нечуваної руїни. Як би не розгорнулися події, — українці добре знають, де їх місце в страшних і рішучих перепетях світової драми, що надходить в жахливій грозі і бурі військовій. Ми — разом з Францією, Англією і Польщею. Оддаючи себе на їх оборону, ми знаємо, що боротимемося за правду і справедливість, за право нашого власного народу на державну самостійність. Стаючи на стороні держав, оборонців миру, проти нападника, ми тим самим продовжуємо непримиренну боротьбу й проти нового германського союзника — Москви, нашого одвічного ворога, й змагаємося за визволення України з московських кайданів”¹.

Після окупації нацистами Польщі і приєднання до СРСР західноукраїнських земель чимало представників довоєнного “легального” українського табору були змушені піти у підпілля або емігрувати до інших європейських країн. Зокрема, після зречення у Варшаві своєї посади А. Ливицьким і передання повноважень прем’єрові В’ячеславу Прокоповичу у Парижі постав новий емігрантський уряд УНР. З метою посилення впливу на західноукраїнське населення до його складу було кооптовано колишнього діяча УНДО Володимира Солов’я. Через останнього підтримувалися контакти з членами новоутвореного у Франції польського емігрантського уряду генерала Владислава Сікорського та офіційними представниками французького і британського міністерств закордонних справ. Ці контакти не могли бути непоміченими гітлерівцями, і тому під їхнім тиском діячі Державного центру УНР, що залишилися в окупованій польській столиці, були змушені виступити із заявою, в якій ставилася під сумнів легітимність заходів паризьких представників УНР. Солов’ю довелося також проводити переговори на території Угорщини, Румунії та Італії з різними тамтешніми українськими політичними колами (насамперед з націоналістами з табору А. Мельника) про об’єднання зусиль у боротьбі за незалежність України, які, втім, не дали позитивних результатів.

Позиція ОУН у війні, що почалася, була частково відображена у статті “Наша нейтральність та ідеологічна війна”, опублікованій у травні 1940 р. в українському часописі “Свобода”, що виходив у США. Автором її був один з провідних діячів націоналістичного табору, член проводу Організації Євген Онацький. Останнього свого часу залучив до ОУН особисто Є. Коновалець. Можливо, тому Є. Онацький значною мірою дотримувався поглядів свого колишнього шефа щодо того, якою має бути зовнішньополітична орієнтація ОУН під час нової імперіалістичної війни, аби від неї

не постраждали, а, навпаки, лише виграли б українські національно-визвольні інтереси. Він писав: "...Не маємо жодної підстави воювати на боці альянтів, бо вони підтримують шалені наміри Польщі, так само, як не маємо жодної підстави воювати на боці німецького Рейху, котрий віддав Західну Україну Москві. Жодна із воюючих сторін не висунула української проблеми, а коли б навіть висунула, то й тоді спершу необхідно уважно придивитися до того, наскільки цей крок щирий та реальний. Нашою найбільшою і, зрештою, єдиною є проблема згуртування всіх власних сил, щоб солідарно виступити не в момент гігантської боротьби нині воюючих держав, а тоді, коли їхні сили вичерпаються, коли противники захочуть спокою та відпочинку" ².

Проблема консолідації суспільства та збереження законності в забезпеченні континуїтету державності Другої Речіпосполитої посідала одне з перших місць і в діяльності польських політичних сил, що стояли у витоків нових емігрантських властей. Адже лише за такої умови уряд генерала В. Сікорського міг отримати мандат на легітимність дій від польського загалу. Втім, хоча формально новий кабінет міністрів мав характер уряду національної єдності, тобто поряд з представниками довоєнної опозиції, членами чотирьох найвпливовіших політичних партій — Селянської (Стронніцтво Людове-СЛ), Національної (Стронніцтво Народове), Польської соціалістичної партії (Польська Партія соціалістична-ППС), Партії праці (Стронніцтво праці-СП) — в ньому опинилися і діячі правлячого до війни санаційного табору, переважна більшість пілсудчиків та народовців виявила недовіру до нової влади. Не сподобалося багатьом політикам і те, що новий президент Владислав Рачкевич пішов на зміни в конституції 1935 р., які зробили прем'єра особою з найбільшими владними повноваженнями в "польській підпільній державі".

Щойно створений уряд В. Сікорського був дипломатично визнаний Францією, Великобританією, Сполученими Штатами, а також іншими, на той час нейтральними, країнами, хоча деякі з них через певні побоювання щодо реакції на таке визнання з боку Німеччини і СРСР намагалися цього не демонструвати ³. За всілякої підтримки Франції і Великобританії відбудовувалися на заході й польські збройні сили, значною мірою знищені під час вересневої воєнної кампанії 1939 р.

У початковий період війни польські політики, в тому числі В. Сікорський, недооцінювали військовий потенціал III Рейху і сподівалися на близьку перемогу своїх західних союзників — Франції та Великобританії, а отже, на швидке визволення Польщі. На таких розрахунках базувалися й польські цілі у війні, головними з яких було збереження за повоєнною країною цілковитої суверенності і територіальної цілісності, як мінімум в існуючих до вересня 1939 р. кордонах. Хоча вже в середині листопада цього ж року під час офіційного візиту польського прем'єра до Лондона йому було заявлено про те, що поляки не повинні розраховувати на британську підтримку в справі реституції довоєнного польсько-радянського кордону, а також нагадали, що саме Великобританія запропонувала лінію Керзона як таку, що відокремлює українські та білоруські етнічні землі від польських ⁴. Загальновідомо, що така позиція офіційного Лондона диктувалася нагальною потребою залучити до антигітлерівської коаліції СРСР.

Після капітуляції Франції у війні з Німеччиною та переїзду польських емігрантських властей до Великобританії прем'єр В. Сікорський у меморандумі до Форін-офіс у червні 1940 р. заявив про прагнення польського уряду в Лондоні переглянути свою політику стосовно Москви. Він пого-

дився навіть на певні територіальні зміни на польсько-радянському кордоні, на прохід радянських військ через територію Польщі, окуповану Німеччиною, на співпрацю у формуванні в СРСР польської армії для спільної боротьби проти нацистів. І хоча невдовзі меморандум було відкликано, його поява свідчила про те, що поляки силою обставин, можливо, будуть змушені поступитися своїми національно-визвольними інтересами.

А 9 серпня 1940 р. на засіданні англійського військового кабінету було прийнято рішення про можливість згоди офіційного Лондона на встановлення майбутнього польсько-радянського кордону саме по лінії Керзона. Спеціальна місія британського посла С. Кріпса наприкінці літа прибула до Москви і поінформувала про це радянське керівництво⁵.

З поразкою Франції була похована перспектива швидкого визволення Польщі. Діюче на окупованих Німеччиною територіях, у т. зв. Генерал-губернаторстві, польське підпілля і насамперед проурядовий Союз збройної боротьби (СЗБ), налаштований до того часу на захоплення влади в країні в момент визволення польської території західними союзними військами, отримали наказ припинити активні дії, обмеживши їх лише в разі необхідності актами самооборони. На західноукраїнських та західнобілоруських землях регіональне командування СЗБ також, розуміючи безперспективність антирадянської діяльності, фактично було змушене погодитися на співробітництво з “Радами”.

Капітуляція Франції призвела до значних змін і в свідомості українців (незалежно від їхніх політичних переконань), які були не на користь “альянтів”. В той час як останні намагалися залучити на свій бік Москву, розуміючи, що без неї не виграти війни з Німеччиною, 20 червня 1940 р. під головуванням А. Лівіцького у Варшаві відбулося таємне засідання у справі організації української повстанської армії на випадок нападу німців на СРСР⁶.

На території самої Франції, вже навіть після її капітуляції, неподалік Тулузи, в департаменті Арієж, біля с. Верне, розташовувався концентраційний табір, де за колючим дротом поряд з тисячами інших раніше заарештованих з Парижа, північної та східної частин країни т.зв. “державно-небезпечних германофілів” знаходилося і близько 200 українців, адміністративно засланих за поширення “гітлерівських відомостей про Францію та Україну”. А в Фіво, біля Марселя, ще навіть під кінець осені 1940 р. в казармах іноземного, тобто французького, легіону сиділа маса українців, що з невідомих причин не демобілізувалися, хоча було загальновідомо, що всі ці т. зв. “добровольці” лише з примусу тікали до цієї частини, щоб не бути завербованими до союзної, ними зненавидженої, польської армії. Про це, зокрема, повідомляв український тижневик “Краківські вісті”. Він також інформував про те, що згідно з рішенням командування німецької армії всі полонені українці, родини яких мешкали на терені Генерального губернаторства, мали бути протягом вересня 1940 р. звільнені з таборів полонених та відіслані до місця осілості їх родин⁷.

З цієї причини, а також з багатьох інших політики з ОУН у Генеральній губернії і на територіях, що відійшли до СРСР, однозначно поставили на допомогу німців, намагаючись скористатися їхньою війною проти СРСР для реалізації власних цілей. Після розколу 1940 р. в ОУН прихильники молодого безкомпромісного ватажка націоналістів Степана Бандери скликали в квітні 1941 р. у Кракові II Великий збір ОУН(Б), на якому було ухвалено програму боротьби за незалежність України в умовах війни. В ній було зазначено, що ОУН бореться “за організацію Української держави на основах сильної влади, сильної національної армії й фльоти та одної

політичної організації провідного національного активу”. В програмі підкреслювалося, що “при творенні єдиного протимосковського революційно-визвольного фронту боротьби рішає перш за все політична доцільність, а не світоглядіві, ідеологічні й програмові різниці”⁸.

У загальних вказівках Проводу ОУН про державотворчу діяльність організації в умовах війни з метою утворення Української держави, опрацьованих відразу ж після II Великого збору ОУН, у травні 1941 р., наголос робився на тому, що збройний зрив під час війни мав засвідчити здатність українського народу самому боротися за свою честь, волю й незалежність, самому формувати власну долю. Німецькі війська на українській землі сприймалися як війська союзників. Але ще до їхнього приходу українці самі мусили упорядкувати своє життя як слід. Німцям мало бути заявлено, що “вже створилася українська влада, її перебрала ОУН під кермом Степана Бандери, всі справи українського життя ладнає ОУН та місцева влада, готова ввійти у приязні взаємини з союзними військами для спільної боротьби з Москвою та для співпраці...”. У випадку, коли б німці поставилися негативно до створеної “української влади ОУН”, не визнавали її та призначували своїх людей, “перед фізичною силою слід було уступити, але в правному розумінні влади не передавати (тобто завісити себе в урядуванні)”⁹.

Аналіз військових інструкцій Проводу ОУН на випадок війни для здобуття української державності від травня 1941 р. свідчить про доволі детальну розробку планів по організації ще до початку війни у підпіллі і насамперед у селах та містах Західної України невеличких “повстанчих та партизанських осередків”. З початком війни проти СРСР ці підпільні загони мали розпочати повстання, захопити в свої руки владу або, “очистивши її від рештків ворожих елементів (станіці НКВД, міліція, урядники і т. п.), передати в руки поважних знаних місцевих громадян-діячів (війт, командант міліції і т. д.)... Рівночасно з назначенням цивільної влади військовий командант оселі проголошував загальну мобілізацію і організовував вже задалегідь передбачені нові відділи відповідно до кількості підстаршин і засобів зброї. ...Менш здібних він також організовував в службу безпеки (поліція, міліція) та допоміжну службу”¹⁰.

Після опанування терену передбачалося “скликати людей й відчитати їм маніфест ОУН про відновлення Української держави й про війну України з Москвою”. Промова мала закінчитися оголошенням про включення всіх боєздатних українців у склад Української Народної Армії. І дійсно, з приходом союзницької німецької армії представники ОУН(Б) розраховували при допомозі вермахту на створення українських регулярних збройних сил, котрі не тільки продовжили б боротьбу за самостійність Української держави, але змагалися б “за повний розвал і знищення московської імперії та за створення на її руїнах самостійних національних держав”¹¹.

Втілення військових планів ОУН(Б) на території Західної України розпочалося водночас з нападом Німеччини на СРСР. Відповідно до отриманих інструкцій створені націоналістами партизанські загони розгорнули бойові дії проти відступаючих підрозділів Червоної армії. Збройні виступи ОУН були зафіксовані в 26 районах п’яти західноукраїнських областей. Червона армія й частини військ НКВС втратили в ході перестрілок і сутичок з оунівцями близько 2100 солдатів та командирів убитими, а 900 полоненими, втрати ж націоналістів лише на території Волині сягнули до 500 осіб убитими¹².

Напад німецьких військ на СРСР не став несподіванкою і для поляків, зокрема для керівництва польського підпілля у Варшаві, яке вже від

березня 1941 р. інформувало емігрантські власті у Лондоні про концентрацію сил вермахту на німецько-радянському кордоні для війни на сході. З початком нової воєнної кампанії німці в Генеральній губернії змінили певним чином своє ставлення до місцевої польської людності і почали з нею заgravати, що було характерно у попередній період лише для їх стосунків з українцями. На окупованих територіях була розгорнута масована антирадянська кампанія. Під “обстріл” потрапили дії радянської влади в західних районах України та Білорусії щодо поляків у 1939—1941 рр. Цілеспрямована гітлерівська пропаганда, а також “успіхи німецької зброї” викликали політично неоднозначні, суперечливі настрої, особливо серед польської інтелігенції.

Втім, більш істотними були все ж таки позитивні зміни, що сталися у радянсько-польських відносинах. Під тиском з боку англійців і особисто британського прем'єра У. Черчілля глава польського уряду В. Сікорський 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз із СРСР у війні. На знак протесту уряд залишили підсудчики та народовці. Угода проголосила німецько-радянські домовленості від серпня 1939 р. недійсними. Однак розв'язати головну проблему — проблему кордонів — не вдалося. Західноукраїнські та західнобілоруські землі кожна із сторін вважала своїми й створювала там своє збройне підпілля. Відповідно до угоди в СРСР почала формуватися польська армія під командуванням генерала Владислава Андерса.

Дуже важливі міркування з приводу необхідності зміни зовнішньополітичної орієнтації поляків висловив ще напередодні червня 1941 р. керівник польського підпілля на радянській території полковник Леопольд Окулицький. Заарештований органами НКВС у Львові, в січні 1941 р., він був змушений дати свідчення про діяльність СЗБ на окупованих Німеччиною і СРСР землях, які були оприлюднені архівістами Федеральної служби безпеки Російської Федерації лише в 2001 р. Л. Окулицький зазначав: “Польський народ, якщо не хоче спуститися до ролі покірливого невільника, не може бездіяти в цій боротьбі. До цього часу він був рішуче відданий союзу з Англією, розраховуючи на її перемогу і втручання. Однак сталися події, котрі змушують піддати ревізії ці погляди, слід відверто сказати собі — доля Польщі залежить не від результату війни між Німеччиною і Англією, а від результату вирішальної битви між Німеччиною і СРСР... У боротьбі між СРСР і Німеччиною польський народ мусить встати на бік СРСР... Будучи переконаний, що перемога СРСР дасть польському народу можливість життя і національного, культурного, господарського та політичного розвитку, я написав свої зізнання і заявляю про бажання подальшої роботи. Буде Польща червоною, добре, хай буде, лише б тільки була. Зрештою, це добре на неї вплине, звільнить і розкриє нові, невідомі до цього часу сили народу”¹³.

Цікавим є, однак, той факт, що, незважаючи на досягнуті влітку 1941 р. польсько-радянські домовленості про співпрацю у війні, в депеші від 20 листопада 1941 р. начальника штабу Головнокомандуючого Польськими збройними силами (ПЗС) на Заході генерала Тадеуша Клімецького, що була надіслана до Варшави, йшлося про необхідність, окрім підготовки до загальнодержавного антинімецького повстання, бути здатними до захисту польських східних територій у випадку поразки Німеччини та наступу у західному напрямку Червоної армії. Цей план зазнав змін лише після візиту генерала В. Сікорського до Москви і підписання 4 грудня 1941 р. польсько-радянської декларації про приязнь та взаємну допомогу у війні¹⁴. На той час вже передбачалося, що разом з Червоною армією на

довоєнні східні землі Речіпосполитої, можливо, вступатимуть і польські підрозділи, сформовані на території СРСР.

Складовою військового співробітництва стало встановлення зв'язків між командуванням Червоної армії та СЗБ, який з лютого 1942 р. дістав назву Армії Крайової (АК), на чолі з генералом Стефаном Ровецьким. Головним для радянського генштабу у співпраці з АК було отримання розвідданих з глибокого тилу німецьких військ, які швидко просувалися на схід, а також здійснення аківськими формуваннями диверсій на комунікаційних лініях, по яких німці забезпечували Східний фронт. Для прийняття інформації від АК у Москві діяла радіостанція, але В. Сікорський наказав усі зв'язки здійснювати виключно через Лондон. Природно, це затримувало проходження інформації, яка втрачала актуальність. Із диверсійними діями на комунікаціях ворога в рамках створеної під тиском англійців саботажно-диверсійної організації “Вахляж” аківці також зволікали. Причина цього полягала не лише в складнощах праці діячів диверсійних осередків, а й в небажанні керівників організації та рядових бійців приносити великі жертви на користь СРСР, який ще донедавна сприймався поляками за такого самого ворога, що й Німеччина.

Тим часом 30 червня 1941 р. у Львові, після прибуття туди спеціальної похідної групи ОУН(Б), очолюваної Ярославом Стецьком, на Національних зборах української громадськості міста в приміщенні товариства “Просвіта” останнім було проголошено “акт відновлення Української держави після 23 років неволі”¹⁵. 1 липня 1941 р. віддано наказ начальника Української національної революційної армії Івана Климіва (Є. Легенди) про створення армії для захисту Української держави¹⁶. 3 липня 1941 р. з'явилася постанова голови Українського державного правління у Львові Я. Стецька про створення Українського державного правління (Українського уряду)¹⁷. Повідомлення Інформаційного відділу ОУН та листи Я. Стецька про проголошення акта відновлення Української держави були негайно передані до Берліна, Рима, Мадрида, Загреба та інших столиць країн-сателітів Німеччини. Водночас туди були призначені уповноважені Українського державного правління у Львові.

Ставлення різних українських політичних угруповань до цих дій було неоднаковим, більше того, діаметрально протилежним — від безумовного їх схвалення до звинувачення бандерівців як організаторів у відсутності у них політичної тверезості та відчуття реальності. На думку самих діячів ОУН(Б), лише група Мельника висловилися проти акта незалежності¹⁸, хоча це було й не так. Безперечно, мельниківці, а також, наприклад, прихильники гетьманського руху на чолі з Павлом Скоропадським, виступили не проти дій за створення Української держави, а проти того, в який спосіб бандерівці намагалися ці дії проводити. Дуже багато людей, особливо старшого віку, були переконані, що побудова тривалої адміністрації можлива лише за допомогою німців¹⁹.

Існуючі в нашому розпорядженні на сьогоднішній день архівні документи та інші матеріали, а це червневі 1941 р. відозви українських політичних і громадських діячів до народу, а також Українського національного комітету в Кракові до українських еміграційних сил із закликом об'єднуватися для відновлення Української держави, пастирські листи з благословеннями митрополита Андрія Шептицького, станіславівського єпископа Григорія Хомишина та інших представників української церкви, спогади про святкування дня проголошення відновлення Української держави в багатьох місцевостях Західної України, звіти про державне і національне будівництво на місцях і т. ін. дають підстави вважати, що ініціа-

тиву бандерівської ОУН чимала частина української громадськості Волині і Східної Галичини все ж таки сприйняла позитивно. Цього не можна було сказати про Центральну та Східну Україну, основна маса населення якої невдовзі за умов найганебнішого ставлення німецьких окупантів головну мету своєї життєдіяльності вбачатиме лише в боротьбі проти фашистів.

Втім, для українців у тій ситуації виявилось більш важливим навіть не одностайна підтримка акта незалежності усім українським загалом, а те, як поставилося до цієї події німецьке керівництво. А реакція німців була вкрай негативною. І тепер ми добре знаємо, що навряд чи вона могла бути іншою навіть за наявності такої підтримки, оскільки нацистське керівництво взагалі не вважало український народ здатним до самостійного державного існування.

Вже 3 липня 1941 р. членам Українського національного комітету В. Горбовому, Д. Андрієвському, В. Мудрому, С. Шухевичу та провідникові ОУН С. Бандері довелося у Кракові давати свідчення підстатссекретареві уряду Генерального губернаторства Кундту про обставини проголошення цього акта. 10 липня 1941 р. з'явилися директиви райхсміністра для окупованих східних територій А. Розенберга про невизнання Українського уряду, ізоляцію групи Бандери та заборону творення будь-яких українських політичних угруповань. На вимогу припинити подальшу політичну діяльність і надалі узгоджувати всі свої дії з відповідними німецькими службовими інстанціями, висунуту перед С. Бандерою під час його допиту в Берліні в середині липня, той з тактичних міркувань погодився. Проте піти на розпуск Українського державного правління і Бандера, і Стецько однозначно відмовилися ²⁰.

Німці узалежнювали подальшу співпрацю з ОУН(Б) саме від згоди її керівників розпустити уряд. Коли цього не сталося, для останніх, а також для рядових членів ОУН це означало арешт і знищення. В одному з листопадових 1941 р. наказів айнзацкоманди С/5 поліції безпеки і СД закордонним поста́м айнзацкоманди в Україні ставилося, наприклад, таке завдання: "Всі функціонери руху Бандери повинні бути негайно заарештовані й після ґрунтового допиту таємно ліквідовані як грабіжники" ²¹. Оскільки німці вважали, що група ОУН(Мельника) переслідує майже ті самі цілі, що і група Бандери, не дивує, що репресій зазнали також деякі члени похідних груп мельниківців, хоча в німецьких документах неодноразово зазначалося, що "внаслідок характерного для групи Мельника браку ініціативи вона не становить собою жодної гострої небезпеки" ²².

Однак мельниківцям вдалося влаштувати своїх людей (частково це були місцеві симпатичні ідеї незалежної України, хоча і проуєнерівської орієнтації) на ключових посадах в органах цивільного самоврядування в Києві, Харкові, Житомирі, інших великих містах і невеличких містечках Центральної та Східної України. Після того, як німці зайняли Київ, ОУН(М) разом з місцевими українцями утворила 5 жовтня 1941 р. Українську національну раду на чолі з професором Миколою Величківським. Проте остання проіснувала недовго. Вже 14 січня 1942 р. М. Величківський, А. Мельник, А. Шептицький, А. Лівичський і генерал колишньої армії УНР М. Омелянович-Павленко спрямували до А. Гітлера звернення про помилку Німеччини, що ігнорувала Україну як військово-політичний фактор та не допустила утворення українського війська ²³.

І хоча невдовзі репресій з боку німців зазнав не лише незалежницький рух, а й усе українське національне життя, і керівні посади в органах влади скрізь посіли німецькі комісари, незважаючи на те, що Північна Буковина і Бессарабія були віддані гітлерівцями Румунії, Карпатська Україна — Уго-

рщині, Галичина приєднана до Генерал-губернаторства, а на решті українських етнічних земель утворено Рейхскомісаріат Україна з найжорстокішим окупаційним режимом, ОУН, якій в роки війни належала провідна роль в українському самостійницькому політичному житті та прагненнях державницького характеру, ще тривалий час не бажала того, щоб українські намагання досягти свободи опинилися в підпіллі, набули нелегальних форм й були спрямовані проти Німеччини.

Такий погляд підтверджується, зокрема, свідченнями Михайла Степаняка — одного з провідних діячів бандерівського руху, автора проекту “Організація органів державлади” Самостійної України, з кінця 1941 р. члена Центрального проводу ОУН, учасника 1-ї, 2-ї, 3-ї конференцій ОУН (відповідно кінець вересня — початок жовтня 1941р., березень 1942 р., лютий 1943 р.) та Третього надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.). Ці свідчення містяться у протоколі допиту М. Степаняка співробітниками НКВС від 25 серпня 1944 р. Згідно з ними ось як виглядало те коло питань, що обговорювалися учасниками вищевказаних конференцій, та прийняті на них основні рішення.

Перша конференція постановила: “1) перебудувати ОУН і перевести основну її частину на нелегальне становище і нелегальні форми роботи; 2) не вступати з німцями у конфлікти і не вести відкрито протинімецької пропаганди; 3) використовувати всі можливості легальної роботи, проникаючи в установи, організації та підприємства, в міста та робітничі центри. Всі рішення виходили з припущення, що німці одержать перемогу у війні й ОУН доведеться вести більш тривалу дипломатичну і політичну роботу з метою створення Самостійної України”²⁴.

Рішення Другої конференції були такими: “1) Не заважати Німеччині вести боротьбу проти СРСР, але для залучення на свій бік мас українського народу розгорнути протинімецьку пропаганду; 2) в основу всієї практичної діяльності ОУН покласти антирадянську боротьбу; 3) створити “Союз поневолених народів СРСР”; 4) домовитися з поляками про спільну боротьбу проти СРСР або про їх нейтралітет у боротьбі ОУН проти СРСР”²⁵.

На III конференції у присутності “урядуючого” провідника Миколи Лебеда (очолив Провід ОУН після арешту С. Бандери), членів Проводу Романа Шухевича, Василя Охримовича, Зенона Матли та деяких інших М. Степаняк виступив з доповіддю про міжнародне становище, в якій чи не вперше офіційно констатувалася вірогідність перемоги СРСР у війні з Німеччиною. Доповідач доводив доцільність визволення України від німецьких окупантів українським самостійницьким рухом на чолі з ОУН, не чекаючи на прихід Червоної армії. Втім, у подальшому під впливом Р. Шухевича, як вказував М. Степаняк на допиті в НКВС, політика ОУН у питанні збройної боротьби відійшла від рішень конференції і пішла за лінією, що практично здійснювалася на Волині командиром Української повстанської армії (УПА) Дмитром Клячківським (“Клим Савур”) — боротьби проти червоних (радянських) партизан і поляків²⁶.

У протоколі допиту М. Степаняка міститься також згадка про те, що він у своїй доповіді на конференції наводив аргументи на користь необхідних змін у самій назві ОУН. Такі зміни, на його погляд, були викликані недовірою до ОУН з боку населення Східної України та сприйняттям останнім ОУН як пронімецького формування. І хоча учасники конференції не погодилися з цими аргументами, все ж М. Лебедь, затверджуючи відповідну резолюцію, зробив доповнення до назви ОУН, додавши “самостійників-державників” (СД), а також дав інструкції частіше вико-

ристовувати у пропаганді саме цю назву²⁷. На Третньому надзвичайному великому зборі ОУН це доповнення Лебеда було скасоване.

Свідчення М. Степаняка щодо змін в тактиці ОУН(Б) і особливо в тій її частині, де йдеться про перехід бандерівців до створення власних збройних формувань, підтверджуються протоколом допиту від 19—20 липня 1945 р. іншого оунівського діяча, командуючого УПА-Захід Олександра Луцького. Останній стверджував, що незадовго до Третього надзвичайного великого збору ОУН Д. Клячківський (“Охрім”) об’єднав розрізнені озброєні групи в єдину військову силу — УПА і проголосив себе Головнокомандуючим під псевдо “Клим Савур”. У своєму першому наказі він вказав, що найвищою суверенною владою України є командування УПА і фактично підкорив своїй владі місцеві осередки ОУН, на території яких діяла УПА.

Коли Лебедь (“Максим Рубан”) спробував увести своїх представників до командування УПА, то “Охрім” відмовив йому в цьому. Це спричинило конфлікт між ними і у подальшому сприяло усуненню “Рубана” від керівництва ОУН.

На Третньому надзвичайному великому зборі ОУН М. Лебедь засуджував політику, яку проводив на Волині “Клим Савур”. Лебедь вважав, що дії створених “Савуром” загонів УПА є провокаційними, оскільки німці у відповідь на незначні дії цих загонів знищували цілі поселення. Тут зазначимо, що Лебедь не помилявся, оскільки дійсно саме акти насильства загонів УПА супроти цивільної польської людності значною мірою спричинили створення німцями з кримінальних елементів польської жандармерії та надання їй свободи дій у репресіях стосовно українського мирного населення.

У 1943 р. М. Лебедь виступав проти озброєння членів ОУН. На його думку, тоді ще не було сприятливої ситуації для озброєння Організації і українського населення для боротьби проти німців, а згодом і проти Червоної армії. Він був прибічником глибокої нелегальної законспірованої роботи ОУН, бажаючи зберегти оунівські кадри для подальшої, більш активної боротьби проти Червоної армії. Однак Шухевич підтримав “Клима Савура” і переконав у необхідності це зробити і членів Центрального проводу ОУН²⁸.

У рішеннях Третього збору ОУН остаточно було зафіксовано, що УПА є основним засобом боротьби за Українську державу, хоча М. Лебедь і М. Степаняк вважали, що УПА “скомпрометувала себе своїми бандитськими діями проти польського населення, як і ОУН скомпрометувала себе зв’язками з німцями”. Наслідком загострення протиріч між керівниками ОУН стало те, що, замість М. Лебеда, головою бюро Центрального проводу у квітні 1943 р. було обрано Р. Шухевича. Щодо М. Степаняка, то його у грудні 1943 р. у Львові Шухевич заарештував і відправив у Рівненську область до “Горбенка”. Перебуваючи там, Степаняк разом з членами Центрального проводу ОУН “Лемішем” і “Галиною” вирішили створити замість ОУН нову організацію — “Народно-визвольну революційну організацію” (НВРО)²⁹.

Таким чином, після 1-ї конференції ОУН(Б) Центральний провід наказав низовим органам перейти до нелегальних форм роботи, а після 3-ї — окремі його діячі зважилися і на створення підпільної військової формации. Правда, всупереч позиції проводу ОУН(Б), у деяких місцевостях Волині і Полісся вже восени 1942 р. з власної ініціативи місцевих боївків ОУН сталися виступи, що слід розглядати як “самооборону”. Це, однак, не перекреслює того факту, що впродовж усього цього періоду, тобто від

1-ї до 3-ї конференції ОУН(Б), чи не єдиною і добре зною українською самостійницькою збройною формацією антинімецької спрямованості була “Поліська січ” — УПА прихильника Державного центру УНР Тараса Бульби-Боровця, боротьба якої, втім, не набула великого розмаху. Військова діяльність цього формування здійснювалася також всупереч позиції у цьому випадку А. Ливицького та його оточення, які на той час були прибічниками співпраці з німцями і сподівалися, що останні дадуть дозвіл на створення українського уряду саме уенерівцям³⁰.

З кінця 1942 — на початку 1943 рр. до активних антинімецьких партизанських дій переходять і поляки. Сталося це вперше на території південної Люблінщини у зв'язку з проведенням гітлерівцями виселень звідти місцевої цивільної людності та заселенням цієї території німецькими колоністами. На початку 1943 р. у Замойському повіті діяло 6 партизанських загонів, санкцію на діяльність яких командування Армії Крайової дало вже після їх стихійного виникнення. Всупереч також настановам Лондона формування АК і Батальйонів хлопських (БХ-військова організація Селянської партії) почали взаємодіяти із загонами Гвардії Людової (ГЛ-військова організація Польської партії робітничої ППР), яка піддавала емігрантський уряд критиці за стримування боротьби проти гітлерівців і послідовно закликала населення до активного опору окупантам. Безперечно, дії “низів” підштовхнули командування АК до переходу від тактики стояння “з рушницею біля ноги” і “щадіння крові” до створення, як зазначав в організаційному звіті від 1 березня 1943 р. до В. Сікорського генерал С. Ровецький, “виразного осередку боротьби з окупантом”³¹. В цій зміні відіграв свою роль і зовнішній чинник, а саме перехід у наступ Червоної армії після Сталінградської битви, що свідчило про вірогідність визволення Польщі радянськими військами.

З останніми подіями на Східному фронті, а також з прийняттям нової концепції поточної боротьби були пов'язані зміни, що торкалися підготовки та проведення поляками загальнодержавного повстання. Окрім вже існуючого плану цього повстання, командування АК 20 листопада 1943 р. видало наказ, котрий передбачав проведення у найближчий час польськими збройними формуваннями т. зв. “поширеної диверсійної акції” під криптонімом “Бужа” (“Буря”)³². Аківські загоны мали взяти активну участь у саботажно-диверсійній боротьбі проти німців під час відступу останніх з тим, щоб заманіфестувати таким чином напередодні наближення до довоєнних територій Речіпосполитої і вступу на них радянських військ невід'ємне право поляків на ці землі. Пролита під час боїв польська кров повинна була стати важливим аргументом у справі післявоєнного врегулювання проблеми “східних кресів” Польщі на її користь.

Гідний подиву факт створення поляками в останній період війни на Волині — території, де вони мали найменшу чисельність з усіх довоєнних земель і де вперше відчули на собі, яким буде ставлення офіційної Москви до “пролондонських” військових формувань, найпотужнішої бойової одиниці в Польському русі Опору, — т. зв. 27-ї Волинської піхотної дивізії АК. Ця дивізія провадила відкриту боротьбу з регулярними німецькими з'єднаннями і допомагала радянським військам у звільненні м. Ковеля та інших менших населених пунктів. Подібні характер і масштаб боротьби з німцями на довоєнних східних територіях Польщі не були передбачені планами польського емігрантського уряду. Навіть коли ця боротьба розпочалася, то для останнього вона стала лише засобом зміцнення своїх політичних позицій на міжнародній арені, тоді як для рядового аківця ця боротьба була насамперед наслідком його щирого прагнення знищувати фа-

шистів та якнайшвидше визволити від них свою батьківщину. При цьому їм було в значній мірі байдуже, хто їм в цьому допомагатиме.

Зрозуміла позиція і тих польських офіцерів та солдатів дивізії, а також інших подібних до неї аківських формувань, створених на етнічних землях Речіпосполитої, які у своїх діях керувалися передусім політичними міркуваннями, намагалися підкреслити їх автономний характер і посягати на довіру до Червоної армії. Для них прийняття радянських пропозицій про спільну боротьбу проти німців у складі сформованої в СРСР т. зв. 1-ї Польської армії на чолі з генералом З. Берлінгом, а потім і 2-ї — було рівнозначно порушенню присяги, яку вони давали на вірність польському емігрантському урядові. Своєї ж політичної мети — визнання радянським керівництвом АК за союзника Червоної армії та СРСР — вони досягти не змогли, оскільки стали заручниками тої досить складної ситуації, що витворилася наприкінці війни в стосунках між “лондонським табором” та Москвою. Тому не дивує, що чимало учасників антинімецького руху Опору повернулися у підпілля і продовжували свою діяльність, спрямовану проти нових, тепер вже “радянських окупантів”, навіть після того, як 19 січня 1945 р. останнім командуючим АК генералом Л. Окулицьким було видано наказ про її розформування.

Національно-визвольні прагнення польських “пролондонських” сил були приречені на поразку рішеннями глав трьох союзних держав — Великобританії, США і СРСР — вже у грудні 1943 р. на Тегеранській конференції, які були на користь останнього учасника цієї зустрічі. Згідно з ними Польща опинялася у сфері дій радянських військ, а повоєнний польсько-радянський кордон, виходячи з етнічного критерію, мав пройти за “лінією Керзона”. З визнанням 5 липня 1945 р. Великобританією і США польського Тимчасового уряду національної єдності, створеного у Москві в червні 1945 р., і водночас з їх відмовою підтримувати надалі останній польський емігрантський уряд часів війни Томаса Арцишевського, для більшості колишніх членів підпілля АК сенс подальшого збройного опору було остаточно втрачено.

Трагічно скінчилася і боротьба УПА, створеної ОУН(Б) на Волині-Поліссі у березні-квітні 1943 р. Про неї написано чимало, хоча лише у небагатьох випадках відчувалося прагнення авторів цих досліджень уникнути заповільненості і дотриматися наукової об’єктивності. До такого роду досліджень, безперечно, належать праці київських дослідників М. Ковалю, А. Кентія³³ та деяких інших, що підготовлені за широкого використання українських (і не лише оунівських), радянських, німецьких, польських архівних матеріалів.

Тому не повторюватимемо написаного попередниками. Але щоб у сконцентрованому вигляді продемонструвати, з одного боку, яким насправді був розмах антигітлерівського опору українських повстанців, а з іншого, — наскільки все ж таки суперечливою була боротьба УПА в 1943—1944 рр. і наскільки таким же неоднозначним виявилось ставлення до неї керівництва ОУН(Б) і низових інстанцій, процитуємо два документи.

Автором першого з них був відомий керівник радянського партизанського руху і один з найобізнаніших людей в партизанських справах у Західній Україні в роки війни Петро Вершигора. У донесенні від 4 березня 1944 р. до Українського штабу партизанського руху (УШПР) він зазначав: “Не можна допустити в Польщі тієї помилки, яку ми зробили на Волині, віддавши керівництво народним повстанням проти німців у руки контрреволюційних угруповань націоналістів. Антинімецьку боротьбу можуть

провадити радянські партизани на чолі з чесними, освіченими, здатними зрозуміти національні особливості населення, керівниками”³⁴. На наш погляд, це донесення П. Вершигори зайвий раз свідчить про те, яку все ж таки значну роль відіграли українські повстанці в антинімецькій боротьбі.

Другий документ є фрагментом звіту співробітника поліції безпеки і СД командуючому цих відомств у Генерал-губернаторстві оберфюреру СС і полковнику поліції Біркампу про зустріч із знаним українським діячем І. Гриньохом (псевдо Герасимівський), уповноваженим для цього Проводом ОУН(Б). Сказане Гриньохом під час розмови, що проходила 5 березня 1944 р. на конспіративній квартирі у Тернополі, у німецькому звіті підсумовувалося таким чином. Зі слів І. Гриньоха: “...Лише у лютому 1943 р. бандерівська група ОУН приступила до формування військових загонів, тобто тоді, коли події на Східному фронті засвідчили, що Німецький рейх не в змозі розгромити більшовизм у призначений час. Теперішній хід операцій на Східному фронті цілком підтверджує слушність планів групи ОУН під керівництвом Бандери”. Він (тобто І. Гриньох. — Авт.) “вважає помилкою те, що поліція безпеки ставиться до цих військових формувань із зростаючою недовірою, оскільки ці загоны мають лише одне завдання: мобілізувати всю активну молодь проти більшовизму. Правда, він (тобто І. Гриньох. — Авт.) змушений був визнати, що військові загоны не завжди обмежуються лише виконанням цього завдання, іноді вони проводять акції, спрямовані проти інтересів Німеччини, але передусім здійснюють суворі акти терору проти поляків. Однак ці ексцеси ніколи не проходили за вказівкою керівництва ОУН групи Бандери. Їх слід розглядати як самовільні дії низових інстанцій, організацій або багатьох окремих українців, як акти відплати. Він (тобто І. Гриньох. — Авт.) таким чином не виправдовує ці невірні дії, але тільки пояснює їх”³⁵.

Якщо за гітлерівської окупації окремі керівники ОУН(Б) дійсно намагалися максимально обмежити антинімецькі дії формувань УПА і спрямувати їх головним чином на боротьбу проти радянських партизанів і поляків, то з вступом на західноукраїнські землі частин Червоної армії останні залишилися єдиним ворогом українських повстанців. До того ж і самі німці змінили своє ставлення до УПА. В нових умовах деякі з німецьких офіцерів вермахту, а також окремі представники німецької розвідки та контррозвідки почали розглядати УПА як свого тактичного союзника. Командування УПА, зі свого боку, було зацікавлене в отриманні зброї з рук відступаючих німецьких частин і тому використовувало подану ними допомогу у боротьбі проти Червоної армії.

19 квітня 1944 р. для опрацювання подальшої тактики взаємодії з УПА німці провели навіть інформаційну нараду за участю керівників трьох відділів контррозвідки групи армій “Південь”. Порівнюючи позитивні і негативні моменти у відносинах абвера і вермахту з УПА, вони довели висновку про необхідність з тактичних міркувань продовжувати переговори з ОУН заради запобігання актів саботажу і диверсій на німецьких комунікаціях з боку УПА, з метою отримання розвідданих і недопущення підривної роботи, не даючи натомість ніяких поважних обіцянок, наприклад про постачання українським повстанцям зброї³⁶.

Після остаточного залишення німецькими військами території України ОУН(Б) продовжувала керівництво національно-визвольною боротьбою проти “нового окупанта” українських земель. У липні 1944 р. її представники спробували утворити загальноукраїнський представницький орган — Українську головну визвольну раду (УГВР), котра мала офіційно

перебрати від ОУН керівництво цією боротьбою і надалі виступати легітимним репрезентантом інтересів всього українського народу. Втім, як зазначав, наприклад, у своїх спогадах Т. Бульба-Боровець, спроба бандерівців консолідувати на платформі УГВР всі українські політичні угруповання виявилася “такою самою фальсифікацією, що і прокламація подібної консолідації в червні 1941 р.”³⁷

У подальшій своїй стратегії українські повстанці розраховували на те, що після поразки Німеччини можливим є збройний конфлікт між “совітами” і англо-американцями. Здавалося б, що в цьому конфлікті ОУН мала стати на бік Заходу, але цього не сталося. Нещодавно архівісти Служби безпеки України оприлюднили цікавий документ від квітня 1948 р. Це лист Ярослави Музики (“Сова”), яка виконувала у львівському Проводі ОУН особливі доручення командира УПА Романа Шухевича, на ім'я першого секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького з пропозицією розпочати переговори про примирення і об'єднати зусилля на випадок війни з США.

В листі зазначалося: “На підставі останніх відомостей, які Провідник одержав з-за кордону, в разі війни між США і СРСР і побіди в ній США, Україна не буде могла стати самостійною державою, а буде певного роду колонією США. Ясна річ, що така розв'язка справи не йде по лінії політики ОУН...”. Далі у тексті підкреслювалося, що оскільки більшість українців чинитиме опір заокеанським окупантом, то ОУН і “совіти” могли б стати союзниками: “...Нам усе-таки легше буде говорити з Москвою, ніж з Вашингтоном”. Пропонувалося припинити бойові дії, звільнити деяких лідерів ОУН і дати волю дружині та дітям провідника Шухевича, яких утримували в спеціалізованій в Сталінській (тепер Донецькій) області³⁸. Останнє слово залишалося за керівництвом СРСР, але воно не виявило доброї волі. Тому кровопролиття в Західній Україні не вщухало майже до кінця 1950-х років.

Підсумовуючи визвольну боротьбу за часів Другої світової війни українських і польських самостійницьких національно-патріотичних формувань, а також тих верств населення, що їх підтримували, слід однозначно ствердити, що інтереси останніх певною мірою були принесені в жертву основними учасниками антигітлерівської коаліції заради досягнення найбільш масштабної у європейському та світовому вимірі на той час мети — перемоги над фашизмом.

Оскільки саме збройним силам СРСР належала лівова частка у цій перемозі, то його партнери по коаліції не захотіли, та й були б не в змозі запобігти встановленню московського диктату не лише над Україною і Польщею, а й іншими країнами Східної Європи, щойно визволеними радянськими військами від німецької окупації. І хоча Польщі вдалося уникнути долі 16-ї радянської республіки, а Радянська Україна навіть, будучи “адміністративною одиницею московсько-більшовицької імперії”, стала суб'єктом міжнародної політики, пануючий в них політичний режим сприймався на Заході як такий, що не відбивав національних інтересів обох народів. Лише на початку 1990-х рр. керівники українського і польського емігрантських урядів передали свої повноваження вперше обраним президентам посткомуністичних України та Польщі.

¹ Тризуб. — № 29—30. — 1 вересня 1939 р.

² Цитовано за: П а р т а ч Ч. Українська проблема у політиці польського емігрантського уряду і польського підпілля в 1939—1945 рр. // Україна—Польща: важкі питання. — Т. 4. — Варшава, 1999. — С. 114—115.

- ³ P o b o g - M a l i n o w s k i W. Najnowsza historia polityczna Polski, 1944—1945 — London, 1960. — S. 82.
- ⁴ B r z o z a Gz. Polska w czasach niepodległości i Drugiej wojny ьwiatowej (1918—1945). — Krakow, 2000. — S. 278.
- ⁵ G o r o d e t s k y G. Stafford Gripps' mission to Moskow 1940—1942. — Cambridge, 1984. — S. 67.
- ⁶ Г р и ц а к Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — Київ, 2000. — С. 216. Див. також: Л і в и ц ь к и й М. Дц УНР в Екзилі між 1920 і 1940 роками. — Філадельфія, 1984. — 72 с.
- ⁷ Краківські вісті. — Ч. 1. — 10 листопада 1940. — С. 5.
- ⁸ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр. Збірка документів. — Б.м., 1955. — С. 24—45.
- ⁹ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. — Львів-Київ, 2001. — С. 15—20.
- ¹⁰ Там само. — С. 31—40.
- ¹¹ Там само. — С. 46.
- ¹² П а т р и л я к І. Діяльність Організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940—1942 роках (військовий аспект). — Автореф. ... дис. К., 2001. — С. 15.
- ¹³ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939—1941 гг. — Т. 2. — Варшава-Москва, 2001. — С. 1210.
- ¹⁴ Polskie Sily Zbrojne w Drugiej wojnie ьwiatowej. Armia Krajowa. — Т. 3. — London, 1950. — S. 180—181, 184—185.
- ¹⁵ Українське державотворення... — С. 123.
- ¹⁶ Там само. — С. 129—132.
- ¹⁷ Там само. — С. 134—135.
- ¹⁸ Там само. — С. 383.
- ¹⁹ Там само. — С. 170.
- ²⁰ Там само. — Див. док. № 71, 240, 257, 258.
- ²¹ К о с и к В. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів. — Т. 1. — Львів, 1997. — С. 435.
- ²² Там само. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 65.
- ²³ Українське державотворення... — С. 445—447.
- ²⁴ К о к і н С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1. — К., 2000. — С. 14.
- ²⁵ Там само. — С. 14—15.
- ²⁶ Там само. — С. 15.
- ²⁷ Відомий український дослідник історії ОУН і УПА А. Кентій в одній із своїх праць, а саме “Нарисах історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр.”, опублікованій у Києві в 1999 р., на 5-й сторінці вказує на те, що ОУН Бандери отримала назву ОУН(СД) від часу проголошення Акта від 30 червня 1941 р. Якщо це й так, то принаймні в оунівських документах за 1941—1942 рр. ця назва зустрічається дуже рідко.
- ²⁸ К о к і н С. Назв. праця. — С. 78.
- ²⁹ Там само. — С. 19.
- ³⁰ К е н т і й А. Нариси історії... — С. 110.
- ³¹ Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. Т. 2. — London, 1973. — S. 430.
- ³² Polskie Sily Zbrojne... — Op. cit. — S. 556.
- ³³ К о в а л ь М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). Спроба сучасного концептуального аналізу. — К., 1994; К е н т і й А. В. Українська повстанська армія 1942—1943 рр. — К., 1999 та ін.
- ³⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 62, оп. 1, ч. 1, спр. 274, арк. 65.
- ³⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 172—173.
- ³⁶ Там само, арк. 263(а).
- ³⁷ Отаман Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави. Слава і трагедія українсько-го руху. Спогади. — Київ-Торонто-Нью-Йорк, 1996. — С. 240.
- ³⁸ В е д е н е є в Д., Ш е в ч е н к о С. Українські Соловки. — К., 2001. — С. 172—173.

* * *

О. В. ОДРІН (Київ)

З ІСТОРІЇ ТРАНСПОРТНОГО ФЛОТУ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДОРИМСЬКОГО ЧАСУ

Важливу роль у розвитку економіки Ольвійської держави відігравав транспортний флот. Ряд життєво необхідних для повноцінного існування мешканців поліса товарів, які в Ольвії не вироблялися, потрібно було імпортувати, що здебільшого здійснювалося морським шляхом. Масштаби морської торгівлі та перелік товарів, які перевозилися морем, були значними. Так, Ольвія імпортувала вино, маслинову олію, столовий та парадний посуд, деякі види тканин, ювелірні вироби, предмети художнього ремесла, культовий інвентар, коштовну зброю, будівельні матеріали (високоякісні сорти мармуру, черепицю, архітектурну теракоту), фарби тощо. В обмін на них ольвіюполіти постачали товари, як власного виробництва, так і одержані від сусідніх степових та лісостепових племен. До них відносилися продукти скотарства, насамперед шкіра та вовна, а також, очевидно, вовняні тканини, раби, а інколи і хліб.

Безумовно, що інтенсивна торгівля, яка здійснювалася морськими шляхами, мала бути сильним стимулом для розвитку власного транспортного флоту. Адже він давав місцевим торговцям змогу самостійно виходити на ринки інших античних держав, продаючи там свої товари і добиваючись для себе більш вигідних умов продажу, ніж їх пропонували іноземні торговці. Зрозуміло, що значна, а можливо, більша частина товарів перевозилася купцями-іноземцями. Про їхню діяльність в Ольвії свідчать як писемні джерела¹, так і епіграфічні: численні проксенії, в яких надавалися привілеї іноземним купцям, з допомогою яких ольвіюполіти заохочували іноземців до активізації торговельних зв'язків².

Сам факт існування ольвійського транспортного флоту не викликає сумніву, оскільки про це свідчить цілий ряд джерел³. Проте визначити його питому вагу в зовнішній торгівлі цього поліса неможливо за браком джерел, які б містили інформацію про це питання.

В оглядових працях, присвячених торгівлі полісів Північного Причорномор'я⁴, самостійне ведення ними міжполісної торгівлі залишалося здебільшого поза увагою дослідників. Напевно, розміри та роль торговельних флотів Північного Причорномор'я вважалися досить незначними порівняно з флотами полісів Егейського моря й Південного Причорномор'я.

Вищезазначене особливо стосується Ольвії, з її великою розвинутою хорою. Ця грецька апоїкія часто сприймається, як майже виключно аграрна держава⁵. Що ж стосується торгівлі, яка здійснювалася морськими шляхами, то вона, на думку деяких дослідників, провадилася майже виключно іноземцями. Тобто ольвіюполіти являли собою лише пасивну сторону в торговельних стосунках з морськими торговцями інших грецьких держав. Не відкидаючи дуже важливу роль сільського господарства в ольвійській економіці, можна навести й деякі факти, які свідчать також і про суттєву роль морської справи в житті Ольвії, відображенням чого слугували релігійні уявлення.

Справа в тому, що в релігії Ольвійської держави саме культу божеств, тісно пов'язаних з морем, мореплаванням і торгівлею, відігравали чільну роль. Так, з другої половини VI ст. до н. е. головним культом Ольвії стає культ Аполлона Дельфінія — божества, яке було найтісніше пов'язане з морем і мореплаванням⁶. Релігійний союз мольпів (шанувальників цього бога) складався з аристократії, яка походила з метрополії Ольвії — Мілета.

Відомо, що мілетські аристократи часто займалися морською справою, в тому числі торгівлею.

Ще одним культом божества — покровителя мореплавства — був культ Ахілла⁷. Храм цього героя-бога, який розміщувався на острові Левке⁸ і контролювався Ольвією, постійно відвідували моряки й торговці з різних куточків Греції. Святилище Ахілла знаходилося також і на території ольвійської хори — на мисі Бейкуш⁹, розташованому неподалік від Березані. Крім того, Ольвія проводила спортивні ігри на честь Ахілла на Тендрівській косі.

На найдавнішому в Ольвії Західному теменосі знаходилися храми Діоскурів¹⁰ — покровителів моряків, Гермеса — покровителя торгівлі та Афродіти, яка в іпостасях Уранії та Евплії була покровителькою моряків¹¹.

Крім того, можливо, у храмі на мисі Гіпполая, поряд з культом Деметри, відправлявся і культ володаря морів Посейдона¹².

Навряд, щоб таке широке розповсюдження культів морських божеств було б можливим без наявності чималої кількості людей, зацікавлених саме в їхній прихильності — моряків, судновласників, купців тощо. Більше того, ці прихильники повинні були відігравати значну роль у державі.

Монетні типи Ольвії, на яких зображувалися символи богів — покровителів міста, також демонструють зв'язок з морем¹³, на відміну від монетних типів таких суто землеробських полісів, як Тіра, де повністю домінує аграрна символіка¹⁴.

Все вищенаведене дає змогу стверджувати, що мореплавство, поряд із сільським господарством, відіграло суттєву роль в економіці Ольвійської держави.

Різні питання морської справи античних держав Північного Причорномор'я взагалі й Ольвії зокрема знайшли своє висвітлення в працях К. М. Колобової¹⁵, В. Н. Таскаєва¹⁶, Б. Г. Петерса¹⁷, В. В. Назарова¹⁸ та деяких інших дослідників. Проте загальна кількість подібних досліджень є порівняно невеликою і, на жаль, історія транспортного флоту Ольвійської держави через ряд причин висвітлена недостатньо.

Так, у розділі дисертації В. Н. Таскаєва, в якому розглядаються торговельні флоти античних держав Північного Причорномор'я, основна увага приділяється торговельному флоту Боспорської держави. Що ж стосується ольвійського флоту, то тут автор в основному обмежився розглядом окремих питань історії його функціонування, зокрема таких, як визначення джерел постачання міста корабельною деревиною або організації управління флотом¹⁹. Монографія Б. Г. Петерса присвячена майже виключно технічним аспектам морської справи, тому функціональне призначення торговельного флоту у ній практично зовсім не розглядалося. Стаття В. В. Назарова є чи не єдиною працею, яка спеціально присвячена дослідженню морської справи саме Ольвії. Проте у ній досліджуються питання історії військового, а не торговельного флоту, причому увага автора зосереджена головним чином на ролі військового флоту у зовнішній політиці Ольвії. Що ж до питань, пов'язаних із забезпеченням ним економічних інтересів поліса, зокрема таких, як боротьба Ольвії за встановлення контролю над морськими шляхами або боротьба з піратством, цікавили автора лише у контексті конкретних зовнішньополітичних акцій — таких, як заснування поселень у Західному Криму чи похід флоту Посідея у II ст. до н. е. проти племені сатархів.

У праці К. М. Колобової розглянуто деякі питання організації ольвійського флоту в загальногрецькому контексті. Проте з часу виходу цього дослідження до наукового обігу було введено велику кількість нового матеріалу, який дає змогу доповнити, а подекуди й переглянути деякі висновки автора²⁰.

Поза увагою дослідників залишилося чимало важливих питань історії ольвійського флоту. До них можна віднести питання про географічні межі діяльності торговельного флоту Ольвії на різних етапах її історії, про роль військового флоту Ольвії у забезпеченні інтересів міста у морській торгівлі, про вплив зовнішніх факторів, таких, як зміни у напрямках морських шляхів на Чорному морі, на ольвійську морську торгівлю тощо.

Основним недоліком вищезазначених праць є те, що транспортний флот розглядається відірвано від його основної функції — торговельної і, відповідно, випадає з контексту зовнішньоекономічної історії античних держав Північного Причорномор'я і, зокрема, Ольвії.

Головною метою цього дослідження є визначення змін в ареалі діяльності ольвійського транспортного флоту в VI—I ст. до н. е. Це дасть змогу з'ясувати основні напрями торговельної діяльності ольвійських торговців у різні періоди історії поліса, а також визначити торговельні пріоритети ольвіополітів.

Дослідження цих проблем вимагає також розгляду деяких інших, безпосередньо пов'язаних з цим питань. По-перше, до таких питань відноситься вплив зовнішніх факторів на розвиток ольвійського транспортного флоту. Головним з таких факторів були зміни у конфігурації морських шляхів у Причорномор'ї, оскільки поліс, порт якого виконує транзитні функції, менше потребує розвитку власного флоту, ніж той, який таких функцій не має. Відповідно, зміни у конфігурації морських шляхів можуть або стимулювати, або гальмувати розвиток власного торговельного флоту.

Другим зовнішнім фактором, який суттєво впливав на морську торгівлю поліса, в тому числі й на ту, яка провадилася з допомогою власного флоту, було піратство. Боротьба з ним була одним з головних завдань військових флотів грецьких держав. Особливо це стосувалося периферії грецького світу, де морське суперництво між полісами було значно меншим, ніж у метрополії або Великій Греції і, відповідно, власне військова функція флоту могла бути й другорядною.

Дослідження історії транспортного, у тому числі й торговельного флоту будь-якої держави, є неможливим без розгляду його структури. До неї належить форма власності на флот (державна чи приватна), функції флоту (торговельна або чисто транспортна), його кількісний та якісний (типи кораблів) склад.

Очевидно, вивчати кількісний і якісний склад ольвійського транспортного флоту, виходячи з сучасного стану джерельної бази, поки що неможливо. Через це дослідження його структури буде обмежене вивченням форм власності та функцій цього флоту.

При дослідженні історії транспортного флоту за основу має бути покладений хронологічний принцип викладення матеріалу. Отже, зазначені вище проблеми будуть вивчатись окремо для кожного з трьох основних періодів історії Ольвійського полісу доримського часу — архаїчного (VI — перша чверть V ст. до н. е.), класичного (середина V — друга чверть IV ст. до н. е.) та елліністичного (остання чверть IV — середина I ст. до н. е.). Основні розділи статті, присвячені морській торгівлі у відповідні періоди ольвійської історії, будуть висвітлюватись у такій послідовності: 1) організація ольвійського транспортного флоту; 2) зміни меж його діяльності; 3) вплив змін у конфігурації морських шляхів; 4) захист військовим флотом торговельних інтересів поліса. На цій основі буде охарактеризовано основні етапи розвитку транспортного флоту Ольвійської держави і розкрито його еволюцію з VI по I ст. до н. е.

При визначенні ареалу діяльності транспортного флоту Ольвії основну інформацію, безумовно, можна отримати з епіграфічних джерел. Серед

них слід виділити різні почесні декрети, особливо проксенії, причому як ольвійські, так і проголошені на честь ольвіополітів в інших містах. Ольвійські проксенії опосередковано свідчать про діяльність ольвійських торговців у містах походження проксенів. Справа в тому, що однією з цілей видання такого декрету було те, що до обов'язків проксена входило всіляке сприяння торговцям з міста, яке надало йому привілей. Проте ця категорія джерел не може засвідчити безпосередньо саме діяльність ольвійського флоту у відповідних містах, оскільки не виключено, що ольвійські купці-емпори могли користуватись і суднами, якими володіли судновласники з інших міст.

Безпосередньо фіксують діяльність морських торговців з Ольвії в інших містах проксенії, які видавалися ними на честь ольвіополітів. Цими декретами, крім інших привілеїв, надавалася недоторканість суднам проксенів, чим засвідчується, що останні були саме судновласниками-навклерами, а не просто торговцями-емпорами.

Доповнити епіграфічні джерела для визначення меж ольвійської морської торгівлі можуть дані археології та нумізматики. Відомо, що ольвійські монети, на відміну, наприклад, від кізікінів, не виконували роль міжполісної валюти. Про це яскраво свідчить відомий декрет Каноба про гроші²¹. Виходячи з цього, знахідки ольвійських монет на території інших полісів у більшості випадків можна вважати свідченням діяльності саме ольвійських купців.

Свідчення про діяльність ольвійського військового флоту, спрямовану на боротьбу з піратством, можна отримати виключно з епіграфічних джерел, в яких містяться повідомлення про перемоги ольвійських моряків у боротьбі з піратами.

Що ж стосується змін у конфігурації морських шляхів, то про них можна дізнатися з писемних джерел, перш за все з періплів, які містять інформацію про торговельні маршрути у Причорномор'ї²². Порівнюючи цю інформацію з конкретними обставинами ольвійської історії, можна отримати картину впливів змін у конфігурації морських шляхів на розвиток торговельного та вантажного флоту Ольвійської держави.

Дуже цінну інформацію дають також графіті. Саме вони містять найдавніші дані про ольвійський транспортний флот. З графіті одержано також важливу інформацію про організацію флоту Ольвійської держави елліністичного часу.

Для розбудови власного флоту будь-якому полісу необхідно було мати, по-перше, достатньо кваліфікованих майстрів, які б знали у корабельній справі. По-друге — стабільне джерело забезпечення корабельним лісом, бажано власним, щоб не залежати від імпорту. Виходячи з наявності цих передумов, не можна не зазначити, що Ольвія мала всі можливості для розбудови власного флоту. Насамперед, у ній, очевидно, зберігалися традиції кораблебудування та мореплавства метрополії. Мілет архаїчного періоду був чи не найпотужнішою серед усіх грецьких полісів морською державою і мав найкращі кадри мореплавців та корабельних майстрів, деякі з яких могли переселитися до Ольвії.

Очевидно і те, що колоністи продовжували користуватися суднами, на яких вони прибули, ще не менш як 40 років²³. До того ж, поселенці прибували до міста кількома хвилями, постійно поповнюючи його флот за рахунок своїх кораблів. Проте й півстоліття з часу прибуття найперших поселенців було цілком достатньо для створення власного кораблебудування за наявності й інших відповідних ресурсів. При цьому кораблі переселенців завжди були перед очима місцевих корабелів як моделі для копіювання (і, навіть, подальшого вдосконалення).

Можна, зрозуміло, стверджувати а ргіогі, що Ольвія, як переважно аграрна держава, заселялася головним чином представниками професій, тісно пов'язаних з сільським господарством, перш за все, власне, селянами. Але досвід всієї грецької колонізації демонструє, що навіть колонії з аграрно спрямованою економікою, які проте мали потужні у мореплавному відношенні метрополії, активно займалися розбудовою власного флоту. Найяскравішим прикладом цього є коринфська колонія Сіракузи, яка мала потужний флот, незважаючи на те, що вона була переважно аграрною державою²⁴.

Крім того, після підкорення й пізнішого розгрому Мілета персами, мілетські ремісники розселилися по колоніях свого міста, серед яких Ольвія за ступенем інтенсивності зв'язків з метрополією займала далеко не останнє місце. Якщо ж у той час уже діяв мілетсько-ольвійський договір про ісополітію²⁵, то новоприбульці одразу ж отримували в Ольвії політичні права, що мало стати для них додатковим стимулом переселення саме до цього поліса.

Ольвія була добре забезпечена корабельним лісом, оскільки поряд з нею розташовувалися досить великі лісові масиви Гілеї²⁶. Факт заготівлі у цій місцевості корабельного лісу ольвіополітами підтверджується згаданим “листом жерця”²⁷. Оскільки цей лист датується VI ст. до н. е., то лісозаготівля вже існувала у Нижньому Побужжі не пізніше цього часу. Не виключено, її почали вести ще мешканці Борисфена (Березанського поселення). Деякі дослідники навіть вважають корабельний ліс однією з основних статей експорту Ольвії архаїчного періоду²⁸. Лісова фауна переважає в ольвійській окрузі на протязі всього доримського часу²⁹, що свідчить про постійне існування там чималих площ лісу. Враховуючи це, досить сумнівною виглядає теза В. Н. Таскаєва про імпорт Ольвією лісу з Фракії³⁰.

До речі, й сама лісозаготівля мала стати додатковим стимулом для розвитку в Ольвії вантажного флоту для перевезення лісу як мінімум з Гілеї до міста.

Транспортний флот Ольвійської держави VI ст. до н. е.

Перші свідчення про ольвійський цивільний флот дає нам відомий “лист жерця” з Гілеї, який датується видавцями 550—530 рр. до н. е.³¹ З інформації, що міститься у листі, випливає наявність у тогочасній Ольвії власних транспортних суден, якими у даному випадку перевозили ліс, судячи з контексту, для побудови святилища.

Екіпаж цих суден складався частково з рабів, які під час аварії повтікали з корабля. На грецьких суднах раби зазвичай були гребцями, отже, можна констатувати використання в Ольвії рабів у цій якості ще в архаїчний період. І, нарешті, не виключено, що корабель, про який ідеться у листі, знаходився у храмовій власності, а отже, вірогідною є наявність в Ольвії у другій половині VI ст. до н. е. храмового флоту. На жаль, “лист жерця” поки що є єдиним подібним свідченням, тому підтвердити існування храмового флоту та, у разі такого підтвердження, прослідкувати його подальшу історію є наразі неможливим.

Ольвійський транспортний (насамперед, вантажний) флот того часу, безумовно, не був виключено храмовим. Потреби міста у деревині чи камені не обмежувалися лише сакральними будівлями. Отже, поліс мав мати вантажний флот, який би забезпечував сировиною будівництво громадських споруд. Оскільки для подібних потреб у подальшому в Ольвії існував державний флот, то можна висловити припущення про можливість виникнення подібного флоту ще наприкінці VI ст. до н. е.

“Лист жерця” свідчить про діяльність ольвійського цивільного флоту лише у межах території Нижнього Побужжя. Що ж стосується міжполісної торгівлі, то стосовно неї немає навіть непрямих свідчень про зовнішньоекономічну діяльність навклерів у тогочасній Ольвії. Очевидно, що економічний потенціал архаїчної Ольвії був ще занижким для проведення будь-яких масштабних зовнішньоторговельних операцій.

Додатковим фактором, який мав гальмувати потреби поліса у розвитку торговельного флоту в той період, могла бути транзитна роль ольвійського порту, через який проходили кораблі, що прямували з Егейського моря до Боспору та Тавріки.

Отже, підсумовуючи вищенаведене, можна констатувати, що не пізніше другої половини VI ст. до н. е. в Ольвії виникає цивільний флот, який спочатку виконував переважно вантажні функції в межах території ольвійського поліса.

Транспортний флот Ольвійської держави V—IV ст. до н. е.

Для класичного періоду відомості про ольвійський флот є неповними. Зокрема, нам майже нічого не відомо про організацію флоту цього часу. Проте факт існування саме торговельного, а не тільки транспортного флоту, є очевидним. Адже у той період уже фіксується діяльність ольвійських навклерів-емпорів, які провадили самостійні торговельні операції поза межами Ольвійської держави.

Другою чвертю V ст. до н. е. датується лапідарний напис, який було знайдено на Західному теменосі Ольвії. Це присвята Аполлону Лікарю-володарю Істрії від ольвіополіта Ксанфа³². Вважається, що подібні присвяти ставилися проксенами богам-покровителям міст, де вони отримували проксенію, тобто Ксанф був проксеном Істрії. Напис є першим свідченням діяльності ольвійського купця за кордоном — у Західному Причорномор’ї. Епіграфічна інформація доповнюється археологічними даними, згідно з якими ольвійські монети класичного періоду знаходять у районах гирл Дунаю й Дністра³³, тобто у районах Істрії та полісів Подністров’я. Отже, ще з першої половини V ст. до н. е. ольвійські купці й судновласники розпочинають активну економічну діяльність у західному напрямку аж до Подунав’я.

IV-м століттям до н. е.³⁴ датується проксенічний декрет, виданий на честь ольвіополіта в Херсонесі³⁵. Там же також відоме поховання ольвіополіта, вірогідно, купця³⁶. Як і для західного напрямку ольвійської морської торгівлі, для східного інформація епіграфічних джерел доповнюється археологічною та нумізматичною: ольвійські дельфінчики відомі у Західному Криму, переважно у районі Керкінітіди³⁷, є знахідки ольвійських монет також й у Херсонесі³⁸.

Таким чином, можна стверджувати, що основним районом активності ольвійських морських торговців було Північно-Західне Причорномор’я від гирла Дунаю до району Херсонеса. Проте вже у другій половині IV ст. до н. е. ольвіополіти розширюють свою торговельну діяльність аж до Егейського моря. У 30—20-х роках IV ст. до н. е. після відбудови Мілета був поновлений договір про ісполітію між ним та Ольвією, який створив пільговий режим для торговців Ольвії у метрополії³⁹.

Такі зміни у географії торговельної діяльності ольвійських навклерів можуть бути пояснені тим, що не пізніше початку IV, а скоріше ще у V ст. до н. е. грецькими мореплавцями освоюється так званий “короткий шлях” від мису Карамбіс у Південному Причорномор’ї до мису Кріу Метопон — у Північному. З того часу кораблі, що прямували з Егейського

моря на Боспор, який якраз переживав економічне піднесення, оминають ольвійський порт. Це не могло не спонукати ольвійських торговців до по-жвавлення власної морської торгівлі, яка мала б компенсувати втрати від зменшення транзитної торгівлі.

Говорячи про багаті ринки Східного Середземномор'я, слід зазначити, що коли у V ст. до н. е. торгівля між Причорномор'ям і Егейським морем жорстко контролювалася Афінами, то після їх поразки у Пелопоннеській війні поліси Причорномор'я могли самостійно виходити і на середземноморські ринки. Саме тому в той час ольвіополіти з'являються у басейні Егейського моря. Досить показовим є той факт, що до першої половини IV ст. до н. е. включно серед мешканців економічно розвинутих центрів Егейського моря проксенію в Ольвії отримали лише афіняни⁴⁰. Проте вже у другій половині того ж століття проксенії одержують мешканці обох полісів, які контролювали шлях з Чорного моря до Пропонтиди і далі — до Егеїди: Візантія та Калхедон⁴¹.

Зрозуміло, що перед Ольвією, як перед найпотужнішим у морському відношенні полісом Північно-Західного Причорномор'я, поставало питання унебезпечення торгівлі в акваторії цього регіону. Для цього ольвіополіти, очевидно, контролювали морську акваторію Чорного моря у згаданих районах, використовуючи свій військовий флот. Це робилося насамперед задля боротьби з піратством. Наявність піратів у Північно-Західному Причорномор'ї й боротьба ольвіополітів з ними підтверджуються даними відомого декрету з острова Левке⁴². Цей декрет датується 20—30-ми роками IV ст. до н. е.⁴³, але, оскільки Ольвія встановлює контроль над цим островом ще з VI ст. до н. е.⁴⁴, ситуацію, відображену у декреті, можна з певними застереженнями екстраполювати на більш ранній час. Адже контроль над настільки віддаленим від Ольвії островом був би неможливим без наявності певних військово-морських сил. Тільки достатньо сильний флот міг забезпечити надійний захист багатой храмової скарбниці святилища Ахілла, оскільки вона неодноразово викликала суто меркантильну зацікавленість з боку піратів (мабуть, із самого часу її виникнення)⁴⁵. Та й сам факт контролю над широковідомим у грецькому світі святилищем Ахілла мав слугувати підтвердженням морської могутності ольвіополітів, зрозуміло, у регіональних масштабах. Взагалі, широке розповсюдження на території Ольвійського поліса культу цього героя-бога, якого так шанували мореплавці, в тому числі і проведення ігор на честь Ахілла, мало засвідчити певні претензії поліса на виключний статус у морській акваторії Північно-Західного Причорномор'я.

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що не пізніше першої половини V ст. до н. е. Ольвійська держава створює власне торговельний флот. У V — на початку IV ст. до н. е. торговельна діяльність ольвійського флоту в основному обмежується Північно-Західним Причорномор'ям. З другої половини IV ст. до н. е. ольвійські навклери починають виходити на ринки Східного Середземномор'я.

Транспортний флот Ольвійської держави III—I ст. до н. е.

Період еллінізму був часом і найвищого піднесення, і занепаду Ольвійської держави. Саме до періоду III—II ст. до н. е. відносяться й основні відомості про ольвійський цивільний флот, насамперед про його організацію.

Ольвійський флот цього періоду складався з державного та приватного. Відомості про державний флот Ольвії містяться у декреті на честь Про-

тогена⁴⁶ та графіті, яке опубліковано Н. В. Шебаліним⁴⁷. Декрет подає відомості про функції державного флоту, а графіті — про його організацію.

Отже, державний флот Ольвії виконував функції перевезення великих партій вантажів для потреб поліса, наприклад — каміння для будівництва укріплень. Крім каміння, до таких вантажів можна віднести і продовольство, зокрема хліб, закупівлею якого займалася спеціальна колегія сітонів⁴⁸. Очевидно, що робити подібну закупівлю за допомогою державного флоту безпосередньо у місті — виробнику товару було надійніше і вигідніше, ніж закуповувати продовольство в іноземних купців, які, як відомо, завжди намагалися нажитися на важкому становищі покупців.

Слід також зазначити, що всі подібні перевезення були нерегулярними, оскільки потреба, наприклад, у великих партіях каміння виникала лише під час масштабних будівництв чи перебудов або ремонту суспільних будівель: укріплень, будинків, храмів тощо. Те ж саме стосується продовольства, якого у великій кількості поліс потребував лише в роки неврожаю. У випадку якщо ж такої необхідності не було, то державний флот міг здаватися на відкуп приватним особам. Факт існування подібної практики у грецькому світі засвідчує трактат Ксенофонта “Про прибутки”, в якому автор пропонує ввести в Афінах саме таку практику. На думку дослідників, ця ідея була запозичена Ксенофонтом з реальної практики острівних або малоазійських полісів⁴⁹. Інститут відкупщиків був широко розповсюджений і в Ольвії, про що свідчить, зокрема, все той же декрет на честь Протогена.

Для управління державним флотом у Ольвії існувала спеціальна колегія навклерів, про існування якої свідчить графіті, яке було знайдене в 1963 р. під час розкопок агори. Н. В. Шебалін, який вперше опублікував його, датував графіті III ст. до н. е., В. А. Анохин та А. С. Русяєва — II ст. до н. е.⁵⁰ Проте навіть пізнє датування не заперечує існування цієї колегії й у третьому столітті до н. е., оскільки флот, яким вона керувала, у той час уже існував. Текст графіті не конкретизує функції колегії, а лише засвідчує факт її існування. Тому питання про широту повноважень навклерів та їх взаємовідносини з іншими колегіями, зокрема сітонами, залишається нез’ясованим.

Крім державного, який міг, як зазначено вище, здаватися в оренду приватним особам, в Ольвії існував і власне приватний флот. Декрет на честь Протогена засвідчує існування приватних осіб, яким поліс оплачував фрахти на перевезення каміння, оскільки державні кораблі на той час знаходились у неробочому стані. Отже, за потреби приватний флот виконував вантажні функції. Приватні навклери, згадані у декреті, навряд чи були великими судновласниками. К. М. Колобова навіть припустила, що конкуренція з боку державного флоту не давала змоги розвиватися великим приватним судновласницьким підприємствам⁵¹.

Проте в нашому розпорядженні є відомості, які дозволяють заперечити подібне твердження. Ціла серія проксенічних декретів, що походять зі святилища Аполлона на Делосі, а також з Родоса та полісів родоського кола була видана, судячи з усього, на честь членів однієї родини⁵². Найвидатнішим представником цієї родини й одним з найвідоміших ольвійських купців пізньоелліністичного часу був Посідей, син Посідея, радник царя Малої Скіфії Скілура⁵³. Більшість дослідників вважає його багатим морським торговцем. Саме на честь цієї особи було видано цілий ряд проксенічних декретів на Родосі, Косі та Тенедосі⁵⁴, з якими, очевидно, він в основному і вів справи. Навряд чи Посідей міг провадити настільки широкомасштабні торговельні операції у Східному Середземномор’ї, не маючи

із самого початку чималого капіталу і власного флоту, а також вже до певної міри налагоджених контактів з місцевими торговцями. Це мало дозволити родині Посідея, починаючи з IV, а особливо у III—II ст. до н. е., коли стосунки між Ольвією й Родосом стають найтіснішими⁵⁵, вже маючи сталі зв'язки у Східному Середземномор'ї, налагодити контакти з одним з найголовніших торговельних партнерів Ольвії елліністичного часу. Тому не дивним є той факт, що Посідей був дедикантом божества Родос, культ якого був широко розповсюджений і в тих полісах, які мали тісні зв'язки з родосцями. Звертає на себе увагу те, що Посідей був також і дедикантом Афродіти Евплойї та Ахілла — божеств, тісно пов'язаних з мореплаванням. Практично всі відомі нам члени його родини були жерцями морських божеств: Аполлона Дельфінія, Афродіти Понтії й Афродіти Евплойї⁵⁶, а як мінімум троє з них були також проксенами Аполлона Делоського⁵⁷. Цей тісний зв'язок між родиною Посідея та культурами божеств, пов'язаних саме з мореплаванням, дає змогу зробити припущення, що у той час як одна частина членів цієї родини була жерцями морських божеств, інша — морськими торговцями, діяльності яких ці боги сприяли і, таким чином, діяльність обох цих частин гармонійно доповнювала одна одну.

Тісний зв'язок між навклерами та жерцями морських божеств є загальновідомим. В усіх союзах-фіасах навклерів Давньої Греції одним з найвищих посадових осіб був жрець фіасу, та й самі союзи створювалися навколо культу якогось морського божества, переважно Посейдона⁵⁸. В Ольвії культ Посейдона не відігравав дуже великої ролі, оскільки основними покровителями мореплавання були головні полісні божества — Аполлон Дельфіній та Ахілл. У цьому контексті зв'язок родини Посідея з культом Аполлона виглядає особливо логічним. Можна припустити, що коли в Ольвії існував фіас навклерів, то він об'єднувався саме навколо шанування Аполлона Дельфінія.

У цьому контексті можна висловити припущення, що зв'язок з морською торгівлею мала також родина Протогена. Дослідження останнього часу доводять, що у родині Протогена було спадковим жрецтво Аполлона Дельфінія⁵⁹. Щодо самого Протогена, то його визначають як “чи то лихваря, чи то купця, чи то землевласника, чи то все це разом”⁶⁰. Те, що Протогена вважають за великого землевласника викликає дуже серйозні сумніви, оскільки велика ольвійська хора припиняє своє існування у третій чверті III ст. до н. е., й у другій половині III — середині II ст. до н. е. у сільській околиці Ольвії існують лише нечисленні поселення лівобережжя Бузького лиману⁶¹. Те, що Протоген, як і його батько, займався лихварством, є безсумнівним. Проте слід наголосити, що лихварство у пізньокласичний та елліністичний періоди було тісно пов'язане з морською торгівлею. Грецькі лихварі-трапедзити активно кредитували морських торговців і судновласників, що яскраво демонструють, наприклад, промови Демосфена⁶². При цьому багато трапедзитів спочатку були судновласниками, а потім поєднували обидві професії. Цілком можливо, що це безпосередньо стосується і родини Протогена. Адже власне трапедзити походили переважно з іноземців, і такі лихварі активно діяли в Ольвії. До того ж родина Протогена, судячи із жрецьких обов'язків, належала до аристократичних, для яких лихварство мало бути ганебною справою. Тому не виключено, що початковий капітал Протогенової родини був нажитий у торговельній сфері, а сам Протоген був одночасно і судновласником.

Таким чином, у пізньоелліністичний час в Ольвії вже з'явилися багаті впливові родини морських торговців, які проводили торговельні операції у досить широкому колі регіонів.

Що ж стосується меж торговельної активності ольвійського флоту елліністичного періоду, то вони були ширшими, ніж раніше. Так, у III ст. до н. е. ольвійський купець був вшанований проксенією у Калхедоні на Боспорі Фракійському⁶³, що свідчить про намагання ольвіополітів налагодити торговельні стосунки з полісами, які розмішувалися на шляху з Чорного до Егейського морів. У III—II ст. до н. е. цілий ряд ольвіополітів отримали у Мілеті громадянські права згідно з договором про ісополітію. І, нарешті, вищезгаданий Посідей одержав проксенію у трьох полісах південної Егеїди. Отже, можна констатувати, що у елліністичний час ольвійський торговельний флот починає провадити операції не тільки у басейні Чорного, а й Егейського морів.

Важливою проблемою була боротьба з піратством у Причорномор'ї. Посідей на чолі військового флоту розбив піратів-сатархів⁶⁴. Деякі дослідники вважають флот Посідея скіфським, посиляючись на місцезнаходження напису, в якому йдеться про ці події, на території Кримської Скіфії. Проте логічно, враховуючи походження Посідея і тісні взаємини між Ольвією та Кримською Скіфією, бачити в цьому флоті саме ольвійський військовий флот.

Таким чином, починаючи з III ст. до н. е. ольвійський торговельний флот уже провадить торговельні операції у басейні Егейського моря, початок яким було покладено ще у попередній період. У той час серед ольвійських навклерів уже виокремлюються досить заможні родини, торговельна діяльність яких заохочується полісами Егейського моря.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити наступні висновки: маючи непогану сировинну базу для побудови кораблів, а також традиції кораблебудування й мореплавства, привнесені з метрополії, Ольвія не пізніше кінця VI — початку V ст. до н. е. будує власний флот. При цьому військовий флот будувався значною мірою для охорони морських шляхів і, відповідно, для захисту торговельного. У ранньокласичну добу ольвіополіти провадили торговельні операції переважно у Північно-Західному Причорномор'ї, води якого значною мірою контролювались їхнім військовим флотом. З другої половини IV ст. до н. е., у зв'язку з посиленням економічного потенціалу Ольвії та зі зміною трансчорноморських маршрутів, ольвійські купці починають провадити більш масштабні торговельні операції у Західному й Північному Причорномор'ї та басейні Егейського моря. Не пізніше III ст. до н. е. в Ольвії вже існують досить багаті родини, які займаються морською торгівлею. Не виключено, що саме вони й стали тією силою, яка фактично керувала полісом у пізньоелліністичний період. Звертає на себе увагу, що у часи загальної кризи поліса, яка виявлялася, зокрема, й у загибелі його хори, ольвійські морські торговці, судячи з усього, продовжували активну торговельну діяльність. Це дає привід поставити питання про можливість ведення ними торгівлі не тільки товарами ольвійського чи скіфського виробництва, але й посередницької міжполісної торгівлі.

Дослідження проблем, порушених у статті, потребує дальшого продовження із залученням більшої кількості різнопланових джерел. Проте вже зараз дані, які наведені у цій праці, дають змогу зробити висновок про важливу роль морської торгівлі в економічному й духовному житті ольвіополітів на всіх етапах розвитку Ольвійської держави доримського часу.

- ¹ Наприклад, промови Демосфена (Dem., XXXV).
- ² IOSPE I², Inscriptioes orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Laminae / Ed. Latyschev. Vol 1². Petropoli, 1916, 20, 27, 30; Надписи Ольвии (далее — НО). — Л., 1968, 1—27 та ін.
- ³ Наприклад, “Лист жерця” з Гілеї, Декрет на честь Протогена та графіті з розкопок ольвійської агори.
- ⁴ Анохин В. А. Торговля и денежное обращение // Археология Украинской ССР. — Т. 2. — К., 1986. — С. 487—498, Брашинский И. Б. Торговля // Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — С. 174—187.
- ⁵ Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999. — С. 151, 220 та ін.
- ⁶ Русяева А. С. Религия и культуры античной Ольвии. — К., 1992. — С. 41 сл.
- ⁷ Там же. — С. 71.
- ⁸ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993. — С. 104—117.
- ⁹ Буйских С. Б. Исследование святилища Ахилла на Бейкушском мысу (предварительные итоги) // ANAXAP I, X Сб. — Вып. XI, 2001. — С. 34—43.
- ¹⁰ Русяева А. С. Указ. соч. — С. 116.
- ¹¹ Русяева А. С. Афродита Урания — патронесса милетско-понтийской колонизации // Боспорский феномен: колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. — СПб., 2001. — С. 17—21.
- ¹² Русяева А. С. Религия и культуры... — С. 112.
- ¹³ Карышковский П. О. Монеты Ольвии. — К., 1988. — С. 45, 49, 57 и др.
- ¹⁴ Самойлова Т. С. Культы греческих богов в Нижнем Поднестровье в доримский период // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 183—184.
- ¹⁵ Колобова К. М. К вопросу о судовладении в древней Греции. — М., 1933.
- ¹⁶ Таскаев В. Н. Торговый и военный флот государств Северного Причерноморья в V—I вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1975.
- ¹⁷ Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1982.
- ¹⁸ Назаров В. В. До питання про морську справу ольвіополітів // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 94—100.
- ¹⁹ Таскаев В. Н. Указ. соч. — С. 10—16.
- ²⁰ Наприклад, про малу кількість ольвійських проксеній у порівнянні з херсонеськими і, відповідно, про більшу торговельну спрямованість економіки останнього (див.: Колобова К. М. К вопросу... — С. 95).
- ²¹ Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О. Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимость драгоценных металлов на Понте в IV в. до н. э. // Вестник древней истории (далее — ВДИ). — 1976. — № 4. — С. 20—42.
- ²² Ця інформація проаналізована у працях М. І. Максимової та В. Ф. Гайдукевича (Макимова М. И. Краткий путь через Черное море его освоения греческими мореходами // Материалы и исследования по археологии СССР (далее МИА). — 1954. — № 33. — С. 45—47. Гайдукевич В. Ф. О путях прохождения древнегреческих кораблей в Понте Эвксинском // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далее — КСИА). — Вып. 116. — № 85. — С. 352—357.
- ²³ Петерс Б. Г. Указ. соч. — С. 77.
- ²⁴ Вже у першій половині V ст. до н. е. флот тирана Сиракуз Гелона вважався найпотужнішим серед усіх флотів елліністичного світу (Herod, VII, 145).
- ²⁵ Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. — № 2/3. — 1939. — № 35 прим.
- ²⁶ Иевлев М. М. К проблеме о месторасположении Гилеи // Археологічний літопис Лівобережної України. — 1999. — № 2. — С. 28—29.
- ²⁷ Русяева А. С., Виноградов Ю. Г. Лист жерця з Гілеї // Золото степу. Археологія України. — Київ — Шлезвіг. — 1991. — С. 201—202.
- ²⁸ Крыжицкий С. Д. и др. Ольвия... — С. 76 сл.
- ²⁹ Журавльов О. П. Історія фауни й тваринництва Нижнього Побужжя в античний час. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1993. — С. 9.
- ³⁰ Таскаев В. Н. Указ. соч. — С. 11.
- ³¹ Виноградов Ю. Г., Русяева А. С. Указ. соч. — С. 201.
- ³² Див.: Русяева А. С. Религия и культуры... — С. 36.
- ³³ Карышковский П. О. Указ. соч. — С. 49.
- ³⁴ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 171, прим. 118.
- ³⁵ IOSPE I², 345, 546.
- ³⁶ IOSPE I², 546.
- ³⁷ Золотарев М. И. Херсонес и Ольвия в конце VI—II вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — С. 8.

- ³⁸ Там же. — С. 7: Карышковский П. О. Указ. соч. — С. 49.
- ³⁹ Жебелев С. А. Северное Причерноморье. — М.—Л., 1953. — С. 39—40.
- ⁴⁰ НО, 5. Аркадійський Орхомен, мешканець якого отримав проксенію у першій половині IV ст. до н. е. (НО, 4) до таких центрів не належав.
- ⁴¹ НО, 9.
- ⁴² IOSPE I², 325.
- ⁴³ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. — М., 1989. — С. 164.
- ⁴⁴ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Указ. соч. — С. 106; Русяева А. С. О. Левке // Археология Украинской ССР. — Т. 2. — С. 328.
- ⁴⁵ Толстой И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. — Пг., 1918. — С. 43—45.
- ⁴⁶ IOSPE I², 32.
- ⁴⁷ Шибалин Н. В. К Ольвийским государственным древностям (по материалам граффити) // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968. — С. 296—299.
- ⁴⁸ НО, 72.
- ⁴⁹ Колобова К. М. Указ. соч. — С. 57.
- ⁵⁰ Ольвия... — С. 379.
- ⁵¹ Колобова К. М. Указ. соч. — С. 59.
- ⁵² Реконструкція генеалогічного дерева цієї родини була здійснена А. С. Русяєвою: Религія и культу... — С. 208.
- ⁵³ Див. літ. Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 241 сл.
- ⁵⁴ IOSPE I², 77, 78.
- ⁵⁵ Крыжицкий С. Д. и др. Ольвия... — С. 213.
- ⁵⁶ Русяева А. С. Указ. соч. — С. 207, 208, 44, 104—106.
- ⁵⁷ Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ № 2/3, №№ 12, 23—24.
- ⁵⁸ Колобова К. М. Указ. соч. — С. 39 сл.
- ⁵⁹ Русяева А. С., Крапивіна В. В. До історії Ольвії IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 1992. — № 2.
- ⁶⁰ Колобова К. М. Указ. соч. — С. 50.
- ⁶¹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — С. 100—101.
- ⁶² Dem. XXXII—XXXV, LVI.
- ⁶³ Виноградов Ю. Г. От Риндака до Борисфена // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 145—146.
- ⁶⁴ IOSPE I², 672. До речі, стела з написом присвячена Ахіллу, володарю о Левке.

Від редколегії

Прикметною рисою сучасного історіографічного процесу є персоніфікація подій і явищ нашого минулого. Багато постатей української історії повертаються на її сторінки і гідно поцінуються, місце і роль інших переосмислюється, чимало ще не отримало визначених оцінок.

Загальновідомо, що чим коротша часова відстань від життя особи до висвітлення її діяльності, тим складніше даються історичні портрети, тим важче оцінити політичні погляди і дії, людські чесноти і ницості.

Володимир Щербицький — колишній голова Ради Міністрів УРСР і перший секретар ЦК КП України, член політбюро ЦК КПРС, саме належить до діячів вже минулої, але не надто віддаленої історичної доби. У сьогочасному українському суспільстві його діяльність має досить широкий розклад оцінок: від ностальгічно прихильних до різко негативних, як і епоха та лад, в яких йому довелося діяти.

Виходячи з цього, а також, сповідуючи принцип плюралізму думок, редколегія подає статті про В. Щербицького двох відомих вітчизняних учених — академіка П. Т. Тронька і професора Ю. І. Шаповала.

Водночас сподіваємося, що їх публікація дасть новий імпульс обговоренню на сторінках часопису надзвичайно важливої й невичерпної теми про роль особи в історії.

П. Т. ТРОНЬКО (Київ)

В. В. ЩЕРБИЦЬКИЙ
(1918—1990)

Історія знає чимало випадків, коли політичні лідери стають немовби заручниками своєї епохи. Посмертна доля спочатку буває до них немилосердною, на їхні плечі лягає відповідальність за катастрофи і невдачі. Лише з віддалі років стають ясними справжні причини трагедій і людських драм, і тоді починається процес реабілітації в суспільній свідомості тих, кого вважали мало не одноособовими винуватцями всіх бід. Виникає усвідомлення того, що від однієї людини не можна вимагати надто багато, що політика — це мистецтво можливого.

Щось подібне відбувається нині навколо постаті одного з найяскравіших політичних діячів України другої половини ХХ ст. — В. В. Щербицького. На найвищих щаблях влади в Україні він перебував безпрецедентно довго — 25 років, з його іменем міцно пов'язані і блискучі злети, і прикри, тяжкі невдачі. Завжди було багато охочих зосередити увагу в оцінках його діяльності саме на невдачах, зробити його злим демоном Чорнобильської трагедії. Навряд чи для цього є достатні підстави. Щербицький був сином свого часу, а час був такий, що політичні рішення для України приймалися далеко за її межами. Голова Ради Міністрів, перший секретар

ЦК Компартії України міг протестувати, наполягати (що найчастіше і робив В. В. Щербицький), але останнє слово було не за ним. І лише конструктивний, неупереджений аналіз усіх його заслуг та прорахунків дасть відповідь на питання про особисту роль В. В. Щербицького в українській історії.

Володимир Щербицький народився 17 лютого 1918 р. у м. Верхньодніпровську Катеринославської губернії (нині — Дніпропетровська область) у родині робітника. Його батько, Василь Григорович, був механіком на електростанції й користувався серед своїх товаришів великим авторитетом і повагою. Спеціальної освіти не мав, але самостійно оволодівав необхідними знаннями. Коли над Верхньодніпровськом нависла загроза німецької окупації, райком КП(б)У залишив його в тилу ворога для організації явочної квартири підпільників. Упродовж усіх місяців окупації в хаті Щербицьких, де, крім батька, жили мати і молодший брат Володимира, була явка підпільників. Партизаном став і другий брат Щербицького — Георгій. Він загинув у 1944 р. у Білорусії, будучи політруком партизанської роти. Батько пережив його ненадовго: у 1949 р. його не стало. Мати Володимира — Тетяна Іванівна походила з бідної селянської родини. Це була людина великої душі і невичерпної енергії. У великій сім'ї їй завжди вистачало роботи, вона була незмінно життєрадісною, веселою і діяльною.

Здібний і наполегливий Володимир рано виявив хист до організаційної роботи. Ще навчаючись у середній школі, він працював інструктором і пропагандистом райкому комсомолу. В 1936 р. став студентом механічного факультету Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, який закінчив перед самою війною. Під час навчання працював креслярем, конструктором, машиністом компресорів на заводах Дніпропетровська. Паралельно закінчив річну школу пропагандистів. У квітні 1941 р. став членом партії.

Працювати за призначенням на посаді заступника головного механіка Верхньодніпровського дослідного заводу Володимиру Щербицькому не довелося. На початку війни його призвали до лав Радянської армії і направили на навчання у Військову академію хімічного захисту. Пройшов у ній прискорений курс й у званні лейтенанта був направлений у розпорядження Закавказького військового округу, став начальником хімслужби 34-го стрілецького полку. До грудня 1945 р. працював на офіцерських посадах у військах фронту. Тоді ж одружився з вчителькою Р. Г. Жеромською, яка стала йому вірним другом на все життя.

Демобілізувавшись напередодні нового 1946 р., Володимир Васильович повернувся додому і влаштувався на роботу начальником бюро планово-попереджувальних ремонтів коксохімічного заводу. Невдовзі його обрали секретарем партбюро цього заводу. Із січня 1948 р. він уже працював у Дніпродзержинському міськкомі партії — спочатку завідуючим оргінструкторським відділом, а із серпня того ж року — другим секретарем міськкому. У 1952 р. — парторг ЦК КПРС на Дніпродзержинському металургійному заводі. Із серпня 1952 по лютий 1954 рр. — перший секретар Дніпродзержинського міськкому ЦК Компартії України, у 1954—1955 рр. — другий, а у 1955—1957 рр. — перший секретар Дніпропетровського обкому. В 1957 р. він став членом президії (згодом політбюро) і секретарем ЦК Компартії України.

Працюючи на цих високих посадах, потрібно було мати насамперед дивовижну працездатність і професіоналізм, помножені на оперативність і чіткість у роботі. Змолоду, обравши шлях партійного функціонера, В. Щербицький напрочуд швидко оволодів мистецтвом “відповідати за

все”. Його поважали за оперативність, за вміння дивитися в корінь проблеми, за те, що особисте для нього ніколи не стояло на першому плані. Щоб безперервно працювала відроджена величезними зусиллями промисловість (а Щербицькому на всіх посадах діставалася переважно ця ділянка роботи), доводилося по кілька діб не спати, жити “на колесах”, щодня зустрічатися з сотнями людей. Йому було важко, але з ним було легко. Це вже знали не лише у Києві, а й у Москві — відтоді як обрали Володимира Васильовича на переломному ХХ з’їзді партії членом Центральної ревізійної комісії.

В кінці лютого 1961 р. В. В. Щербицький був висунутий на посаду Голови Ради Міністрів України¹. На високому державному посту він опинився у важкий для України час хрущовських експериментів. Одержимий ідеєю “наздогнати і випередити Америку”, Хрущов блискавично реагував на всякі, часто авантюристичні проекти миттєвого досягнення цієї мети. То йому здавалося, що ключ до успіху — у поділі обкомів на промислові і сільськогосподарські, то він починав шалену рекламу “цариці полів” — кукурудзи. На січневому пленумі ЦК КПРС (1961 р.) Хрущов гостро критикував керівників Компартії України, і М. В. Підгорному довелося довго виправдовуватися, посилаючись на погодні умови і незадовільну роботу керівників усіх рівнів. Це й вирішило долю попередника Щербицького на посту Голови Ради Міністрів України Н. Т. Кальченка. Щербицькому дісталися у спадок не тільки вкрай розбалансована економіка, а й ілюзорні уявлення керівників республіки про причини невдач: досить, мовляв, провести серію кадрових змін і становище поліпшиться.

Реаліст у політиці, тверезий і розважливий керівник, Щербицький добре розумів, що це далеко не так. Але М. Підгорний продовжував у своїх виступах запевняти, що завдання семирічки Україна зможе виконати за 5 років. Володимир Васильович був переконаний — новий принцип побудови партійних організацій за галузевою ознакою став новим гальмом на шляху господарського розвитку. Розуміння у керівництва ЦК він не зустрів: Підгорний, як і раніше, пов’язував з новою системою відхід від партійного адміністрування і декларативності у керівництві економікою. Незважаючи на це, Щербицький виклав своє бачення проблеми у доповіді на пленумі ЦК Компартії України про хід виконання плану четвертого року семирічки. Він говорив про те, що раднаргоспи розпорошують кошти і тому не виконують планів капітальних робіт, своєчасно не вводять до ладу виробничі потужності. Зазначив також, що Уккранаргосп незадовільно координує господарську діяльність раднаргоспів, керує канцелярсько-бюрократичними методами².

Чутки про незгоди у партійному керівництві України дійшли до Хрущова, і він розв’язав проблему з властивою йому категоричністю — відправив Щербицького туди, звідки він і прийшов, у Дніпропетровськ. Рішенням Президії Верховної Ради УРСР від 28 червня 1963 р. В. В. Щербицького було увільнено від обов’язків Голови Ради Міністрів³. У липні 1963 р. його знов обрали першим секретарем Дніпропетровського обкому Компартії України. А далі події розгорталися з лавиноподібною швидкістю: Підгорний був обраний секретарем ЦК КПРС; першим секретарем ЦК Компартії України став П. Ю. Шелест. А невдовзі, у жовтні 1964 р., пробив час і самого Хрущова, якого усунули з поста першого секретаря ЦК КПРС.

Опала і “почесне заслання” не пройшли безслідно для В. В. Щербицького. Він переніс інфаркт. Перебуваючи в лікарні, багато думав про те, наскільки згубними є волюнтаристські методи в партійній роботі. Від-

тоді намагався уважно прислухатися до думок тих, хто його оточував, бути демократом навіть в умовах адміністративно-командної системи.

Новий перший секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев добре знав В. Щербицького. Не було нічого дивного в тому, що він виступив ініціатором повернення Володимира Васильовича з Дніпропетровська і нового призначення його Головою Ради Міністрів УРСР. 15 жовтня 1965 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила призначити В. В. Щербицького Головою Ради Міністрів УРСР⁴. З 1965 по 1966 рр. він — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, в 1966—1971 рр. — кандидат в члени політбюро ЦК КПРС, з квітня 1971 р. — член політбюро ЦК КПРС⁵.

На той час ситуація в Україні, як і в усьому СРСР, дещо стабілізувалася. Середина 60-х рр. проходила під знаком початку здійснення економічної реформи, і зрушення були наочними як в економічній, так і в соціальній сферах. Позитивно позначилася на розвитку економіки і відмова від поділу партійних організацій на промислові і сільські. Відновлення єдиних партійних організацій, як і скасування раднаргоспів та відновлення союзно-республіканських міністерств, Володимир Васильович сприймав як свою перемогу. Але він не міг не бачити того, що організаційна структура управління виробництвом, форми і методи планування й економічного стимулювання давно застаріли, не відповідали можливостям і потребам. Ставка на валові показники не стимулювала нововведень, так само як існуюча система оплати праці. Особливо пригнічувало Голову Ради Міністрів те, що мало не всі господарські питання доводилося довго узгоджувати з всесоюзними міністерствами і відомствами. Невідповідність між вкладеними зусиллями і конкретними результатами роботи час-то була разючою.

Того, що було ясно Володимирі Васильовичу, не міг не помічати і П. Ю. Шелест. На десять років старший за віком, він мав неабиякий досвід як господарської, так і партійної роботи. Проте, за свідченням помічника Щербицького В. К. Врублевського, як керівник Шелест “був жорстким, а інколи навіть і жорстоким... Це була особистість таранного типу, схильна до авторитарних методів”⁶. Пізніше, ініційовані закордонними українознавцями спроби представити Шелеста виразником “українського автономізму” не ґрунтуються на реальних фактах. Шелест був послідовним провідником політики Москви, і Брежнева в його стилі керівництва драгував не міфічний “автономізм”, а непослідовність, шарахання з однієї крайності в іншу. Навряд чи він забув, як Шелест на кожному кроці славолюбив Хрущова, а після його звільнення крикливо звинувачував його у авантюризмі, волонтаризмі, створенні нестерпної, неможливої обстановки для роботи⁷.

А в країні тим часом розгорталася нова політична кампанія — знову під гаслом “різкого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції”. На цей раз у фокусі уваги опинилися роботи по землеустрою; особлива роль відводилася розвитку меліорації земель. Про обсяг робіт, який довелося здійснити Раді Міністрів у цьому напрямі, свідчить їх сумарна вартість — 2 млрд крб., що майже відповідало обсягу коштів, які були вкладені в усе сільське господарство України за семирічку. Далеко не в усьому ці витрати себе виправдали, хоча робота була здійснена величезна.

Трапилося так, що автору цих рядків довелося працювати з Щербицьким у Раді Міністрів упродовж багатьох років — ще відтоді, як він уперше очолив Раду Міністрів. Як відповідальному у Раді Міністрів за гуманітарний блок проблем мені особливо приємно згадувати, з якою увагою ставився Володимир Васильович до охорони історико-культурної спадщини і

розвитку національної самосвідомості українського народу. У лютому 1967 р. з його ініціативи Рада Міністрів прийняла постанову “Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереженню пам’ятників архітектури, мистецтва, археології й історії в Українській РСР”. Але на місцях постанова виконувалася повільно, що й спонукало мене звернутись у серпні 1968 р. з доповідною запискою на ім’я В. В. Щербицького. Довелося перерахувати випадки чергового знесення пам’ятників, пошкодження інтер’єрів, самовільного вилучення художніх цінностей, недбальства у визначенні охоронних зон. Володимир Васильович зреагував миттєво: питання про хід виконання лютневої постанови розглядалося на спеціальному засіданні Президії Ради Міністрів. Серед її ухвал особливе значення мали ті, якими передбачалося скласти уточнені списки пам’яток, утворити у Львові історико-археологічний музей. Завдяки прийнятим рішенням чітку програму своєї роботи дістало створене невдовзі Українське товариство охорони пам’ятників історії і культури (УТОПІК).

Володимир Васильович проявляв великий інтерес до роботи над унікальним 26-томним виданням “Історія міст і сіл Української РСР”. Слід зазначити, що випуск цього видання наштовхнувся на протидію московського керівництва. Пізніше, коли один з томів уже побачив світ, на одному із засідань ЦК КПРС М. Суслів демагогічно заявив: “Кажете, немає паперу? Видаємо не те що треба, а ось куди йде папір” і підняв над головою масивний том⁸.

Зрозуміло, що без підтримки Володимира Васильовича Щербицького це видання навряд чи побачило б світ. Адже і в Україні у нього було чимало противників, і серед них тодішній секретар Львівського обкому партії В. Маланчук. І якщо унікальне видання загальним обсягом 2360 авторських аркушів з 9 тисячами ілюстрацій побачило світ, а 14 томів було видано ще й російською мовою, то в цьому велика заслуга В. В. Щербицького.

У квітні 1971 р. Володимира Васильовича обрали членом політбюро ЦК КПРС. Оскільки раніше з республіки обиралося лише по одному члену політбюро, а від України їх тепер було два, це обрання було сприйняте як сигнал того, що Шелесту невдовзі доведеться залишити свій пост. Так воно і сталося. Петра Юхимовича невдовзі перевели в Москву на пост заступника Голови Ради Міністрів СРСР, а потім тихцем відправили на пенсію. У травні 1972 р. першим секретарем ЦК Компартії України одногосно було обрано В. В. Щербицького. На цьому посту йому довелося працювати 17 років.

В. В. Щербицький прийшов до керівництва партійною організацією республіки у складний час. Після тимчасового прискорення темпів розвитку народного господарства, викликаного реформою 1965 р., відбувся їх різкий спад, хоч обсяг використовуваних ресурсів продовжував зростати. Уповільнилася динаміка продуктивності праці, зменшилася рентабельність підприємств, швидко старіли основні виробничі фонди. Падіння темпів розвитку було особливо помітним в аграрному секторі, незважаючи на збільшення капітальних вкладень у сільське господарство.

Особливо складна обстановка створилася в ідеологічній сфері. Досвідчений інтриган В. Маланчук всіляко використовував свою репутацію борця проти українського буржуазного націоналізму і цим здобув собі політичні дивіденди в очах брежнєвського “сірого кардинала” М. Суслів. Не без його допомоги Маланчук став секретарем ЦК Компартії України з ідеології. Намагаючись підтвердити свою репутацію “патріота-інтернаціоналіста”, він ревно взявся за викорчовування всього, що було пов’язане із захистом національної самобутності. Здійснений з його ініціативи

справжній погром наукових установ, творчих спілок, громадських організацій вівся під приводом боротьби проти “активного насадження націоналістичних поглядів та національної обмеженості”. Будь-який вияв інакомислення і просто нестандартний погляд на речі послідовно переслідувався.

Жорсткий ідеологічний пресинг, запроваджуваний апаратом ЦК, викликав найнегативнішу реакцію в суспільстві. Помітно пожвавився дисидентський рух. Посередньо все це вдарило і по репутації В. В. Щербицького. Запопадливість Маланчука його дратувала, але Москва диктувала жорстку лінію у боротьбі проти “проявів українського буржуазного націоналізму”, й усунути Маланчука з посади він наважився лише у квітні 1979 р.

Власне ставлення Щербицького до гострого і болючого для України національного питання було двоїтим. У своїх доповідях і виступах він незмінно наголошував на необхідності зближення, а у віддаленому майбутньому і злиття націй. При цьому він підкреслював, що цей процес не можна форсувати, але не потрібно й штучно гальмувати. Досить часті спроби зобразити Щербицького як прибічника беззастережного злиття націй не відбивають його позицію з цього питання. Під час підготовки нової Конституції України він наполягав на внесенні в неї поправки про те, що Україна — суверенна держава. Природно, що ця поправка не узгоджувалася з офіційно прийнятою в СРСР доктриною обмеженого суверенітету республік. Закон про державний статус української мови був прийнятий Верховною Радою також за часів Щербицького.

Водночас 70—80-ті роки стали часом поглиблення русифікаційних процесів в Україні. Не стало українських шкіл у Донецьку, Миколаєві, Сімферополі та деяких інших містах. Російська мова переважала і в інформаційному просторі. Такою була загальна тенденція, що випливала з ідеологічних настанов центру. Час від часу Щербицький намагався їй протидіяти. Так, у травні 1973 р. на засіданні політбюро ЦК він рішуче виступив проти пропозиції про припинення випуску “Кримської правди” українською мовою, зауваживши, що в Криму проживає близько півмільйона українців⁹. Але загалом Щербицький послідовно не протистояв тому, що в духовному житті республіки за ширмою інтернаціоналізму утверджувалася атмосфера байдужості до рідної мови, національного нігілізму.

Проте культурна сфера завжди займала велике місце у діяльності В. В. Щербицького. Він предметно займався ремонтом Оперного театру, ініціював будівництво будинку для письменників, всіляко підтримував український спорт, ініціював присудження щороку трьох державних премій ім. Т. Шевченка. Стали традиційними шевченківські свята літератури і мистецтва, всесоюзні фестивалі “Київська весна”, “Золота осінь”, огляди самодіяльного мистецтва. З ініціативи Володимира Васильовича на політбюро ЦК у липні 1976 р. було розглянуто питання про стан українського музейництва і вжито відповідних заходів щодо його істотного поліпшення. Велика робота була проведена урядом, очолювана Щербицьким. У підготовці й відзначенні 100-річчя з дня смерті і 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, а також ювілейних дат багатьох інших видатних діячів української культури. Володимир Васильович приділяв велику увагу будівництву шкіл і дошкільних закладів, підготовці кадрів вищої кваліфікації у вузах й, особливо, розвитку науки в Україні.

Вважаючи однією з насущних проблем житлову, В. В. Щербицький докладав усіх зусиль до того, щоб масштабні плани житлового будівництва

виконувалися (хоч і не сприйняв формулу “кожній сім”і до 2000 р. — окрему квартиру”, вважаючи її “мильною бульбашкою” і направивши щодо цього відповідного листа в Москву). Він суворо припиняв усякі спроби посадових осіб використати службове становище в особистих цілях, дістати квартиру поза чергою. В. Щербицький завів правило, за яким керівні працівники не мали права будувати власні дачі і навіть купувати автомобілі.

Володимир Васильович щиро любив Україну. Брежнев дуже хотів бачити його наступником О. Косигіна на посту Голови Ради Міністрів СРСР. Довгі умовляння ні до чого не привели: Щербицький рішуче відмовився. Пізніше пояснював свою відмову так: “Цей розбобтаний віз було вже не вивезти. Та й у московські ігри я не граю”. Безуспішно закінчилася і друга спроба московського керівництва “переманити” Щербицького в Москву, коли Брежнев був уже тяжко хворим. “В цій політичній грі я не хочу брати участь”, — знову заявив він.

Окремо слід сказати про роль В. В. Щербицького в увічненні подвигу радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни і побудові музейного комплексу, до якого я, як заступник Голови Ради Міністрів, мав безпосереднє відношення. Від самої ідеї до втілення це було дітище Володимира Васильовича. Ще в жовтні 1973 р. він у спеціальному листі в ЦК КПРС звернув увагу на те, що в республіці немає такого місця, де можна було б сконцентрувати реліквії ратної і трудової слави радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Вносилися пропозиція про спорудження у Києві музею з орієнтовною вартістю будівництва близько 7 млн крб.¹⁰ Невдовзі в республіці оголосили відкритий конкурс на проект пам’ятника, перемога в якому дісталася відомому скульптору Є. Вучетичу.

Втілений у бронзі і камені архітектурно-скульптурний ансамбль з 62-метровим монументом Матері-батьківщини не раз потрапляв під обстріл критики. Ні художні якості проекту, ні його прив’язка до місцевості не є бездоганними. Але без силуету пам’ятника вже неможливо собі уявити сучасний Київ. А музей з часу його заснування відвідали десятки мільйонів людей.

Як справедливо зазначив академік НАН України І. Ф. Курас, загальна оцінка діяльності В. В. Щербицького не може бути однозначною. Його особиста енергія, наполегливість, працездатність і цілеспрямованість внесли свіжий струмінь у діяльність ЦК, обкомів партії, місцевих, партійних, радянських, господарських і громадських організацій. Але кількісні показники зростання досягалися переважно за рахунок екстенсивних факторів. В міру їх вичерпання почалося невпинне падіння ефективності суспільного виробництва, виявилися ознаки застою в усіх сферах. Відірваність від реальних життєвих проблем, догматичний схематизм у теорії, апологетика “розвинутого соціалізму” породжували зневіру, нігілізм, порушення законності і норм моралі¹¹.

Будучи сином свого часу, Щербицький сприймав поняття єдиного народногосподарського комплексу як фіксацію переваг соціалістичного способу виробництва. Він був переконаний, що централізація управління дає змогу досягти потрібних результатів в екстремальних ситуаціях, у виконанні масштабних народногосподарських програм. Бачив він і значні перекося й деформації, породжувані однобоким розумінням централізації. Не міг не розуміти, що пріоритет зовнішньополітичних доктрин і гонка озброєнь підривають фундамент стабільного існування держави, що на економіці України вкрай негативно позначається незавершеність виробничого циклу майже 80 % її підприємств. Про те, що перший секретар

ЦК Компартії України постійно намагався протистояти диктату Москви, свідчать підписані ним численні листи в ЦК КПРС щодо капіталовкладень у металургійну і вугільну промисловість, його неодноразові випадати проти “московських бояр” на засіданнях республіканського політбюро. Ясно, що опір великодержавним намірам Москви з його боку міг бути сильнішим. Це особливо наочно видно, якщо проаналізувати ситуацію, яка виникла навколо будівництва в Україні атомних електростанцій.

Нависла над Україною екологічна загроза всерйоз турбувала керівників республіки. Ще в листопаді 1976 р. її уряд прийняв постанову про підвищення якості комплексної екологічної експертизи проектів будівництва та реконструкції підприємств. Коли затверджувався план розвитку атомної енергетики на 1981—1985 рр., президент АН України академік Б. Патон звернувся до В. В. Щербицького з листом, в якому попереджав про можливі катастрофічні наслідки зосередження в Україні великої кількості АЕС. Наслідком цього був лист на адресу ЦК КПРС, підписаний В. В. Щербицьким, в якому зазначалося, що при виборі проммайданчиків Рівненської АЕС були допущені серйозні прорахунки і що Міністерство енергетики й електрифікації СРСР не вживає дійових заходів по забезпеченню надійної і безпечної роботи атомних електростанцій¹². Реакція на цей тривожний лист була практично нульовою. Коли ж сталася трагедія на Чорнобильській АЕС, на адресу Щербицького пролунало чи не найбільше докорів.

Емоційний шок, викликаний Чорнобильською катастрофою, виразно змістив акценти в оцінках багатьох політичних діячів, але Щербицький опинився у фокусі громадського обурення. Його почали представляти як одного з останніх могікан тоталітарної системи, противника демократії. В листопаді 1988 р. у Києві відбувся перший у новітній історії масовий мітинг, присвячений екологічним проблемам. На ньому було гостро поставлене питання про відповідальність конкретних службових осіб, починаючи від В. В. Щербицького, за приховування наслідків Чорнобильської катастрофи.

Покладати на Щербицького особисту відповідальність за катастрофу немає підстав: ЧАЕС була екстериторіальною і підпорядковувалася безпосередньо Москві. Провина Володимира Васильовича полягала у тому, що він, очевидно, недооцінив спочатку масштаби катастрофи і не вжив адекватних заходів, щоб попередити населення про можливі наслідки опромінення. Це було зроблено із запізненням, лише 5 травня. До того (та й пізніше) циркулювала здебільшого дозована заспокійлива інформація. Таким же заспокійливим був і тон доповідної записки Щербицького в ЦК КПРС від 22 травня, в якій зазначалося, що трудящі високо оцінюють вжиті політбюро ЦК КПРС заходи по ліквідації наслідків аварії і його турботу про населення¹³.

Щербицькому докоряли, що він не відмінив першотравневу демонстрацію у Києві. Цей докір значною мірою справедливий. Але питання про демонстрацію у Києві також вирішувалось у Москві. Як встановило слідство, перед початком демонстрації Щербицький навів слова М. Горбачова: “Якщо зірвеш демонстрацію — виключимо із партії”¹⁴.

До Горбачова Щербицький ставився з повагою: у нього не було жодних сумнівів, коли під час перебування у США він дізнався про смерть К. У. Черненка, і коли виникло питання про його наступника. Кандидатуру Горбачова на пост Генерального секретаря ЦК КПРС він твердо підтримував. Проте, як згадувала В. С. Шевченко, за роки перебування думка

Щербицького про Горбачова радикально змінилася. “Ми ще зазнаємо з ним лиха”, — говорив він ¹⁵.

Перебудова не послабила економічний тиск центру на Україну. З ліквідацією наприкінці 80-х рр. союзно-республіканських міністерств вугільної промисловості та металургії Києву було все важче впливати на становище в Донбасі й Придніпров’ї. Та й стиль роботи В. Щербицького у той час різко змінився. Як згадує В. А. Масол, він став надто обережним і навіть капризним. Відчувалося, що тягар обов’язків першої людини в республіці стає для нього непосильним.

Під час вересневого (1989 р.) пленуму ЦК Компартії України Щербицький звернувся із заявою про звільнення його від обов’язків першого секретаря і члена політбюро ЦК Компартії України за віком і станом здоров’я. М. Горбачов, спеціально прибувши на пленум, намагався зробити відхід Щербицького від справ не дуже болісним для нього. Він підкреслив, що Володимир Васильович — відома в партії людина і що за його плечима велике життя. “Його політична і практична діяльність на різних постах — члена політбюро ЦК КПРС і першого секретаря ЦК Компартії України, безумовно, заслуговують позитивної оцінки”. Сам Щербицький на пленумі був небагатослівним, підкресливши, що працював, не шкодуючи сил і здоров’я, але вирішити багато завдань з відомих причин не вдалося. “Однак за всіх обставин я можу з чистою совістю сказати, що інтереси партії і благо народу завжди були для мене над усе”.

Після відставки Щербицький прожив недовго. Щось у ньому надломалося. “Він не хотів жити”, — робить висновок В. Врублевський. 16 лютого 1990 р., напередодні дня свого народження він був особливо пригніченим. У той самий день його не стало.

Історія все розставить по своїх місцях. Об’єктивну, зважену оцінку дасть вона і неординарній постаті В. В. Щербицького. Поки що ж можна сказати одне: він зробив для України багато, мабуть, більше, ніж зробив би на його місці хтось інший.

¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1121, арк. 183.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1813, арк. 31, 54.

³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1316, арк. 212.

⁴ Радянська Україна. — 1965. — 16 жовтня.

⁵ Правда Украины. — 1972. — 26 мая.

⁶ В р у б л е в с к и й В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — К., 1993. — С. 24—25.

⁷ Див.: С а в е л ь е в В. Л. Чи був П. Ю. Шелест виразником “українського автономізму?” // Укр. іст. журн. — 1991. — № 4. — С. 100.

⁸ В р у б л е в с к и й В. Указ. соч. — С. 160.

⁹ Там само. — С. 131.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 835, арк. 40—41.

¹¹ К у р а с І. Ф. Феномен Щербицького: 17 років на чолі Компартії України // Етнополітика: історія і сучасність. — К., 1999. — С. 491—493.

¹² В р у б л е в с к и й В. Указ. соч. — С. 204—206.

¹³ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., 1996. — С. 152—153.

¹⁴ Г р и ц а к Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 2000. — С. 298.

¹⁵ В р у б л е в с к и й В. Указ. соч. — С. 244.

Ю. І. ШАПОВАЛ (Київ)

В. В. ЩЕРБИЦЬКИЙ: ОСОБА ПОЛІТИКА СЕРЕД ОБСТАВИН ЧАСУ

Літературознавець Юрій Луцький у 1999 р. зауважував: “Підхід до біографій може бути різний, але увага мусить бути звернена на складну й багатогранну людську індивідуальність... Коли нам тепер заявляють, що історію не можна знати, тільки відтворювати, то відтворюймо її через життєписи, для яких маємо документальні дані...”¹

Таких документальних даних та інших свідчень щодо В. В. Щербицького сьогодні нібито не бракує. Спектр і еволюцію оцінок його діяльності можна простежити навіть за енциклопедичними і довідковими виданнями². Якщо раніше спроби оцінити діяльність В. В. Щербицького, проаналізувати політичні вектори його “симпатій” і “антипатій” містилися переважно в закордонних публікаціях³, то після його смерті, а особливо з проголошенням незалежності України такі узагальнюючі оцінки знаходимо у працях істориків з України⁴.

Його діяльність по-різному трактується у виданнях мемуарного характеру, що з’явилися в останні роки. Найбільш цікавими є публікації тих, хто безпосередньо працював з В. В. Щербицьким⁵.

Не можна забувати видання, підписані іменем самого В. В. Щербицького, що характеризують спосіб його мислення і поведінки як політичного діяча⁶.

Отже, є всі підстави констатувати, що наявна архівно-джерельна база дає можливість створити повноцінну наукову біографію В. В. Щербицького, хоча на сьогоднішній день такого роду спроб ще не було здійснено. Саме тому спочатку доцільно бодай коротко окреслити його життєвий шлях.

Володимир Васильович Щербицький народився 17 лютого 1918 р. у м. Верхньодніпровську Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська область) у робітничій родині. Після закінчення 9 класу у 1934 р. був затверджений інструктором Верхньодніпровського райкому комсомолу. Працював близько року, а потім його відпустили для продовження навчання. У червні 1941 р. він закінчив Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут і дістав призначення на посаду заступника головного механіка заводу. У квітні того самого року — став членом ВКП(б). З 1937 р. паралельно з навчанням працював креслярем, конструктором і машиністом компресорів на заводах Дніпропетровська.

У липні 1941 р. В. В. Щербицький був мобілізований до Червоної армії. Його направили на навчання до Військової академії імені К. Є. Ворошилова, яка знаходилася спочатку в Москві, а потім у Самарканді. Ось як він сам описував подальші сторінки свого життя в автобіографії: “У грудні 1941 р. достроково закінчив пришвидчені курси при командному факультеті цієї академії, отримав офіцерське звання і був скерований до Діючої армії. З грудня 1941 р. до грудня 1945 р. працював на різних офіцерських посадах у складі військ Закавказького фронту, після чого був звільнений у запас як фахівець народного господарства. Після демобілізації до серпня 1946 р. працював за фахом у м. Дніпродзержинську”⁷.

Слід зауважити, що його остання армійська посада — помічник начальника хімвідділу штабу округу по бойовій підготовці. В роки війни відбулося його перше знайомство із закордоном: з квітня 1942 до лютого 1943 рр. у складі радянських військ він перебував в Ірані.

У серпні 1946 р. В. В. Щербицького висувають на партійну роботу. З того часу він став професіональним партійним працівником. У 1946—

1948 рр. — секретар партбюро Дніпродзержинського коксохімічного заводу ім. Г. К. Орджонікідзе, у січні—серпні 1948 р. — завідувач оргінструкторським відділом Дніпродзержинського міськкому партії, у серпні 1948 р. — січні 1952 р. — другий секретар того самого міськкому, в січні—серпні 1952 р. — парторг ЦК КПРС на Дніпродзержинському металургійному заводі, в серпні 1952 р. — лютому 1954 р. — перший секретар Дніпродзержинського міськкому партії.

Як зазначав колишній помічник В. В. Щербицького, він “не був відкритою людиною”⁸. Автор іншої публікації зауважує: “Ні у нас, ні за кордоном, здається, немає жодного журналіста, який міг би поставити собі в заслугу особисте інтерв’ю з В. В.”⁹. Це правда, а тому не завжди можна скласти уяву про те, якими саме рисами характеру був наділений В. В. Щербицький на тому чи іншому етапі кар’єри.

У зв’язку з цим надзвичайно цікавими видаються два документи. Перший — це зроблений в управлінні кадрів ЦК КП(б)У висновок “про тов. Щербицького В. В.”, коли його висували на посаду другого секретаря Дніпродзержинського міськкому партії. Тут, зокрема, зазначалося: “З розмови з тов. Щербицьким з’ясувалося, що він у питаннях організаційно-партійної роботи орієнтується правильно, розуміє її, однак висловлює таку думку, що цю роботу він уже досконало знає. Схильний до самостійної роботи, має на увазі завод, оргпартроботою обтяжений... Зі свого боку, вважаю, що тов. Щербицький за своїми об’єктивними даними і недостатнім досвідом партійної роботи не підходить на рекомендовану посаду — другого секретаря Дніпродзержинського міськкому КП(б)У... Відповідорганізатор Управління кадрів ЦК КП(б)У Алексашин”¹⁰.

Другий документ — це висновок зав. відділом партійних, профспілкових і комсомольських органів ЦК Компартії України К. Москальця та інспектора ЦК КПУ В. Стеценка у зв’язку з висуненням В. В. Щербицького на посаду першого секретаря Дніпродзержинського міськкому партії у 1952 р.: “Другий секретар обкому партії т. Лукич Л. Є. і зав. Відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів обкому т. Бекетов М. Н. характеризують т. Щербицького як досвідченого, підготовленого партійного працівника, який добре знає роботу партійних організацій підприємств чорної металургії. Разом з тим т. Лукич відзначає, що т. Щербицький дещо гарячий, через що може припуститися поспіху в роботі. До недоліків т. Щербицького слід віднести і те, що він за характером дещо запальний і зарозумілий. На вказані недоліки нами зверталася його увага, він їх врахував і виправляє”¹¹.

В. В. Щербицький справді багато чого мусив враховувати, оскільки робив стрімку кар’єру. Тим не менш його “запальний” характер дасться знаки, але про це ще йтиметься. У 1954 р. його обирають другим, а у 1955 р. — першим секретарем Дніпропетровського обкому. З 1957 р. і до лютого 1961 р. він був членом президії і секретарем ЦК Компартії України, відповідав за питання розвитку промисловості.

У 1961 р. В. В. Щербицького призначають головою Ради міністрів УРСР і обирають кандидатом у члени президії ЦК КПРС. По суті він входить до кола загальносоюзних лідерів, а його діяльність на цьому посту збігається з апогеєм хрущовських реформ і експериментів, які фатально загострювали народногосподарські труднощі.

Як голова уряду республіки В. В. Щербицький, виявивши “запальний” характер, наважився протистояти лінії М. С. Хрущова. До речі, про конкретні форми цього протистояння авторів цих рядків не вдалося знайти в архівах жодних конкретних матеріалів, хоча колишній

помічник В. В. Щербицького пише про це так: “Через свій характер і ставлення до справи В. В. не міг не опинитися в опозиції. Бездумне збільшення площ під кукурудзу, впроваджуваний згори шаблонний квадратно-гніздовий спосіб її вирощування призвели зовсім не до зростання валових зборів, а до збільшення постачання зерна до союзного фонду, чому опирався В. В. Формальним приводом опали стало те, що В. В. не сприйняв поділу партії по “галузовому” принципу. А на відміну від інших — і не мовчав. Не звиклий до такого повороту справи, Хрущов відправляє Щербицького на “заслання”¹². У документах Ради міністрів УРСР жодних слів цього “не мовчання” не збереглося. Можливо, це були напівприватні розмови, про які М. С. Хрушова поінформували.

В цілому, як вважають фахівці, робота уряду під керівництвом В. В. Щербицького залишила по собі помітний конструктивний слід. Очевидно, це, а також, поза сумнівом, знайомство ще з кінця 40-х років особисто з Л. І. Брежневим дали змогу В. В. Щербицькому, незважаючи на позбавлення його посади в результаті відкритого виклику лінії М. С. Хрушова, залишитися на політичній арені. 28 червня 1963 р. президія ЦК Компартії України ухвалила таке рішення: “1. Увільнити тов. Щербицького В. В. від обов’язків голови Ради міністрів Української РСР у зв’язку з переходом його на іншу роботу.

2. Затвердити тов. Казанця І. П. головою Ради міністрів Української РСР, увільнивши його від обов’язків другого секретаря ЦК КП України”¹³. В. В. Щербицький повертається у Дніпропетровськ на посаду першого секретаря обкому партії.

Цікаве свідчення про цей період залишив Ю. Лазебник. Він вважав, що ставлення В. В. Щербицького до української культури і мови змінилось саме на початку 60-х років. В 50-х роках він говорив про свою любов до української мови, про необхідність українізації апарату обкому партії, який очолював, тощо. Ю. Лазебник зауважував: “Можливо, це була не власна позиція у ставленні до української мови, а лише пристосування до верхньої номенклатури. Але така думка того часу у мене не виникала. Тим більше, що і в наступні роки, коли Щербицький був секретарем ЦК Компартії України (1957—1961), а потім головою Ради міністрів УРСР (1961—1963), він здебільшого говорив українською мовою і підкреслено виявляв свої почуття до всього українського”¹⁴.

На одному із засідань Президії ЦК Компартії України, що відбулось у 1962 р., В. В. Щербицький обурювався, що такий великий народ має такі маленькі права. “Я, — писав Ю. Лазебник, — тривалий час дивився на Щербицького з неприхованою повагою і думав, що саме він і є тією людиною, яка здатна виражати тривоги і болі українського народу... Але я помилився”¹⁵. На думку Ю. Лазебника, після опали в 1963 р. і особливо після падіння винного в тій опалі М. С. Хрушова В. В. Щербицький став іншим: “Він почав випромінювати якусь неприязнь до всього українського”¹⁶.

Ще один цікавий штрих до характеристики В. В. Щербицького у цей період залишив В. Ю. Семичасний, який у 1961—1967 рр. очолював КДБ СРСР: “Коли свого часу його з посади Голови Ради міністрів України (при цьому він був кандидатом у члени Політбюро) відправили назад у Дніпропетровський обком партії, я, як голова КДБ, приймав його в Москві на тому ж рівні, як і кандидата в члени Політбюро: та сама охорона, ті ж номери на машинах, ті ж квартири, ті ж телефони і т. п. Він одного разу мені сказав: “Володимир Юхимович, навіщо ви це робите? У вас же можуть бути неприємності”. Я відповів: “Не турбуйтеся. Це моє рішення”. Він це пам’ятав. Щоправда, дружба з Брежневим була для нього незрівнянно дорожчою, ніж усі інші відносини”¹⁷.

В. В. Щербицький тяжко реагував на своє вимушене переміщення: він потрапив до лікарні з інфарктом, але невдовзі ситуація змінилася на його користь. Після усунення М. С. Хрущова від влади на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС і обрання першим (згодом генеральним) секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва розпочався процес гуртування прибічників нового лідера. Природно, що серед них були насамперед ті, хто якоюсь мірою постраждав від попередника.

У жовтні 1965 р. В. В. Щербицького знову призначають головою Ради міністрів УРСР. У 1966 р. його обирають кандидатом, а у квітні 1971 р. — членом політбюро ЦК КПРС. Це був унікальний випадок: жодна із союзних республік тоді не мала двох членів політбюро ЦК КПРС. Це був виразний сигнал для тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста, якого дехто схильний сприймати як висуванця хрущовської доби. Формально він був таким висуванцем, але так само можна оцінювати і В. В. Щербицького (обидва вони зайняли значні керівні посади за Хрущова). Однак між ними була суттєва розбіжність. П. Ю. Шелест був репрезентантом місцевої еліти, яка наголошувала на радянському українському, а не на загальнорадянському суверенітеті. Звичайно, він не був “націоналістом”, що йому потім, як відомо, закидали, а сповідував ту “поділену лояльність”, ту нову (хоч і радянську) українську ідентичність, яку свого часу сповідували “націонал-комуністи”.

П. Ю. Шелест настійно розсилав у центральні московські інстанції листи, в яких вимагав у принципі дуже прості речі: дотримання конституційних прав України як суверенної республіки. До речі, чимало документів вони підписали разом із В. В. Щербицьким, як наприклад, лист до ЦК КПРС від 8 липня 1969 р., в якому протестували проти пропозицій московських керівників ліквідувати Міністерство енергетики і електрифікації УРСР¹⁸.

Ось як згадував про це один з колишніх керівників Компартії України Ю. Н. Єльченко: “Будемо відвертими — захищати інтереси України в Центрі, тобто в союзних органах, було нелегко. Про які інтереси... йде мова? Україна постійно потребувала передусім енергоресурсів, деяких видів сировини (наприклад, окремих видів хімічних продуктів та кольорових металів, бавовни, лісу та ін.). І нерідко треба було, образно кажучи, “підвищувати голос” перед Держпланом і Держпостачем СРСР, іншими союзними відомствами. Тоді в бій і вступала важка артилерія в особі першого секретаря ЦК компартії республіки. А якщо він переконував керівництво ЦК КПРС, питання, безумовно, вирішувалося на користь України. Шелест вступав у такі сутички з властивими йому твердістю й жорсткістю. Простіше кажучи, не просив, а вимагав. Але треба віддати належне самим високим посадовим особам ЦК КПРС та союзного уряду: до антагонізму справа не доходила, хоча й симпатії з їх боку Петру Юхимовичу не добавляло. Він так само різко ставив питання і перед генсеками (Хрущовим, Брежнєвим). А кому це подобалось?”¹⁹.

Зрозуміло, на тлі брежнєвського гіперцентралізму, уніфікаторської лінії і політики русифікації таку активність П. Ю. Шелеста доволі легко можна було визнати “небезпечною”. У зв’язку з цим цікавим видається епізод з його спогадів, про те, як уже після позбавлення посади заступника голови Ради міністрів СРСР у 1973 р. він пішов на розмову до Л. І. Брежнєва: “Я його прямо запитав: У такому випадку скажіть, що мені ставилося у провину, коли вирішувалося питання про мій відхід з України?” Він довго ухилився, але сказав: “Накопичилося багато матеріалів, частина правди, але багато й наносного”. Я наполягав на тому, щоб мені Брежнєв

сказав правду... Брежнев довго думав і сказав: “Ти багато виявляв самостійності у розв’язанні питань, часто не рахувався з Москвою. Були елементи місництва і прояви націоналізму”²⁰.

Дослідникам ще належить з’ясувати, **які саме (і чийми зусиллями)** накопичувались у Москві “матеріали” на П. Ю. Шелеста. Не підлягає сумніву інше — майбутній перший секретар ЦК Компартії України отримав добрий урок для себе, як триматись, яку міру лояльності щодо центру сповідувати.

Цікаву й виразну характеристику П. Ю. Шелесту і В. В. Щербицькому дав В. В. Коротич: “Шелест у принципі не був зловредним, це був роботящий мужик. У нього не було тієї якості, яку повною мірою проявив Щербицький, який прийшов йому на зміну: Щербицький був **геніальний в умінні працювати не з людиною, а з посадою.** (Підкреслення моє. — Ю. Ш.). Шелест був дуже людяним, він знав, що таке ностальгія, він умів любити таку дивну людину, як Параджанов, Щербицький влаштував будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно. Шелест цього не вмів, він був зникаючою натурою... На мою думку, в країні відбувалась величезна чиновницька революція. Шелест був чиновником за посадою, але не був ним за своїм духом. Пам’ятаю, якось помічник Шелеста запропонував мені сигарету з партії, що була призначена для Петра Юхимовича. Він курив сигарети “Новинка”, але виготовлені на окремій лінії. Я понюхав сигарету, вона пахла медом. З’ясувалося, що для Шелеста тютюн вимочують у меду. Вишита сорочка, національні страви, домашній тютюн, риба в подарунок письменникам — у цьому весь Шелест. Щербицький курив “Мальборо” і надсилав у подарунок віскі. Це зовсім інше явище”²¹.

У травні 1972 р. П. Ю. Шелеста було переведено до Москви заступником голови Ради міністрів СРСР, а першим секретарем ЦК Компартії України обрано В. В. Щербицького. У протоколі засідання пленуму ЦК Компартії України від 25 травня 1972 р. це виглядало так: “Про першого секретаря ЦК КП України (Пропозицію вносить тов. Лутак І. К.).

1. В зв’язку з призначенням тов. Шелеста П. Ю. заступником голови Ради Міністрів СРСР звільнити його від обов’язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України.

2. Обрати першим секретарем ЦК КП України тов. Щербицького В. В. Просити ЦК КППС затвердити п. 2 цієї постанови”²².

Як бачимо, ніяких мотивів переміщень не було вказано. Згодом їх почали формулювати. Згадуючи тодішню ситуацію, Ю. Н. Єльченко зауважує: “Ми знали, що у Брежнева Володимир Васильович був більш ніж шанована людина, виходець з одного — Дніпропетровського “партійного гнізда”. Не виключено, що Брежнев бачив у ньому і свого наступника. Але на шляху стояв Шелест, якого й “висунули” в 1972 році на посаду заступника Голови Ради міністрів СРСР. Щербицький зайняв його посаду на Україні. Як уже говорилося, Петру Юхимовичу м’яко приписали націоналістичні нахили. З того часу він з “незручного” (мова йде, знову ж таки, про його різкість, прямоту й наполегливість) перейшов у категорію “неугодного”...”²³.

12 вересня 1972 р. до ЦК КП України надійшов розлогий лист за підписом академіка М. З. Шамоти, академіка Б. М. Бабія і члена-кореспондента А. Г. Шевелева, що містив критику книги П. Ю. Шелеста “Україно наша Радянська”²⁴. Автори листа вважали, що “про недоліки згаданої книги доцільно було б у прийнятній формі ознайомити партійний і господарський актив, наукову громадськість, а, можливо, широкі кола читачів”²⁵.

20 лютого 1973 р. політбюро ЦК КП України обговорило цей лист, а після цього, 3 березня 1973 р. В. В. Щербицький надіслав за своїм підписом та-

кого листа до ЦК КПРС: “Політбюро ЦК КП України обговорило лист академіків АН УРСР М. З. Шамоти, В. М. Бабія і члена-кореспондента АН УРСР А. Г. Шевелева про серйозні методологічні, ідейні помилки книги П. Ю. Шелеста “Україно наша Радянська”. При обговоренні висловлено згоду з висновками зазначеного листа про те, що ряд положень книги П. Ю. Шелеста теоретично неспроможні і політично шкідливі. Враховуючи, що книга “Україно наша Радянська” по ряду важливих принципових питань відходить від партійних, класових позицій і завдає шкоди справі інтернаціонального виховання трудящих, визнано необхідним проінформувати про її серйозні помилки партійний актив, опублікувати в журналі “Комуніст України” аргументовану редакційну рецензію, після чого **провести роботу по вилученню названої книги з бібліотек** (підкреслення моє. — Ю. Ш.). Одноставно також засуджено видання книг, що практикувалося Шелестом П. Ю., за його підписом без відома Політбюро ЦК КПРС і Центрального Комітету КП України. Надсилаємо при цьому одноставно прийняте рішення ЦК КП України “Про книгу П. Ю. Шелеста “Україно наша Радянська” і лист групи вчених по даному питанню”²⁶.

Санкцію на критику з ЦК КПРС було отримано. У квітні 1973 р. в журналі “Комуніст України” з’явилась антишелестівська редакційна стаття “Про серйозні недоліки однієї книги”, що завершувалася так: “Виникає питання: яку мету переслідував автор, публікуючи названу книгу? Про це побіжно і туманно сказано в передмові. Здавалось би, що подібного роду об’ємне видання повинно було відобразити основні риси соціально-економічного та ідейно-політичного життя українського народу в єдиній братній сім’ї народів СРСР. На жаль, доводиться констатувати, що автор з цим відповідальним завданням не справився”²⁷.

Погромна і запізніла, на перший погляд, критика свого попередника не була для В. В. Щербицького зведенням особистих рахунків. Між іншим, саме так оцінив ту ситуацію П. Ю. Шелест. 22 травня 1972 р. він фіксує у щоденнику: “Відбулася у мене велика розмова із Щербицьким, все, що я знав про його “дії” стосовно мене, я йому висловив у очі. Що він нещира, небезпечна людина, великий кар’єрист і великий підлабузник, що я погано знав його і деяких людей з близького оточення, багато довірявся їм”²⁸.

Тим часом для В. В. Щербицького це була його особиста перемога як політика, який посилав “московським боярам”, як він сам їх іронічно називав, сигнал, що він добре пам’ятає, на чому завжди “горіли” керівники України: на національному питанні і на “хлібі”. В останні поняття включався, зрозуміло, не лише хліб, а те, що у статті було позначено як “соціально-економічне життя українського народу в єдиній братній сім’ї народів СРСР”. Новий лідер КПУ не збирався повторювати помилки минулого, а тому рішуче дистанціював від “шелестівщини”.

Не випадково до останнього четвертого “канонічного” видання “Нарисів історії Компартії України” П. Ю. Шелест увійшов як діяч, який “припустився серйозних недоліків у керівництві республіканською партійною організацією”²⁹. А В. В. Щербицький практично до початку 80-х років займався тим, що “виправляв” помилки свого попередника. Постійно наголошуючи на необхідності зміцнення дружби, інтернаціональної єдності всіх націй і народів СРСР, боротьби проти проявів націоналізму, В. В. Щербицький разом з тим підкреслював, що ніякої “національної проблеми”, про котру багато говорять за кордоном, в УРСР не існує. На тлі такого “безпроблемного” підходу гіперболізувалися досягнення, до яких відносили інтернаціоналізм і відсутність гострих конфліктів у міжнародних взаєминах. При цьому “забували” про ігнорування духовних за-

питів різних груп населення як корінної, так і некорінних національностей, зокрема, про те, що значно звузилося застосування української мови в державній, партійній, громадсько-політичній і культурно-освітній сферах.

Симптоматично, що у своїх численних статтях, книгах і виступах В. В. Щербицький завжди уникав вживати вислів “український народ”, використовуючи евфемізм “народ України”. Та й українську мову підкреслено ігнорував, що (оскільки для місцевої номенклатури був прикладом за номером 1) вкрай негативно впливало не тільки на мовну ситуацію, а й на національну політику в УРСР в цілому.

Однак це була не лише словесна чи письмова пропаганда. Вже у жовтні 1972 р. секретарем ЦК КПУ по ідеології замість Ф. Д. Овчаренка було обрано В. Ю. Маланчука, політичну біографію якого, до речі, ще також належить написати. Він реалізовував лінію В. В. Щербицького разом з призначеним ще 16 липня 1970 р. головою КДБ при Раді міністрів УРСР В. В. Федорчуком. Вони виявили себе як беззастережні прибічники жорстокого придушення інакодумання, переслідування дисидентів, національної інтелігенції і “самвидаву”. У жовтні 1972 р. В. В. Федорчук разом з В. Ю. Маланчуком розробив і вніс на розгляд політбюро ЦК Компартії України пропозиції щодо “поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби з проявами ворожої антирадянської націоналістичної діяльності”, що, зокрема, означало “чистку” наукових установ, вузів, редакцій періодичних видань, видавництва³⁰.

Підкреслюючи свою відданість курсу Л. І. Брежнєва на “стабільність” (на протидію хрущовським експериментам і пошукам) і прагненню зберегти систему, В. В. Щербицький вживав заходів для виконання планових завдань, не виходив за рамки тодішньої соціально-економічної парадигми. Кількісних показників зростання було досягнуто за рахунок використання екстенсивних факторів. Тому в міру їх вичерпання почалося падіння ефективності суспільного виробництва, дедалі негативніше виявлявся механізм гальмування, ознаки застою у всіх сферах економіки.

Тим часом вміння побачити причини загрозливих тенденцій, що зримо вимальовувалися на рубежі 70—80-х рр., явно бракувало і в центрі, і в республіках. Україна також не стала винятком. І хоч за участю В. В. Щербицького вживалися заходи для забезпечення виконання державних планів, запобігання негативним процесам, але робилися ці кроки у рамках старого економічного механізму і системи управління з їх надмірною централізацією, регламентацією. Тому вони не могли дати належного ефекту. Почалося падіння темпів економічного росту, фондівіддачі, продуктивності праці, національного доходу в цілому. З 1961 по 1985 рр. майже у 2 рази знизилася рентабельність підприємств. Економіка стала практично несприйнятливою для досягнень науки і техніки³¹.

Економічна стагнація вкрай загострила соціальну сферу. Зрівнялівка в оплаті праці, порушення принципу соціальної справедливості, зниження реальних доходів, купівельної спроможності карбованця, зростання цін і поглиблення інфляції, дефіцит найнеобхідніших товарів призвели до соціального напруження. Воно посилювалося гостротою житлової проблеми, дедалі гіршим станом охорони здоров’я, освіти, науки і культури.

Недооцінювалася складність і суперечливість соціально-класової структури суспільства, значення специфічних інтересів і запитів. Серйозні деформації виявилися і в діяльності політичних інститутів — рад, партійних і громадських організацій.

Особливо постраждала сфера ідеології, духовного життя. Відірваність від реальних проблем, догматичний схематизм у теорії, апологетика “розвинутого соціалізму”, однобічна спрощеність класового підходу до склад-

них суспільних явищ, подій і осіб, недооцінка загальнолюдських цінностей і насадження доктрини “загострення ідеологічної боротьби” породжували невір’я, нігілізм, вели до втрати ідейних орієнтирів, падіння моралі, особливо серед молоді.

Нездатність керівних органів критично оцінити стан справ і вжити необхідних заходів, застійні явища у кадровому корпусі, технократичний підхід до його формування, тяжіння до адміністрування знижували ефективність діяльності республіканської партійної організації, зумовлювали її відставання від суспільних процесів.

Можна, звичайно, сказати, що все це характерно не тільки для України і, мабуть, стосувалося не тільки і не стільки В. В. Щербицького. Тим більше, що за його участю вживалися заходи до недопущення корупції, масових порушень законності і правопорядку, екстремістських проявів у республіці, здійснювалися певні кроки щодо розмежування функцій партійних і державних органів, зокрема, працівникам апарату заборонялося виступати і давати вказівки від імені відповідного виборного партійного комітету. Були дещо обмежені необґрунтовані пільги.

І все ж об’єктивність владно диктує потребу всебічної правдивої оцінки, врахування реалістичної картини результатів тих чи інших політичних рішень, особливо коли йдеться про керівника з повноваженнями члена політбюро ЦК КПРС.

В. В. Щербицький уособлював керівника доби брежнєвського “розвинутого соціалізму”. Ось чому, коли помер Л. І. Брежнєв, а генсеком ЦК КПРС було обрано Ю. В. Андропова (12 листопада 1982 р.), стало відчутно, що регіональним лідерам доведеться змінювати спосіб мислення і дій. “Генсек з Луб’янки” не лише декларував, що ми не знаємо суспільства, в якому живемо, а й розпочав кадрові зміни. За п’ятнадцять місяців свого правління (середина листопада 1982 р. — середина лютого 1984 р.) було змінено 18 керівників союзних міністерств і прирівняних до них осіб, 37 перших секретарів обкомів, крайкомів КПРС, ЦК компартій союзних республік³². До складу політбюро ЦК КПРС ввели Г. А. Алієва, а відділ організаційно-партійної роботи очолив Є. К. Лігачов.

До речі, з останнім зв’язаний маловідомий епізод біографії В. В. Щербицького. Влітку 1983 р. Є. К. Лігачов з перевіркою відвідав багато обкомів УРСР. Зрозуміло, В. В. Щербицький був не дуже задоволений цією місією, оскільки стан кадрових справ в Україні, яку за Л. І. Брежнєва з Москви свідомо “не чіпали”, був складним. Тим не менш за традицією з Києва на московську адресу Є. К. Лігачова відправили цілий контейнер з коштовними подарунками, харчами і “сувенірами”. Однак майбутній противник Б. М. Єльцина наказав відіслати контейнер назад в Україну, додавши листа з проханням на майбутнє позбавити його такого роду “підкування”³³.

Доповідаючи про стан справ в Україні, Є. К. Лігачов не забув згадати і про контейнер. Можливо, Ю. В. Андропов і плекав плани щодо змін в УРСР, однак хвороба і смерть (він помер 9 лютого 1984 р.) не дали йому реалізувати ці плани.

З приходом до влади К. У. Черненко В. В. Щербицький отримав відчутний сигнал про те, що йому довіряють: 3 березня 1985 р. на чолі делегації Верховної Ради СРСР він прибув до Вашингтона. Подаючи інформацію про цей приїзд, газета “Правда” писала: “В. В. Щербицький та керівники американської парламентської делегації Т. Фолі, а також представник держдепартаменту Е. Дервінські зробили заяви для преси... У своїй заяві В. В. Щербицький висловив глибоку вдячність керівникам конгресу за за-

прошення. Радянські люди, зазначив В. В. Щербицький, плекають до американського народу добрі почуття поваги і симпатії. Від імені делегації Верховної Ради СРСР він передав американському народу побажання миру, щастя і процвітання”³⁴.

Все для В. В. Щербицького складалося добре, але тут його у прямому сенсі слова наздогнала доля: під час поїздки помер К. У. Черненко. Почалася боротьба за те, кому бути наступним генсеком, а делегації наказали вертатися додому. Як згадує колишній помічник В. В. Щербицького, “в очікуванні вильоту на батьківщину В. В. усамітнися у своїх апартаментах, напевно, хотів проаналізувати ситуацію, що склалася. Наскільки мені відомо, ніхто його думки як члена політбюро не запитував”³⁵.

І справді, його думкою щодо обрання М. С. Горбачова генсеком ЦК КПРС ніхто не цікавився: В. В. Щербицький під час першого засідання політбюро ще був у США. Не встиг він потрапити і на друге засідання. “Не встиг” у лапках. І це після хрущовського “покарання”, мабуть, був другий політичний вчинок, за який В. В. Щербицькому слід віддати належне.

Як досвідчений політик, він відразу зрозумів, що означає прихід М. С. Горбачова до влади, що “служити” архітекторам “перебудови” він не зможе. Його амбівалентне ставлення до того, що відбувалося у Москві, повинно було призвести до якоїсь розв’язки. Каталізатором такої розв’язки стала Чорнобильська трагедія, про яку так багато написано.

Торкаючись цієї проблеми, президент НАН України Б. Є. Патон писав 6 лютого 1990 р. у газеті “Радянська Україна”: “Насамперед, ми рішуче виступили проти будівництва Чорнобильської АЕС, її другої черги. Аж доки надійшов лист від союзних міністрів Славського, Непорожнього, президента АН СРСР Александрова до керівників нашої республіки. Вони вимагали накласти на мене, як президента Академії наук України, стягнення за буцімто неправильне інформування щодо спорудження АЕС. Отже, з думкою учених нашої академії не погодилися... Мушу сказати відверто: не слухали республіку в цілому, оскільки питання було цілком в руках одного відомства — Міністерства середнього машинобудування — і, до певної міри, Міністерства енергетики та електрифікації СРСР”³⁶.

З цього випливало, що партійні і державні керівники УРСР не врахували думку вчених. Більше того, вони не заперечували проти будівництва ЧАЕС, а якщо сумніви й мали місце, то, очевидно, контраргументи не були достатньо переконливими і рішучими.

Їх не взяли до уваги центральні відомства. Як зауважують коментатори тих подій, розгубленість і навіть справжній шок, справедливе обурення у людей викликало повне замовчування чорнобильської катастрофи у перші, найдраматичніші дні кінця квітня — початку травня 1986 р., неправдива, дозована, безжальна щодо власного народу (дез)інформація у наступні місяці. Мовчав М. С. Горбачов, мовчав В. В. Щербицький.

Цікавий коментар з приводу цього дає В. К. Врублевський: “Звичайно, якби після Чорнобиля Щербицький повстав проти Москви, то він би мав історичний шанс стати харизматичним лідером і національним героєм. Але... цього не сталося. Чому? У будь-якому випадку не через міркування особистої зацікавленості”³⁷.

Якщо відкинути малозрозумілі слова щодо “харизми”, то В. В. Щербицький, справді, мав шанс виявити свій “запальний” характер (як це було у випадку під час хрущовської “відлиги”). Однак у ньому знов переміг політик, якого життя навчило мовчати і “не висовуватись”.

Це публічно, а для себе, внутрішньо, “мовчати” він вже не міг. Як у макабричному сні, поверталося все, боротьбі з чим він присвятив життя:

виникали непідконтрольні партії формування, у самій партії створювалися різного роду “демократичні платформи”, які ревізували “демократичний централізм” і все, на чому будувалась партія, повертались ті, хто потрапив за ґрати за “націоналізм”. Ще й до всього цього він зрозумів, що горбачовська “перебудова” руйнує головне — монополію партії у державі. Це особливо виразно продемонструвала ХІХ партійна конференція КПРС, делегатом якої був В. В. Щербицький. Залишаючи його на посаді першого секретаря, перетворюючи Україну на “заповідник застою”, М. С. Горбачов ніби здійснював експеримент на анахронічну витривалість, ніби перевіряв, скільки зможе “останній з могикан застою” йти проти нової політичної течії.

В. В. Щербицький першим дав зрозуміти, що він більше не бажає брати участь у цьому експерименті. 21 вересня 1989 р. він написав заяву до ЦК КПУ: “У житті нашої партії і держави настав дуже відповідальний і важкий період практичної реалізації реформи економічної і політичної системи суспільства у відповідності до рішень ХХVІІ з’їзду, ХІХ конференції КПРС і Першого з’їзду народних депутатів СРСР. У зв’язку з цим обсяг роботи і відповідальність кожної парторганізації і кожного з нас за результати роботи непорівнянно зросли. На превеликий жаль, вік і стан здоров’я не дають мені можливості працювати так, як цього вимагають інтереси справи. У зв’язку з цим прошу Центральний Комітет Компартії України звільнити мене від обов’язків першого секретаря і члена політбюро ЦК Компартії України.

Прошу прийняти мою глибоку і сердечну вдячність політбюро ЦК КПРС, Центральному Комітету, політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України за велику довіру і товариську допомогу в роботі протягом багатьох років спільної роботи у ЦК Компартії України і Раді Міністрів республіки. По можливості буду прагнути вносити свій посильний внесок у оновлення нашого соціалістичного суспільства”³⁸.

28 вересня 1989 р. пленум ЦК КПУ звільнив В. В. Щербицького від обов’язків першого секретаря і члена політбюро ЦК Компартії України “у зв’язку із заявою про вихід на пенсію”³⁹.

Виступаючи у зв’язку з цим на пленумі, Горбачов наголосив, що політична і практична діяльність Щербицького на різних постах заслуговують позитивної оцінки. На думку І. Ф. Кураса, ця оцінка увібрала в себе об’єктивні факти: сімнадцять років перебування В. В. Щербицького на чолі республіканської парторганізації, двадцять шість — у складі найвищого керівного партійного органу. Почавши партійну діяльність у завершальний період сталінської епохи, В. В. Щербицький пройшов через хрущовські “відлигу” і волонтаризм, “стабільність” брежнєвського застою, перехідні часи “мертвої зони” Андропова—Черненко і майже п’ять років зміг утриматися на бурунній хвилі “перебудови”⁴⁰.

І ще одна теза І. Ф. Кураса заслуговує на увагу: “У наші дні нерідко можна почути й таке: чи був культ В. В. Щербицького? Вважаю, ні. Але чинопочитання, доведене ледь до непристойності, безумовно, мало місце. Воно живилося не тільки загальною атмосферою, зокрема, схильністю до самонагороджування, спорудження прижиттєвих бюстів, видання численних книжок під власним іменем, але чужим авторством, номенклатурною мораллю і таке інше”⁴¹.

Після виходу на пенсію він прожив менше року. В. В. Щербицький помер 16 лютого 1990 р.

- ¹ Листи // Критика. — 1999. — № 5. — С. 30.
- ² Див.: Шербицький Володимир // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. — Paris — New York, 1984. — Т. 10. — С. 3917; Шербицький В. В. // Українська Радянська Енциклопедія. — Видання друге. — К., 1985. — Т. 12. — С. 460; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. — К., 1990. — С. 324—332; Комуністична партія України: з'їзди і конференції. — К., 1991. — С. 459—465; Шербицький В. В. // Довідник з історії України. Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене. — К., 2001; Шербицький В. В. // Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001. — С. 388—389, та ін.
- ³ Див. наприклад: Szporluk R. Ukraine: A Brief History. — Detroit, 1982; Bilinsky Y. Shcherbyskyi, Ukraine, and Kremlin Politics // Problems of Communism, 32, N 4 (July-August 1983): p. 1—20; Ukraine after Shelest. Ed. By V. Krawchenko. — Edmonton, 1983; Lewytskij V. Politics and Society in Soviet Ukraine 1953—1980. — Edmonton, 1984; Krawchenko V. Social Changes and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — London 1985; Solchanuk R. "Shcherbitskyi: A Long Time Going" // SOVIET ANALYST (London), March 25, 1987, p. 5—7; Subtelny O. Ukraine: A History. — Toronto—Buffalo—London, 1988 etc.).
- ⁴ Див.: Курас І. Феномен Шербицького: 17 років на чолі Компартії України // Спілка. — 1990. — 13—19 серпня; Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953—1985 рр. — Львів, 1992; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996; Курас І. Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. — К., 1999. — С. 487—496; Історія України. Навчальний посібник. Видання 3-є, доповнене й перероблене. Під ред. В. А. Смолія. — К., 2002 та ін.
- ⁵ Див.: Врублевський В. К. Владимир Шербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. — К., 1993; Шелест П. Е. "...Да не судимы будете". Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — М., 1995; Овчаренко Ф. Д. Спогади. — К., 2000.
- ⁶ Див.: Избранные речи и статьи. — М., 1978; Оволодівати ленінським стилем роботи. — К., 1978; Советская Украина. — К., 1978; Значение книги Л. И. Брежнева "Воспоминания" для дальнейшего совершенствования идейно-политического, трудового и нравственного воспитания трудящихся // Значение книги Л. И. Брежнева "Воспоминания" для дальнейшего совершенствования идейно-политического, трудового и нравственного воспитания трудящихся. Материалы республиканской научно-практической конференции, г. Киев, 19 января 1982 г. — К., 1982. — С. 10—29; Научно-технический прогресс — забота партийная. — К., 1983, та ін.
- ⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 62, спр. 4506, арк. 19 зв.
- ⁸ Врублевський В. К. Назв. праця. — С. 41.
- ⁹ Самойленко Л. Шербицкий. Портрет у трапа самолета // МГ. — 1993. — 19 березня, № 7.
- ¹⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 62, спр. 4506, арк. 34.
- ¹¹ Там само, арк. 52.
- ¹² Врублевський В. К. Назв. праця. — С. 22.
- ¹³ ЦДАГОУ, арк. 76.
- ¹⁴ Цит. за: Баран В. К. Назв. праця. — С. 55.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Інтерв'ю з В. Ю. Семичасним. Особистий архів Ю. І. Шаповала.
- ¹⁸ Див.: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 169, арк. 6—9.
- ¹⁹ "Моя точка зрення о Шелесте собирательна...". Спогади Ю. Н. Єльченка. Особистий архів Ю. І. Шаповала.
- ²⁰ Шелест П. Е. "...Да не судимы будете". Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — С. 564.
- ²¹ Інтерв'ю з В. В. Коротичем. Особистий архів Ю. І. Шаповала.
- ²² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 11, арк. 3.
- ²³ "Моя точка зрення о Шелесте собирательна...". Спогади Ю. Н. Єльченка. Особистий архів Ю. І. Шаповала.
- ²⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 166, арк. 12—25.
- ²⁵ Там само, арк. 25.
- ²⁶ Там само, арк. 11.
- ²⁷ Про серйозні недоліки однієї книги // Комуніст України. — 1973. — № 4. — С. 82.
- ²⁸ Шелест П. Е. Назв. праця. — С. 522.
- ²⁹ Очерки истории Коммунистической партии Украины. — Изд. 4, доп. — К., 1977. — С. 734.

³⁰ Докладніше див.: Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні. (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). — К., 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. — К., 1995; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). — К., 2000.

³¹ Курас І. Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. — С. 487.

³² Див.: Политическая история: Россия—СССР—Российская Федерация. В 2 т. — М., 1996. — Т. 2. — С. 607.

³³ Див.: Медведев Р. Генсек с Лубянки. Политический портрет Ю. В. Андропова. — М., 1993. — С. 202.

³⁴ Поездка в США // Правда. — 1985. — 5 марта.

³⁵ Врублевский В. К. Назв. праця. — С. 195.

³⁶ Цит. за: Курас І. Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. — С. 487.

³⁷ Врублевский В. К. Назв. праця. — С. 216.

³⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 62, спр. 4506, арк. 99.

³⁹ Там само, арк. 98.

⁴⁰ Курас І. Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. — С. 487.

⁴¹ Там само, с. 495.

Дмитро Наливайко

**ОЧИМА ЗАХОДУ: РЕЦЕПЦІЯ УКРАЇНИ
В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ XI—XVIII ст.**

К. — Основи. — 1998. — 578 с.

Книга Дмитра Наливайка “Очима Заходу” є узагальненням багаторічних досліджень автора — фахового філолога, який ще у 1960-ті роки почав вивчати західноєвропейські писемні пам’ятки про Україну. Про ґрунтовність опрацювання автором своєї теми свідчить велика бібліографія (понад 900 позицій), яка, проте, не є вичерпною. Вчений не використав, зокрема, працю О. Вінтоняка “Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст.”, монографії С. Леп’явка “Козацькі війни кінця XVI ст.”, “Мазепинці” О. Субтельного, які є важливими для його дослідження. Слід зазначити, що конкретний матеріал, розглядуваний у книзі, автор викладає на тлі загальних культурних процесів в Європі і у контексті української історії, звертає увагу на біографії авторів праць про Україну, розглядає як пам’ятки “літератури факту”, так і художньої літератури.

Рецензована книга містить багато цікавих (подеколи навіть сенсаційних) відомостей, таких, як генеза легенди про Мазепине кохання з дружиною шляхтича Фальковського, українські сюжети у творчості Марка Поло, Ф. Рабле, М. Монтеня, Г. Лейбніца, Ф. Шіллера та багатьох інших відомих діячів європейської культури.

Цінність дослідження Д. Наливайка полягає не тільки у введенні до наукового обігу невідомих раніше джерел, а й у висновках, до яких прийшов він у процесі розробки даної теми. Як зауважує вчений, в західноєвропейських історико-літературних джерелах “рішуче переважає позитивна інформація про Україну”. Русь у свідомості європейців XI—XVIII ст. була, на думку автора, частиною звіданого земного простору, але знаходилася на самому краю ойкумени, тому образ Русі не відзначався виразністю. При цьому вже у пізніші часи Русь розглядалася багатьма європейськими авторами як складова частина української історії.

У добу Відродження (XV—XVI ст.) західноєвропейсько-східнослов’янські зв’язки були, за Д. Наливайком, зв’язками різностадіальних культур, а література про Україну цього часу вирізняється увагою до етнографічних питань. Вихід на історичну арену козацтва (кінець XVI — початок XVII ст.) збігається з початком барокового періоду, коли на перший план висувається суспільно-політична проблематика. До кінця XVIII ст. європейська література про Україну зберігає, за висловом вченого, “козакоцентричний” характер.

У Просвітницькій історіографії (XVIII ст.) складається “концепція минулого України як драматичної і повчальної історії мирного й працелюбного народу, котрий зазнав поневолення з боку сусідніх феодальних монархій”. Як зазначає Д. Наливайко, головним побудником зацікавлення Україною в Європі були практичні потреби різних держав, а характер і

спрямованість рецепції України залежали не тільки від державно-політичних, конфесійних та інших інтересів, але й від руху європейської думки і культури, зміни ідейних течій і культурно-історичних епох у самій Західній Європі.

Як і кожна ґрунтовна наукова монографія, книга Д. Наливайка викликає запитання, породжує полеміку. Хотів би висловити незгоду з окремими твердженнями автора.

Д. Наливайко пише: “Цілком безперечним є те, що в XI—XII ст., після прийняття християнства, Русь остаточно визначилася як європейська країна” (с. 23). Дане твердження, напевне, викликане не глибоким аналізом цивілізаційно-просторових понять XI ст., а сприйняттям стереотипу, згідно з яким, кордоном Європи і Азії є кордон між християнством та ісламом. Проте, зазначає візантолог І. Шевченко, спеціально вивчивши це питання, “коли Київ князя Володимира прийняв християнство, він увійшов у культурну сферу, що і в очах Заходу була Сходом, і сама себе не відносила до Європи”¹.

На думку Д. Наливайка, Берестейська унія 1596 р. “об’єктивно ставала знаряддям соціального, національного й духовного поневолення українського й білоруського народів” (с. 215). Не відкидаючи і такого тлумачення цієї історичної події, зазначу, що можливий і принципово інший підхід до даного питання — врахування протистояння греко-візантійського та західного цивілізаційних полів як фактора збереження української національної єдності, коли, за висловом Н. Яковенко, “на кожне з сусідніх віань знаходилася антитеза, що не дозволяла неорганічним елементам культури абсолютизуватися в тому чи іншому регіоні”².

Характеризуючи вислів Боплана про спадкоємний зв’язок козацтва з часами Київської Русі, автор зазначає: “Це вже та історична істина, яка належним чином була усвідомлена й з’ясована вченими новітнього часу” (с. 234). Полишаючи на боці питання про аморфність самого поняття “історична спадкоємність”, подібний вислів я вважаю перебільшенням, оскільки єдиної точки зору на це немає й коректніше говорити не про “історичну істину”, а про одну з існуючих гіпотез.

Занадто поспішним виглядає твердження Д. Наливайка, що “Визвольна війна скрізь по Україні супроводжувалася симптоматичним явищем — масовим показаченням людності” (с. 243). Глибоко проаналізувавши це питання, І. Стороженко прийшов до висновку, що “спільність інтересів населення з інтересами козацтва послаблювалася зі сходу на захід”, західніше показачення відбувалося набагато складніше, ніж у чисто козацькому регіоні, тому намічена територія козацького впливу по річках Горинь і Збруч була потім відсунута на схід в середньому на 80 км і закріплена Зборівською угодою 1649 р.³

В окремих випадках дослідник однобічно цитує розглядувані літературні пам’ятки. Наводячи позитивні характеристики українських козаків у Боплана, Д. Наливайко оминає згадки того ж автора про схильність козаків до пияцтва або таку характеристику: “Ці люди недоброзичливі, зрадливі, облудні, їм можна довіряти лише з великою обережністю”⁴.

Не можна не помітити деякі рудименти агресивної фразеології, властиві радянській історіографії, присутні у рецензованій книзі, такі як “полчища Османської імперії” (с. 158), “феодално-католицька реакція” (с. 209), “на Україну ринула польська шляхта й магнати” (с. 149). Також у книзі присутні прояви подвійних стандартів у зображенні козацько-татарських взаємовідносин. Вони змальовуються автором у категоріях непримиренної війни, “відсічі агресорам”, боротьба з Кримом навіть пишномо-

вно названа “реконкістою”. Одночасно Д. Наливайко применшує роль кримських татар у Визвольній війні, наводить лише негативні оцінки татар у європейських авторів, тоді як твори М. Литвина, П. Шевальє, І. Тунманна та інших європейців містять позитивні, інколи навіть ідеалізовані, зображення кримчаків.

Висловлені міркування не знижують наукової вагомості рецензованої праці, проте спонукають до дискусії, яка є найважливішою передумовою поступу наукової думки. Погоджуючись з анотацією до книги “Очима Заходу”, що вона є “найповнішим систематизованим висвітленням рецепції України у Західній Європі XI—XVIII ст.”, вважаю її справжнім внеском Дмитра Наливайка в українську історіографію.

¹ Ш е в ч е н к о І. Україна між Сходом і Заходом // Дух і Літера. — 1997. — № 1/2. — С. 90.

² Я к о в е н к о Н. Нарис історії України. — К., 1997. — С. 13.

³ С т о р о ж е н к о І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. — Кн. 1. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 178.

⁴ Б о п л а н Г. Опис України. — Львів, 1998. — С. 25.

А. В. ПОРТНОВ (Дніпропетровськ)

С. Г. Водотика
АКАДЕМІК МИХАЙЛО ЄЛИСЕЙОВИЧ СЛАБЧЕНКО.
НАРИС ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ
К.; Херсон, 1998. — 141 с.

Ім'я і творчість відомого українського історика та правника, громадського й культурного діяча — академіка М. Є. Слабченка лише нещодавно повернуті українській науці. Постає і трагічна доля вченого є типовою для української інтелігенції першої половини ХХ ст., а відтак дослідження його спадщини має неабияке наукове та суспільно-політичне значення.

Книга складається з чотирьох розділів, у яких послідовно висвітлюються життєвий шлях, громадсько-політична, науково-педагогічна, науково-організаційна і творча діяльність академіка.

Висновки рецензованої праці, авторська позиція є обґрунтованими, що базуються на об'єктивному і неупередженому аналізі історичних фактів.

Не викликає заперечень той факт, що автор особливу увагу надає виявленню творчого доробку М. Є. Слабченка — насамперед працям проблем соціально-економічної історії правничих засад України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. С. Г. Водотика ретельно досліджує вагомий внесок ученого до концептуальної скарбниці українознавства, не уникаючи суперечливих місць науково-теоретичної спадщини академіка. Слід погодитися з висновками автора щодо загальних вад творчості М. Є. Слабченка — недостатня увага до історіографічних та джерелознавчих сюжетів, ігнорування узагальнень, однозначність ряду висновків, ультимативність стилю тощо.

Ретельний аналіз творчого доробку М. Є. Слабченка дозволив автору в рецензованій монографії дійти цілком слушного висновку про те, що

Михайло Слабченко був творцем і спадкоємцем кращих традицій національної історіографії. Вчений був прихильником та одним з лідерів державницького напрямку вітчизняної науки 1920-х років, вдало поєднував соціологічні й теоретико-правничі підходи, досліджуючи історію України, намагався розробити її власну концепцію.

Природно, що в монографії С. Г. Водотики є і певні недоліки. Праця набагато б виграла, якби автор пересипав її ілюстраціями. Доречним був би аналіз творчості учнів академіка. Додатки варто було б розширити більш докладним викладом бібліографії академіка. Але ці вади не впливають на загальну позитивну оцінку монографії С. Г. Водотики.

Таким чином, рецензована книга написана на достатньому науковому рівні, є оригінальним і завершеним дослідженням з актуальної теми, а її публікація виглядає цілком доречною. Зокрема, вона буде в нагоді студентам-історикам та юристам при читаннях цілої низки курсів — історії, історіографії, історії держави і права України.

В. І. МАРОЧКО (Київ)

УКРАЇНА ПАРТИЗАНСЬКА. 1941—1945 рр.
ПАРТИЗАНСЬКІ ФОРМУВАННЯ
ТА ОРГАНИ КЕРІВНИЦТВА НИМИ

Науково-довідкове видання

К.: Парламентське видавництво. — 2001. — 319 с.

Поява нової праці про воєнне лихоліття — подія. Особливо, коли вона стосується радянського партизанського і підпільного руху. Пояснюється це не лише науковими і видавничими проблемами, але й намаганнями сьогодні висвітлювати діяльність останніх тільки у негативному плані.

Рецензована праця підготовлена за участю науковців Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Автори-упорядники на базі архівних документів висвітлюють історію створення партизанських формувань, що вели бойову та диверсійну діяльність в Україні й за її межами (у Польщі, Угорщині, Чехословаччині) під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Надзвичайно важливим, як на наш погляд, є положення, що міститься у передмові: “Наведені в довіднику факти і цифри, хоча часом і вимагають переосмислення і уточнення, проте переконливо свідчать, що створення системи партизанських штабів сприяло вдосконаленню і централізації керівництва збройною боротьбою в тилу німецько-фашистських військ, підвищувало його ефективність і результативність. Бойові дії партизанських з'єднань, дивізій, бригад..., особливо рейди та диверсії на ворожих комунікаціях, відіграли помітну роль у кривавій боротьбі Червоної армії з німецьким вермахтом в Україні”.

В цілому можна було б схвально відгукнутися про вихід на широкий загал (якщо можна так сказати при 500 примірниках накладу) рецензованої праці. Однак подальше знайомство з нею (при загальному позитивному враженні) викликає щонайменше здивування, більше того, окремого несприйняття. Стосується це насамперед матеріалів, вміщених у вступній статті. Якимось чином можна “не помітити” думку вже першої фрази про відвагу озброєних груп українських націоналістів (приблизно 8 тис. осіб), які “під час німецько-польської війни... вчинили ряд нападів на польські

об'єкти в Західній Україні". Далі зазначається, що "повстанцям вдалося взяти у полон понад 3,6 тис. поліцейських та вояків польської армії, захопити 1 танк, 8 літаків, 7 гармат..." тощо.

Тим самим автори, мабуть, не бажаючи того, наголошують на участі оунівців у агресії гітлерівської Німеччини проти незалежної держави. Виходячи з усього, це їм вдалося. Інша справа, до чого тут "Україна партизанська 1941—1945 рр."?

Останнє стає зрозумілим пізніше, коли, ознайомившись з вміщеними матеріалами, розумієш, що левову частку вступної статті приділено негараздам і недолікам радянського партизанського руху і, як наслідок, його неспроможності (особливо у 1941—1942 рр.) розгорнути належним чином збройну боротьбу. Поруч безапеляційне твердження: "Проголошення 30 червня 1941 р. в окупованому німцями Львові від імені Револуційного проводу ОУН(Б) Акта відновлення української державності, хоч і мало чисто символічне значення, проте засвідчило серйозність намірів цієї організації та її готовність боротися до останнього за здійснення національних ідеалів на тернистому шляху до державотворення".

Впадає у вічі ще одне: про ОУН, особливо бандерівського спрямування, а пізніше й УПА, позитивно згадується при першій-ліпшій нагоді. Більше того, нерідко автори протиставляють їх радянським партизанам, показуючи перевагу одних, помилки і недоліки інших. При цьому знову і знову присутнє твердження: "Збройні сили українського руху опору... намагалися використати війну між Німеччиною і Радянським Союзом для досягнення власної політичної мети — здобуття і розбудови незалежної України. Провідна роль у цій боротьбі належала УПА і ОУН(Б)...". Вкотре наголосимо: світовий історичний досвід переконливо свідчить — ні один народ не здобув волі і свободи за участю окупантів.

Тішить те, що визнається факт: ці сили (політична і військова) були непримиримим противником радянським партизанським з'єднанням і загонам у ході їх нечувано жорстокого протистояння з німецько-фашистськими військами й окупаційними органами на загарбаній території України.

Певна тенденційність авторського допису простежується і в оцінці чисельності партизанських сил, результатів їх бойової діяльності, участі у розгортанні боротьби за межами України тощо. Але це все зникає, коли читач знайомиться власне з архівними документами, зокрема про діяльність нелегального ЦК КП(б)У, Українського штабу партизанського руху та його представництв при військових радах фронтів, партизанських формувань. Неродаговані дані і факти переконливо говорять про історичну правду.

Досить ґрунтовними у праці є і додатки, зокрема іменний покажчик. Видання ілюстроване, але не настільки, щоб ще більш поглибити розуміння розглядуваної проблеми. Доречно нагадати ще один факт: подібна праця готувалась у свій час вченими Інституту історії партії і мала побачити світ ще наприкінці 80-х років, але з різних причин цього не трапилось. І ось частина з цих матеріалів, окрім тих, що стосуються підпілля, надруковано.

Разом з тим можна вітати вихід у світ рецензованої праці. Сподіваємося, що час і людська мудрість віддасть належне кожному, у тому числі й згаданому доробку.

А. С. ЧАЙКОВСЬКИЙ (Київ)

* * *

З набуттям Україною статусу незалежної держави поживавився інтерес науковців, працівників архівних установ, широкого читацького загалу до історичного минулого українського народу. Серед безлічі недостатньо досліджених проблем однією з важливих є історія боротьби українського народу проти німецьких окупантів у роки Другої світової та її складової Великої Вітчизняної війни. Нині, в умовах відкритого доступу до закритих за радянської доби архівних сховищ, виникла нагальна необхідність у перекладі багатьох так званих “білих плям”, зокрема і даного питання, яке є найбільш дискусійним у вітчизняній історіографії.

Саме подіям, що відбувалися за лінією фронту у тилу німецьких військ присвячена рецензована праця. Варто зауважити, що це видання підготовлене виключно на базі архівних документів з фондів радянського партизанського руху, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Без перебільшення можна стверджувати, що ця праця є однією з перших спроб об'єктивно і неупереджено відтворити вклад українських партизанів у розгром німецьких військ.

Книга відкривається об'ємною статтею, в якій викладається ретроспектива партизанського руху в Україні. В ній наводяться основні дані про початок розгортання партизанського руху, на який покладалося завдання — відіграти роль стратегічного фактора у розгромі німецьких військ. У цьому контексті, на наш погляд, упорядникам варто було б нагадати про причини, що спонукали радянський уряд, військово-політичне керівництво СРСР вдатися до негайного створення партизанських загонів, підпільних організацій, диверсійних груп, які повинні були перешкоджати швидкому просуванню ворожих армій по радянській території. І це в той час, коли п'ятимільйонна кадрова армія, озброєна тисячами танків, літаків, гармат, поспішно відступала, а, вірніше, втікала у східному напрямку під ударами німецької армії, кидаючи напризволяще населення, озброєння, техніку, залишаючи ворогу склади з паливом, боєприпасами, продовольством тощо. Сотні тисяч червоноармійців гинули в жорстоких боях з ворожими частинами або потрапляли в полон. Усіх їх без винятку Сталін зарахував до “ворогів народу”, забувши, що саме він і його найближче оточення були винуватцями катастрофи.

Чимало уваги автори приділяють висвітленню питання про організацію партизанського руху. У книзі цілком справедливо наголошується, що, як показали перші місяці війни, “для організації широкомасштабного й ефективного партизанського руху ні партійно-радянські, ні військові органи СРСР виявилися фактично не готовими” (с. 5). Чому так трапилось і що завадило їм вжити необхідних заходів для створення партизанських загонів та розгортання їх бойової, диверсійної діяльності в перші ж місяці війни, ми довідуємося зі сторінок рецензованої праці. Як з'ясувалось, однією з вагомих причин, помилок і недоліків були політичні репресії проти фахівців “малої війни” у середині 1930-х років. Керівник компартії радянської країни Й. Сталін та його оточення, поряд з репресіями командно-політичного складу збройних сил, звинувативши у зв'язках з “ворогами народу” або у шпигунстві, знищили чи необгрунтовано засудили до тривалого ув'язнення сотні і тисяч тих, хто вважався знавцями “партизанської справи”. Саме вони опрацьовували теорію, тактику, навчали практичним навичкам партизанських дій на випадок очікуваної агресії проти СРСР з боку країн “імперіалістичного оточення”. Створені завчасно, у передвоєнні роки в прикордонних районах запаси зброї, набо-

їв, спорядження, пального були розукомплектовані. Однією з версій таких дій було побоювання Сталіна змови проти нього та радянської влади, в чому були звинувачені і знищені відомі військові воєначальники М. Тухачевський, О. Єгоров, І. Уборевич, Й. Якір, П. Дибенко та багато інших.

Отже, коли гримнула справжня небезпека для СРСР, заклики партійних, радянських і військових начальників різних рангів розгортати партизанську боротьбу — все довелося розпочинати з нуля.

Автори й упорядники рецензованої праці об'єктивно і неупереджено показують всі складнощі процесу створення партизанських загонів, розгортання ними збройної та диверсійної діяльності. У світлі нових підходів до показу історичних подій і явищ, відкинувши нав'язані ще радянською історіографією заідеологізовані стереотипи і штампи, вони аналізують офіційні документи ВКП(б)У і КП(б)У, Раднаркому УРСР і СРСР, військових органів, які без урахування складної суспільно-політичної та військової ситуації, ігноруючи елементарні вимоги підпільної боротьби, вимагали масового залучення населення до боротьби за лінією фронту. Здебільшого це призводило до негативних наслідків. Відомі численні приклади, коли чимало людей, навіть з партійно-радянського активу, переходили на бік ворога, виказували місце розташування партизанських загонів, підпільних організацій, конспіративних і явочних квартир, керівників підпільної мережі в містах і селах.

На сторінках праці розглядається діяльність Нелегального ЦК КП(б)У, Українського штабу партизанського руху (УШПР), його представництв при військових радах фронтів, а також обласних штабів партизанського руху, на які покладалися обов'язки сприяти успішному розгортанню й піднесенню партизанської боротьби у тилу німецьких військ. Зокрема стосовно діяльності УШПР зазначено, що він чимало уваги приділяв узагальненню досвіду партизанської боротьби, виробленню на його основі рекомендацій і пропозицій, спрямованих на удосконалення бойових дій партизанів. Це, в свою чергу, сприяло ефективності партизанського руху, результативності збройної боротьби проти ворожих військ, про що свідчать численні документи, що виходили з надр німецьких спеціальних репресивних органів, штабів охоронних, каральних частин і з'єднань.

Читачі дістануть повну інформацію про кількість партизанських загонів і з'єднань, результати їх діяльності. Автори акцентують увагу на тому, що велика роль у розхитуванні окупаційного режиму, в підриві тилу військ противника в Україні належала агітаційно-пропагандистській та масово-політичній роботі партизанів серед населення окупованих територій, яка велась у формі розповсюдження друкованої продукції, проведення мітингів, зборів і бесід з мешканцями населених пунктів у зонах діяльності партизанів. Ця діяльність, зауважують автори, не тільки спонукала місцевих жителів до участі у заходах, спрямованих на протидію в усіх формах опору нацистській політиці в Україні, а й залучала активні сили суспільства до збройної боротьби із загарбниками.

Цікаві роздуми висловлюють автори щодо ситуації, що склалася на окупованій території, співпраці частини місцевого населення з німецькими військами, ролі Комуністичної партії у розгортанні партизанського руху опору, кількості учасників партизанського руху, мирних жителів, які їм допомагали у боротьбі з ворогом. Вперше у вітчизняній історіографії вони намагаються з'ясувати, уточнити багато питань, які за радянської доби вважались остаточно і беззастережно дослідженими, не могли піддаватись

сумніву чи недовірі, що відповідає партійно-ідеологічним принципам радянської командно-адміністративної системи.

Важливими, на наш погляд, є ті місця в рецензованій праці, де йдеться про діяльність у тилу німецьких військ Організації українських націоналістів бандерівської та мельниківської фракцій ОУН(Б) і ОУН(М), Української повстанської армії (УПА), загонів Української народної самооборони (УНО), УПА (“Поліська Січ”) — Української (народно-революційної армії (УНРА) Т. Боровця-Бульби. Саме ці формування становили збройні сили українського руху опору, які намагалися використати війну між Німеччиною і СРСР для досягнення власної політичної мети — здобуття і розбудови незалежної України. Автори наголошують, що провідна роль у цій боротьбі належала УПА і ОУН(Б), які з метою створення підпілля українського національно-визвольного руху були змушені у рамках стратегії “двофронтової” боротьби розгорнути бойові дії як проти німецької окупаційної адміністрації, так і проти радянських партизанів, вважаючи їх авангардом радянської влади, яка визнавалася ворогом української самостійності. Загони УПА мали широку підтримку місцевого населення, особливо в західноукраїнському регіоні, де перед війною здійснювалася жорстока “радянська” суспільно-політичного життя по-сталінськи.

На наш погляд, створення і діяльність ОУН та її збройного формування УПА — унікального за своєю суттю чинника, стало тією ланкою історичного процесу, яка забезпечила перманентність національно-визвольного руху українського народу за власну державність. Тому замовчувати чи ігнорувати це важливе історичне явище, як цього вимагають окремі люди — це значить загнати питання у глухий кут, що, в свою чергу, посилить конфронтацію і протистояння між тими, хто визнає Українську повстанську армію воюючою стороною в Другій світовій війні та тими, хто рішуче виступає проти.

Обстановка ідеологічного плюралізму та багатопартійності створила умови не тільки для перегляду смислового навантаження старої ідеологізованої історіографії, розвінчання тих її положень, які не відповідали правді історії, але і застосування нових підходів у висвітленні малодосліджених, замовчуваних або сфальсифікованих проблем. До таких, безумовно, належить історія ОУН і УПА, члени яких боролися за незалежну українську державу.

Рецензована праця неодмінно зацікавить дослідників партизанського руху, викладачів навчальних закладів різних рівнів, усіх, хто цікавиться історичним минулим своєї країни.

В. І. КУЧЕР (Київ)

ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР І ТЕРОРИЗМ В УКРАЇНІ
XIX—XX ст.: ІСТОРИЧНІ НАРИСИ / Д. В. Архієрейський,
О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін. Відп. ред. В. А. Смолій
К. : Наукова думка, 2002. — 952 с.: іл.

Колективна монографія, яка щойно побачила світ у видавництві “Наукова думка” під маркою Інституту історії України НАН України, є помітним явищем в українській історіографії. Ряд відомих істориків — всього 23 чол. (С. Білокінь, В. Волковинський, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко, В. Литвин, О. Реєнт, Ю. Шаповал та ін.) під керів-

Безперечно, цей проект був викликаний у життя небаченим зростанням за останні роки терору у світі (російсько-чеченська війна, зруйнування висотних близнюків у Нью-Йорку тощо). Однак політичний бік не є домінуючим у виданні. Наукове, засноване на унікальних архівних матеріалах, глибоке осмислення трагічних фактів з національної історії — ось рефрен книжки. Це наголошується у вступі, який належить акад. В. Смолю.

Видання складається з 13 розділів і хронологічно охоплює період від XIX ст. до сьогодення. Відкривається воно теоретичними роздумами В. Остроухова про природу цього явища у світовому масштабі й охоплює такі поняття, як “терор” і “тероризм” у російській історії, “терор” і “тероризм” як соціально-історичний феномен, проблеми історико-філософської інтерпретації понять “терор” і “тероризм”.

Революційний тероризм у XIX — на початку XX ст. — наступні два розділи праці. Вони включають широкий спектр питань від “українського сліду” в убивстві імператора Олександра II у 1881 р. до замаху на голову Ради міністрів П. Столипіна у вересневі дні 1911 р. (В. Волковинський). Тут є чимало новаторського — дано характеристику В. Засулич як родоначальниці тероризму, докладний аналіз підготовки вбивства у Києві П. Столипіна, висвітлено каральні акти чорносотенців, наведено факти більшовицької розправи.

Великий розділ “Громадянська війна: різні кольори терору” репрезентують О. Бойко, О. Ганжа, Д. Архієрейський, А. Гриценко, Т. Бикова. Він охоплює маловивчені питання першої українсько-російської війни, вбивства генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна у Києві, денікінський терор, українсько-польське протистояння, індивідуальний терор тощо. Тут є ряд цікавих фактів. З-поміж них виділимо зокрема такі, як замах на голову Української Центральної Ради (УЦР) М. Грушевського 30 квітня 1918 р. та відомості про присвоєння ім'я Б. Донського — вбивці генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна — у 1920-х рр. Липському провулку у Києві.

Перу чл.-кор. О. Реєнта належить підрозділ “Терор австро-німецьких окупантів і гетьманців щодо селян та робітників”. У ньому наголошується, що УЦР у березні 1918 р. відновила свої повноваження в Україні за складних обставин, по суті, на багнетах німецько-австрійських військ. Але ціна такого кроку виявилася аж занадто високою в економічному, політичному і моральному плані. А й справді, 60 млн пудів зерна та виробів з нього, 400 млн штук яєць, 2,75 млн пудів великої рогатої худоби (живою вагою), 3 млн пудів цукру — ось та плата лідерів Української Народної Республіки (УНР) за підтримку Німеччини та Австро-Угорщини в боротьбі з більшовизмом. Все це призвело до трагічних наслідків, суттєво звузило суверенітет УНР, змінило співвідношення сил не на користь Української Центральної Ради. Щоправда, лідери-радівці (М. Грушевський, М. Ковалевський та ін.) не поспішали виконувати зобов'язань перед окупантами. Надмірне затягування вирішення економічних зобов'язань розв'язалося силою. 29 квітня 1918 р. УЦР була розігнана і замінена Гетьманом П. Скоропадського. Демократичний період українського державотворення закінчився, уступивши місце військовій диктатурі. Рефреном звучить висновок: “Безробіття, шибениці й розстріли, каторжні роботи в Німеччині, принизлива підневільна праця на залізницях і транспорті, голодна смерть — ось що принесли селянству та робітникам австро-німецькі окупанти й гетьманці. Геноцид і терор стали нормою життя австро-німецьких військових властей і гетьманського режиму” (с. 145).

Наступні чотири розділи висвітлюють питання терору у тоталітарну добу 1917—1939 рр. і обіймають проблеми державного терору у добу непу,

масового терору як методу експропріації селян-власників, аспекти великого терору й управління державним терором. Без сумніву, як за обсягом тексту (1/3 книжки), так і за накалом пристрастей, це є центральні розділи видання. Ніколи ще в історії України терор не набував такого масового характеру, бо, по суті, став методом управління державою.

Дослідники звернули увагу на аспекти придушення “куркульського бандитизму”, боротьби з українським націоналізмом, винищення конкурентних партій (В. Ченцов, Д. Архієрейський), вбивства С. Петлюри (В. Гриневич). Чимало місця приділено селянському питанню у “воєннокомуністичній” політиці державної партії, розкуркуленню, упокоренню голодом (С. Кульчицький), партійним чисткам і вбивству С. Кірова, “ежовщині”, ліквідації “скрипниківщини” (Ю. Шаповал), більшовицькій теорії терору, з’ясуванню долі членів Української Центральної Ради (С. Білокінь), морально-психологічному аспекту державного терору (Л. Гриневич). Відзначимо, що в даних розділах використано надзвичайно багато цінного джерельного матеріалу, особливо з архівно-кримінальних і наглядних справ репресованих.

Наприклад, характеризуючи внутрішнє становище України на початку 1920-х років, С. Кульчицький зазначає, що воно було складним. Селяни, незадоволені продрозкладкою, піднялися на збройну антибільшовицьку боротьбу, в якій брали участь усі верстви села, за винятком наймитів і бідняків. Автор не прикрашає дійсність, а констатує, що проти зголоднілого селянства воювала регулярна Червона армія, керована прославленими героями громадянської війни В. Блюхером, П. Дибенком, Г. Котовським. Тут автор по-новому осмислює ситуацію і переглядає історіографічні стереотипи, згідно з якими повстанський рух на селі був придушений силою та благодотворним виявом нової економічної політики і зазначає, що антибільшовицький повстанський рух на селі звели нанівець голодом, який охопив південні губернії України. Так, у 1921 р. радянська влада вперше запровадила терор голодом.

Чимало сторінок приділено розгляду нової економічної політики більшовиків. Домінує думка, що саме селяни із самого початку стали об’єктом державного терору. Сміливо відкинуте твердження запопадливих істориків і публіцистів, які твердили, що правляча партія у період 1921—1928 рр. капітулювала перед ринком. Насправді відбувався інший процес. Державна партія весь цей час намагалася пристосувати ринок для своїх потреб. Однак ця спроба зазнала невдачі, бо із самого початку була приречена, адже комунізм є цілковитим запереченням ринку. Отже, неписана власна загибель у собі самому.

Партійна диктатура спиралася на органи насилля. Це цілком логічно, адже більшовицький режим постійно шукав ворогів. Обґрунтовується теза, що органи державної безпеки використовувалися вищим керівництвом КП(б)У для контролю за партією та в цілому за суспільством. Переглядаються і деякі оціночні критерії щодо ОДПУ, які побутують в історіографії. Зокрема зазначається, що, незважаючи на те, що чекісти формально не користувалися правом позасудових дій у 1920-х роках, насправді їм були надані широкі повноваження. В своїй практиці вони керувалися не нормами закону, а так званою революційною законністю: самочинно здійснювали арешти, проводили слідство, виголошували і виконували вироки. До чого привела ця практика, ми знаємо сьогодні.

Репресивній політиці більшовиків на селі присвячено ряд сторінок монографії. Не можна без болю читати сповнені драматизму сюжети насильницького вилучення у селян активістами-комнезамівцями решток

продовольчих товарів, варварське спустошення житниць України. Тематично до цих сюжетів примикають і рядки, які стосуються голодомору в Україні 1932—1933 рр. У монографії, по суті, побудовано концепцію постійного штучного створення голодомору як засобу утихомирювання села впродовж усієї розглядуваної доби. Щодня і щоночі відповідні комісії вилучали зерно в колгоспах. Наводяться незаперечні факти, що тільки комісія під керівництвом голови Раднаркому СРСР В. Молотова в період з 1 листопада 1932 до 1 лютого 1933 рр. з українських колгоспів вилучила 73,2 млн пудів хліба. Саме ці драконівські хлібозаготівлі і послужили причиною голоду в Україні у першій половині 1932 р. Конфісковували не тільки зерно, а й інші життєво необхідні продукти: м'ясо і картоплю. Висновок один: суцільне винищення українського села призвело до масової загибелі людей. Сталінська політика хлібозаготівель у сукупності з неврожаєм призвела до жахливих наслідків. Демографічні втрати від голоду сягали страшної кількості у 5 млн чол.

Чільне місце у пропонованій монографії присвячено репресіям в Україні. За останні роки про репресії написано чимало праць, захищено десятки дисертацій, тому не будемо зупиняти увагу на цьому явищі. Втім, підкреслимо інше. Тут чи не вперше порушено питання про відповідальність першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова у справі репресій і приведені дані про безпосередню причетність українського партійного вождя до цієї справи. Саме на совісті М. Хрущова лежить знищення до 30 тис. громадян України. До переваг рецензованої книги належить і підрозділ про депортації з України за національною ознакою.

Друга світова війна представлена у виданні двома розділами. Історики Ю. Киричук, О. Лисенко, Т. Вронська дослідили аспекти терору, головне, через діяльність ОУН та УПА. Тут багато дискусійних питань, які й сьогодні забарвлені політичним змістом, адже живі ще учасники тих подій. Зокрема, в розділах порушуються проблеми польського терору на українських землях, радянського терору 1939—1941 рр., терору на окупованих українських землях, терористичної тактики в діяльності ОУН та УПА.

Знайшлося місце й українському національному відродженню в перші місяці нацистської окупації Києва. Воно відбувалося в рамках задекларованої німецькою військовою адміністрацією підтримки самостійницького руху як гаранта стабільності на сході України. Разом з тим відроджувати українське національне життя можна було тільки під пильним оком нових хазяїв і з їх прямого дозволу. Отже, із самого початку цей національний ренесанс був поставлений під безпосередній контроль гітлерівців. Вже наприкінці березня і на початку жовтня 1941 р. до Києва з Галичини прибули похідні групи українських націоналістів — бандерівців ОУН(Б) і мельниківців ОУН(М) з метою поживлення національно-культурних потреб міста аж до політичної самостійності України. Звичайно, остання теза скоріше була прихованою мрією національно свідомих діячів. Із самого початку більш лояльні до німецької влади мельниківці отримали пріоритетні права у налагодженні нормальних умов функціонування давньої столиці України. Завдяки їх заходам у Києві була створена Київська міська управа на чолі з істориком, професором О. Оглоблиним. Її діяльність стала засобом національної мобілізації мас, тому зрозуміло, що вона користувалася значною довірою серед місцевого населення. Значних успіхів було досягнуто в культурній ділянці. Впродовж короткого часу відкрилися школи, запрацювали театри, відновлювали діяльність музеї, архіви і бібліотеки. Дітей почали вчити національних пісень, зокрема гімну “Ще не вмерла Україна”, забороненого радянською владою. Відроджува-

лося і церковне життя. Воскресила своє пастирство Українська автокефальна православна церква. Вулиці міста перейменовувалися на честь українських героїв.

Великого значення у Києві мало утворення націоналістами Української національної ради (УНРади) 5 жовтня на чолі з професором економістом М. Величківським. Завдяки її діяльності постала Спілка українських письменників (голова — О. Теліга), відновила роботу Українська академія наук (президент — В. Плотніков), почав діяти Київський університет. З ініціативи Президії УНРади виникли й такі поважні інституції, як Союз українського жіноцтва, Український Червоний Хрест з філіями в областях. Почали виходити масово українські газети. Тираж одного “Українського слова” (редактор І. Рогач) сягав рекордної кількості — 50 тис. примірників. Поступово УНРада ставала не тільки формально-правовим, а фактичним керівником національного життя. До зростання її популярності безпосередньо причетний один з найбільших діячів національного руху, відомий поет та ідеолог Олег Ольжич.

Звичайно, патріотична діяльність українських націоналістів викликала тривогу у нацистів, яка посилилася після приїзду в край гауляйтера Рейхкомісаріату “Україна” Еріха Коха, відомого своєю патологічною жорстокістю. Вже в листопаді 1941 р. відбулися перші арешти оунівців. 17 листопада того ж року була розпущена УНРада, а 25 листопада німецька окупаційна влада видала наказ про арешт і таємні страти без суду бандерівців. Тотальний молох гітлеризму захопив і мельниківців. Взимку 1941—1942 рр. у Києві арештували і розстріляли групу їх діячів, запідозрених у підпільній діяльності: літераторів Олену Телігу, Івана Ірлявського та Івана Рогача, бургомистра проф. Володимира Багазія. Редакцію національного часопису “Українське слово” розпустили, а газету закрили. Незважаючи на це, незалежницький рух не зник, а змінивши форми конспірації, продовжував і надалі свою роботу.

Останні розділи видання охоплюють аспекти масового терору у післявоєнний період, лібералізований терор і проблеми боротьби з тероризмом на сучасному етапі. Вони належать перу істориків В. Даниленка, Д. Веденєєва, О. Бажана і В. Крутова. Дослідники не обходять увагою гострі моменти історії, аналізують тактику повстансько-підпільного руху, який іноді вдавався до тактики камуфлювання “під маскою совітів”, приводять вражаючі цифри втрат з боку підпілля — 445 тис. громадян. Чимало місця у рецензованому виданні відводиться рецидивам терору в роки хрущовської “відлиги”, вбивствам Льва Ребета і Степана Бандери, придушенню інакомислення в добу “застою”. Ці сторінки докладно персоналізовані. Дається маловідома біографія Богдана Сташинського — безпосереднього вбивці професора Ребета і провідника ОУН С. Бандери.

Останні сторінки праці присвячені системі заходів боротьби з тероризмом, розширенню спектра завдань протидії тероризму.

Крапку у виданні поставила післямова чл.-кор. В. Литвина, де узагальнено висновки монографії.

Ще про один бік праці слід сказати окремо. В ній приведено достатньо вичерпний реєстр джерел і літератури (Г. Герасимова) і складений покажчик імен (О. Антипова), що суттєво допомагає у користуванні книжкою. На схвалення заслуговує і підбір вміщених фото-світлин. Серед них є чимало унікальних, як, наприклад, посмертні фото першого командувача УПА “Клима Савура” і Романа Шухевича.

Звичайно, у виданні є ряд недомовок і прорахунків. Майже нічого не говориться про терористичні акти радянських партизан у 1941—1944 рр.,

неправильно називається Наукове товариство ім. Шевченка (с. 577). Деякі підрозділи праці мало дотягують до заявленої теми, наприклад “Ленін як попередник Сталіна”, “Міжнародний тероризм та новий світопорядок”. Важлива тема “Червоний терор у Криму” заслуговує на схвалення. Але Крим у 1920 р. територіально Україні не належав. За цією логікою слід було б подати бодай коротко дані про терористичні акти на українських землях у складі Австро-Угорської монархії впродовж XIX — на початку XX ст., але ці сторінки у рецензованій книжці відсутні.

Безперечно, ці побажання є тільки стимулом для подальшої роботи і жодною мірою не впливають на позитивну оцінку видання. Вважаємо, воно стане корисним усім, кого вабить правдива і не прикрашена історія України.

І. В. ВЕРБА (Київ)

БУКОВИНА: ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

Чернівці. — Зелена Буковина. — 1998. — 416 с.

З часу виходу останніх узагальнюючих праць з історії Буковини пройшли десятки років, відчувалася нагальна потреба в істотному оновленні історичного буковинознавства. Ця прогалина значною мірою заповнюється виходом у видавництві “Зелена Буковина” у Чернівцях колективної монографії “Буковина: історичний нарис”. Її підготували науковці Чернівецького держуніверситету, Чернівецького відділу Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, Чернівецького краєзнавчого музею (голова редколегії — С. С. Костишин).

Це фундаментальне дослідження — плід кількарічних наполегливих творчих зусиль досвідчених буковинознавців. На основі численних різномовних документів із фондів державних архівів Чернівців, Львова, Києва, Відня, матеріалів десятків газет та літератури авторам вдалося досить повно, об’єктивно, з нових методологічних і концептуальних засад створити цілісну історичну працю про одну з історичних областей нашої Вітчизни — Буковину, зокрема Північну, — нині складову і невід’ємну частину суверенної України.

Певною оригінальністю відзначається її структура. Зважаючи на те, що державна приналежність краю не раз мінялася, автори вважали за доцільне показувати його історичну долю у складі тієї чи іншої держави у відповідному розділі.

На багатому археологічному матеріалі останніх десятиліть стисло, але аргументовано висвітлюються питання заселення у далеку давнину територій у межиріччях Дністра, Пруту, Сігету, закономірної поступальної зміни різних епох і древніх цивілізацій (характерної і для суміжних регіонів), порівняно ранньої (з V ст. н. е.) появи тут слов’ян, предків українців. Дається наукова характеристика їхнього родового ладу типу Луки Райковецької (Житомирщина), звертається увага на 400-літнє перебування краю і його мешканців у складі Київської, Галицької, Галицько-Волинської Русі—України.

При характеристиці становища Буковини у складі Молдавського князівства (1359—1774) справедливо відзначається, що саме розпад Галицько-Волинської держави мав своїм наслідком захоплення західноукраїнських земель Угорщиною, Польщею та Молдавією, звідки і походить т. зв.

“історичне право” на ці землі, рецидиви якого проявляються подекуди і донині. У розділі глибоко аналізуються процеси зміцнення феодальних відносин, вказується на певну їх специфіку (держава — основний феодальний визискувач), простежується становлення адміністративно-територіального устрою, етнічного складу населення, збереження української мови, культури. Особлива увага приділяється висвітленню негативного впливу татарських набігів, турецького поневолення, численних молдавсько-польських, польсько-турецьких, російсько-турецьких воєн, що прокотилися нищівними смерчами по території краю. Дістали тут правдивого опису маловідомі раніше події, пов’язані з участю українських козаків у боротьбі проти турецької агресії. Йдеться і про кризові явища початку XVIII ст., деякі економічні реформи, обставини, при яких Буковина відійшла до складу Австрії.

Австрійському періоду історії Буковини (1774—1918) відведено чи не найбільше сторінок. Тут ґрунтовно охарактеризовано зміни у етнічному складі населення при збереженні більшості за українцями, в адміністративно-територіальному устрої, показано дальше зміцнення феодальної системи, розглянуті основні реформи імператора Йосифа II. Як рубіжна віха у суспільно-політичних та соціально-економічних відносинах в краї (як і в інших провінціях) подаються події революції 1848—1849 рр., зокрема значні селянські виступи та скасування феодальних повинностей, підкреслюється значення наступних політико-правових реформ у становленні конституційних засад в устрої краю. Особливо ґрунтовно відображено пореформний економічний розвиток Буковини у різних галузях: сільському господарстві, ремеслах, промисловості, на транспорті, в торгівлі, певну урбанізацію краю. Звернуто увагу на важке становище основної частини робітництва і селянства, їхні вимоги і форми боротьби. Цілковито по-новому представлено в монографії багатоаспектний суспільно-політичний та національний рух буковинських українців, боротьба їх восени 1918 р. за свою державність, за об’єднання з Соборною Україною.

В окремому розділі дається негативна оцінка діям тогочасних правителів сусідньої королівської Румунії, які силоміць перервали в краї процес творення української державності й виступили співучасниками дій Польщі, Радянської Росії в удушенні молодого Української держави. В основному у критичному плані подається 22-річний (1918—1940) період насильницького утримання Північної Буковини і Хотинщини у складі Румунії: нестабільність в економічному розвитку, суворі обмеження для українців у політичному, громадському і культурному житті, насильницька політика румунізації. Як відповідь на ці утиски розглядаються різні прояви національно-визвольної боротьби.

Чільне місце у пропонованій праці відведено й періоду перебування краю в складі УРСР, а потім і незалежної України. Автори намагалися неупереджено відобразити складні процеси: радість більшості буковинських українців у зв’язку з об’єднанням з українським народом і водночас усвідомлення трагізму політики тоталітарної системи: депортацій, голодомору, політичних репресій, насильницької колективізації тощо. Зважено подаються здобутки трудових зусиль буковинців і в той же час — нереалізований потенціал краю: безсумнівні досягнення в індустріалізації — і технологічна відсталість, екологічна небезпека, мілітаризація промислового виробництва; помітні зрушення у сільськогосподарському виробництві — і низька продуктивність праці селян, прояви нежиттєздатності колгоспної системи господарювання; значне піднесення культури — і жорсткий ідеологічний контроль над нею.

Обнадійливість і радісне піднесення відчуваються в рядках, присвячених участі буковинців у боротьбі за незалежність України, її здобуттю. Та водночас безкомпромісно подається і правда життя останніх років, становище краю у всіх галузях суспільного буття. Цікавими є сторінки про зовнішньоекономічні контакти Чернівецької області, її зв'язки з поліетнічною буковинською діаспорою.

Завершується ця солідна праця досить чіткими й виваженими висновками, а також короткими резюме румунською, англійською та німецькою мовами, бібліографією (в основному новітніх публікацій про Буковину, всього понад 300 назв).

На належному рівні і поліграфічне оформлення книги.

Разом з тим слід зазначити, що не зайвими були б посторінкові посилання. Полегшилося б користування книгою, якби вона мала іменний та географічний покажчики. Дещо ширше варто було б подати стародавню історію краю. Трапляються й незначні друкарські погрішності.

Загалом же вихід у світ пропонованої монографії є справжньою подією у вітчизняній історіографії Буковини. Вона стане у пригоді фахівцям-історикам, краєзнавцям, учителям, студентам, учням старших класів, усім, хто цікавиться історією цієї частини України.

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ), *Т. С. ЯЦЕНЮК* (Чернівці)

Історична наука у вузах

А. Г. БОЛЕБРУХ (Дніпропетровськ),
І. Ф. КОВАЛЬОВА (Дніпропетровськ),
Ю. А. СВЯТЕЦЬ (Дніпропетровськ),
Є. А. ЧЕРНОВ (Дніпропетровськ)

КАФЕДРИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ — 30 років

На порубіжжі 1960—1970-х рр. у Дніпропетровському університеті виникає перспективний напрям наукових досліджень — історія історичної науки, що й обумовило створення в 1972 р. спеціальної кафедри історіографії та джерелознавства, однієї з перших на той час університетських кафедр даного профілю не тільки в Україні, а й у СРСР.

У витоків нового науково-педагогічного колективу стояли відомі вчені й досвідчені викладачі *В. Я. Борщевський* (1910—1989), який очолював кафедру з дня створення до 1978 р., *М. П. Ковальський*, *В. І. Шевцов*, *І. Ф. Ковальова*, *М. Ф. Карпенко* та ін. Доволі швидко визначили перелік навчальних дисциплін, проблематику наукових досліджень, зав'язали творчі стосунки кафедри з відповідними підрозділами академічних інститутів СРСР та УРСР, університетами Києва, Москви, Харкова, Тбілісі, Донецька, Ленінграда, Саратова та ін. Це допомогло дніпропетровським історикам органічно включитися у загальносоюзний процес розвитку історичного пізнання.

Вельми плідними в діяльності кафедри історіографії та джерелознавства були 1978—1994 рр., коли її колектив очолював відомий учений доктор історичних наук (з 1984 р.), професор *М. П. Ковальський*. Він та численні його учні зробили помітний внесок у джерелознавство історії України XV—XVIII ст., особливо періоду Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дисертації, монографії, навчальні посібники, наукові статті з означеної проблематики, підготовлені дніпропетровськими науковцями *Г. К. Швидько*, *Ю. А. Мициком*, *С. М. Плохієм*, *В. А. Брехуненком*, *Г. М. Виноградовим*, *С. В. Абросимовою*, *О. І. Журбою*, *О. А. Удодом*, *П. М. Кулаковським*, *В. Б. Атаманенком* та ін., достатньо відомі науковій громадськості України та далеко за її межами (зокрема у Польщі, Литві, Канаді, США). Багато учнів заслуженого діяча науки і техніки України *М. П. Ковальського* стали докторами наук та професорами. Вони збагачують українську історичну науку новими здобутками. Важлива увага на кафедрі приділялася теоретичним питанням джерелознавчого аналізу, методикам дослідження різних за видами джерел. Не обійшли вчені увагою понятійний аспект джерелознавства, зокрема вони подають у своїх працях визначення таких понять, як “джерело”, “автентичність”, “достовірність”, “інформативність”, “структура джерельної бази” тощо. Ці наробки

увійшли до наукового обігу і враховуються молодими поколіннями вітчизняних джерелознавців та істориків.

З перших років існування кафедри і понині у Дніпропетровському університеті активно досліджуються історіографічні сюжети. Даний напрямок, започаткований доцентом *В. І. Шевцовим* (він рано, у 41 рік пішов із життя (1981 р.)), успішно продовжували розвивати його учні і колеги — *І. І. Колесник, А. Г. Болебрух, Є. А. Чернов, П. Г. Кожем'якін*. Вчені кафедри в основному розробляли сюжети з історії історичної науки України та Росії XVIII—XIX ст., зокрема досліджували концепції *В. Татишева, М. Карамзіна, Г. Еверса, С. Соловйова, М. Наєждіна, М. Грушевського, О. Лазаревського* та ін.

Останнім часом змінився вектор наукових досліджень: головний акцент зроблено на теоретико-методологічні засади історичної науки, сучасні підходи до історичної епістемології, обґрунтування новітніх методів пізнання минулого. У кількісному відношенні переважають теми з української історіографії, що, зрозуміло, враховуючи недостатню увагу до неї за радянських часів. Визначила даний дослідницький напрям і керує ним відомий історіограф, професор *І. І. Колесник*.

За одинадцять років існування незалежної України на кафедрі захищено ряд докторських і кандидатських дисертацій (*І. І. Колесник, В. В. Стецькевич, В. В. Ченцов, Г. І. Мерніков, В. М. Андрєєв, С. В. Легеза, Д. С. Вирський, К. М. Колесников, В. В. Головка, С. Ш. Аїтов та ін.*), дніпропетровські науковці — постійні учасники міжнародних і всеукраїнських симпозіумів, конгресів, конференцій з україністики.

Наукові досягнення членів кафедри публікуються у міжвузівському збірнику наукових праць “Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України”, яких з 1972 р. надруковано понад 20 випусків.

Дніпропетровський університет — один з небагатьох вузів України, де не тільки ґрунтовно вивчається, а й викладається історія суспільної думки України від середньовіччя до початку ХХ ст. Засновником і багаторічним керівником даної проблематики є професор *А. Г. Болебрух*, який очолює кафедру з 1994 р. і має чимало учнів (*Ю. В. Давиденко, М. В. Зенкін, А. В. Хрідочкін та ін.*) і продовжувачів його справи. Кафедра підготувала та видала кілька хрестоматій, навчальних посібників, наукових праць (на основі кандидатських дисертацій), які присвячені передусім ставленню суспільства певного історичного періоду до умов свого функціонування, політики уряду, вирішенню національних проблем, їх впливу на соціальне самопочуття тощо.

При кафедрі багато років діє науково-дослідна лабораторія історії Придніпровського регіону, співробітники якої досліджують краєзнавчі питання; духовний розвиток Придніпров'я. Їх зусиллями підготовлені й видані праці з історії Дніпропетровського університету, міста і національно-визвольних змагань українського народу.

У 1972 р. на історичному факультеті була створена постійно діюча археологічна експедиція, яка еволюціонувала у лабораторію археології Подніпров'я, що діє при кафедрі (науковий керівник — професор *І. Ф. Ковальова*). Основні напрями досліджень пов'язані з вивченням проблем етнічної історії та культури давнього населення України за доби неоліту—бронзи та середньовіччя. Отримані під час польових досліджень курганів і поселень археологічні матеріали склали основу дисертаційних досліджень (*І. Ф. Ковальова, З. П. Маріна, В. А. Ромашко, Є. Л. Феценко, Д. О. Тесленко, І. І. Яременко, О. М. Каковкіна та ін.*), наукових статей та

монографій. Важливим напрямком діяльності лабораторії є видання з 1976 р. наукового міжвузівського збірника “Проблеми археології Подніпров’я”. Лабораторія є одним з провідних наукових осередків України, що засвідчує обрання її як бази для проведення міжнародних, загальносоюзних і регіональних наукових конференцій і польових семінарів.

Ще одним з напрямів діяльності кафедри є квантитативна історія й історична інформатика, який розвивається з кінця 1980-х рр. Тоді цей напрям активно підтримав М. П. Ковальський, доклавши необхідних організаційних і методичних зусиль для започаткування цього наукового профілю. У 1990 р. на історичному факультеті створено комп’ютерний клас, який забезпечує навчальні нормативні курси “Інформатика” та “Математичні методи в історичних дослідженнях” у фаховій підготовці студентів-істориків. У 1993 р. були захищені *В. В. Підгаєцьким* (докторська) та *Ю. А. Святець* (кандидатська) дисертації, присвячені проблемам математико-статистичного аналізу масових джерел із соціально-економічної історії України періоду непу. На історичному факультеті створено науково-дослідну лабораторію комп’ютерних технологій історичних досліджень (науковий керівник — професор *В. В. Підгаєцький*), метою якої є розроблення програмних та навчальних засобів забезпечення вищої освіти істориків. За роки діяльності лабораторії захищено 6 кандидатських дисертацій (*Ю. А. Святець, О. Обласова, І. О. Тарнопольська, В. В. Ващенко, Р. В. Топка, В. А. Дмитрієва*), видано 7 навчальних посібників і монографій. Лабораторія виконувала кілька міжнародних дослідницьких проєктів за сприяння таких фондів, як INTAS, “Відродження” та ін. Співробітники лабораторії є дійсними членами одного з найактивніших співтовариств істориків світу — Міжнародної Асоціації “Історія та комп’ютер”, беруть активну участь у її регіональних та всесвітніх конгресах, конференціях і семінарах.

* * *

О. Є. ЛИСЕНКО (Київ),
О. В. МАРУЩЕНКО (Івано-Франківськ)

**ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
“УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ —
ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ”**

Важливою подією в громадсько-політичному і культурному житті Прикарпаття стала Всеукраїнська наукова конференція “Українська повстанська армія — феномен національної історії”. Її організували Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника та Інститут історії України НАН України з нагоди 60-річчя УПА. Конференція працювала 23 жовтня 2002 р. у мальовничому куточку Івано-Франківщини — с. Старий Угринів Калуського району, у приміщенні Історико-меморіального музею Степана Бандери. У роботі конференції взяли участь науковці з Києва, Івано-Франківська, Кривого Рога, Тернополя, Чернігова, викладачі вищих і середніх навчальних закладів Прикарпаття, ветерани повстанської боротьби, студенти й учнівська молодь краю.

Конференцію відкрив ректор Прикарпатського університету, академік АПН України, проф. *Віталій Кононенко*, який наголосив на її значенні у справі об’єктивного і неупередженого дослідження історії національно-

Від імені дирекції і колективу Інституту історії України НАН України учасників і гостей конференції привітав заступник директора інституту, член-кореспондент НАН України, проф. *Олександр Реснт*. Він відзначив важливість співпраці Інституту історії України і Прикарпатського університету, зупинився на ролі і завданнях конференції, розповів про основні напрями науково-дослідницької діяльності науковців інституту.

Учасників конференції привітав голова Калуської районної державної адміністрації *Василь Дзундза*.

Декан історичного факультету Прикарпатського університету, д-р іст. наук, проф. *Микола Кугутяк* у своєму виступі охарактеризував діяльність професорсько-викладацького складу факультету в напрямку наукового дослідження та викладання історії України, підкреслив актуальність і важливість подальшого вивчення й розробки проблематики ОУН і УПА, зокрема, на рівні студентських магістерських і дипломних робіт.

З вітальним словом до присутніх звернувся голова Івано-Франківського відділення Всеукраїнського братства вояків УПА *Федір Володимирський*, який висловив упевненість у тому, що конференція сприятиме поступу до історичної правди про національно-визвольні змагання українського народу у 30—50-х роках і Українську повстанську армію.

На пленарному засіданні було заслухано вісім доповідей. Завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук *Олександр Лисенко* свій виступ присвятив актуальним проблемам вітчизняної історії в добу кривавого лихоліття, зокрема, сучасним підходам до вивчення історії УПА, їх суспільного резонансу, питанням юридичного оформлення статусу учасників національно-визвольної боротьби в контексті гострих дискусій про визнання УПА воюючою стороною в Другій світовій війні.

Теоретико-методологічним аспектам українського національно-визвольного руху 30—50-х років ХХ ст. була присвячена доповідь завідувача кафедри історії й українознавства Криворізького технічного університету, д-ра іст. наук, проф. *Віталія Стецкевича*. Його виступ став свідченням великого інтересу, який існує в середовищі наукової громадськості Східної України до чесного й неупередженого вивчення проблематики ОУН і УПА, активізації відповідної науково-дослідницької роботи в цьому напрямку.

Проф. Прикарпатського університету *Ігор Іванцев* і доц. цього ж вузу *Олександр Марущенко* проаналізували стан і основні тенденції розвитку сучасної вітчизняної історіографії УПА, зупинилися на характеристичі тематики і проблематики новітніх досліджень, створенні наукової історії УПА, позбавленої політичної та ідеологічної заангажованості.

Головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України д-р іст. наук, проф. *Володимир Кучер* у своїй доповіді проаналізував основні етапи і засоби боротьби радянського тоталітарного режиму проти українського повстанського руху в повоєнний період (1944—1950-ті рр.).

Д-р іст. наук *Анатолій Русначенко* розповів про збройні формування національних рухів опору в Східній Європі в роки Другої світової війни, проаналізував роль, місце і значення боротьби УПА в широкому загальноєвропейському контексті.

Науковець з Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, канд. іст. наук *Андрій Руккас* доповів про збройні виступи ОУН на території Станіславівського воєводства у вересні 1939 р., а доцент Прикарпатської філії Національної академії внутрішніх справ України *Ігор Ан-*

друхів на ґрунтовній джерельній базі змалював картину діяльності УПА на Прикарпатті в роки німецько-радянської війни і повоєнний період.

На маловідомих аспектах історії національно-визвольної боротьби 40-х років ХХ ст. зосередив увагу канд. іст. наук *Іван Патриляк* (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка), котрий проаналізував участь ОУН(Б) та УПА у створенні української цивільної адміністрації у 1941—1943 рр.

Після завершення пленарного засідання для учасників і гостей конференції була організована екскурсія по Історико-меморіальному музею Степана Бандери, під час якої голова Староугринівської сільської ради магістр історії *Тарас Федорів* і директор музею *Богдан Яневич* розповіли про основні віхи життя і діяльності свого відомого земляка, ознайомили присутніх з експозицією музею. Відомий співак, народний артист України *Михайло Кривень* у ході невеличкого імпровізованого концерту виконав низку повстанських пісень, емоційно сприйнятих слухачами.

Друга частина конференції розпочалася виступом активного учасника національно-визвольних змагань українського народу 40—50-х років ХХ ст. *Ореста Дичківського*, який містив спростування політико-пропагандистських ідеологічних міфів, нагромаджених довкола УПА.

Про роль і місце російського фактора у політиці ОУН і УПА восени 1943—1944 рр. розповів чернігівський науковець *Сергій Бутко*, відомий своїми попередніми розвідками цього аспекту історії національно-визвольного руху 30—40-х років.

Завідувач кафедри історіографії та джерелознавства Прикарпатського університету, д-р іст. наук, проф. *Борис Савчук* порушив у своєму виступі актуальну проблему “усної історії” УПА, торкнувся теоретичних і методологічних засад її підготовки й розробки. З його повідомленням перегукувався і виступ доц. Прикарпатського університету, канд. іст. наук *Михайла Паньківа* про відображення національно-визвольної боротьби 40-х років ХХ ст. на Західній Україні в пісенній творчості.

Доц. Прикарпатського університету *Петро Арсенич* торкнувся джерелознавчих аспектів вивчення історії Української повстанської армії, охарактеризував деякі нові архівні документи про діяльність УПА на Прикарпатті.

З великим інтересом присутні слухали виступ доц. Прикарпатського університету, канд. іст. наук *Василя Марчука*, який у контексті історії УПА звернув увагу на проблеми війни і християнської моралі, зупинився на суспільній місії Греко-католицької церкви у роки Другої світової війни. Науковою новизною і нестандартністю вирізнялося повідомлення докторанта Прикарпатського університету *Олексія Реги*, присвячене значенню християнських гуманістичних цінностей як важливих чинників виховання вояків УПА.

На особливостях українського національно-визвольного руху на Волині у 1941—1943 рр. зосередила увагу доц. Тернопільського інституту економіки і підприємництва, канд. іст. наук *Галина Стародубець*.

Значне місце у виступах учасників конференції відведено аналізу карально-репресивної політики нацистського і комуністичного режимів 30—50-х років ХХ ст. Ст. наук. співроб. Інституту історії України, канд. іст. наук *Тамара Вронська* й пошукач інституту *Тетяна Заболотна* наголосили, що терор був складовою сталінської політики щодо ОУН і УПА. Співробітник Національного інституту стратегічних досліджень, канд. іст. наук *Ірина Павленко* охарактеризувала антинаціоналістичну ідеологічну кампанію ЦК КП(б)У під час проведення виборів до Верховних Рад СРСР та УРСР у 1946—1947 рр.

Доценти Прикарпатського університету *Володимир Великочий*, *Володимир Сельський*, *Юрій Томин* свої наукові розвідки присвятили репресіям 1939—1947 рр. проти ОУН і УПА, терору гітлерівців проти ОУН на окупованих землях Західної України в 1941—1944 рр., карально-репресивним заходам органів НКВС-НКДБ, спрямованих на ліквідацію збройного підпілля ОУН-УПА на теренах Станіславщини в другій половині 1941 — першій половині 1945 рр.

Цікаві факти у своєму повідомленні навів доц. Національної Академії Служби безпеки України, канд. іст. наук *Дмитро Веденєєв* про історію спецслужб українських націоналістів, організаційну структуру розвідки в УПА.

Позитивною ознакою конференції стала участь у ній молодих дослідників історії національно-визвольного руху 30—50-х років.

Магістр історії *Тарас Федорів* поділився результатами своїх пошуків про командира першої сотні УПА І. Перегійняка (“Коробки” — “Довбешки”). Аспірантка Прикарпатського університету *Галина Стефанюк* доповіла про основні напрями культурно-освітньої діяльності ОУН у роки Другої світової війни.

В ході жвавої дискусії, в якій взяли участь також ветерани Української повстанської армії, представники івано-франківського студентства, висловлювалися змістовні думки стосовно місця і ролі ОУН та УПА в тривалому процесі українського державотворення, сучасної полеміки навколо цих суб'єктів національної історії, перспектив подальшої науково-дослідницької розробки проблематики українського національно-визвольного руху у ХХ ст. У цьому сенсі привернув увагу полемічний виступ канд. іст. наук *Степана Кобути* (Прикарпатський університет), який проаналізував сучасну громадсько-політичну думку про ОУН і УПА, вплив державницьких традицій попередніх поколінь борців за незалежність України на діяльність національно-демократичних організацій та їх лідерів у кінці 80—90-х рр. ХХ ст.

Конференція завершилася прийняттям рекомендацій, в яких окреслено шляхи активізації науково-пошукової і дослідницької діяльності, спрямованої на об'єктивне, неупереджене визначення й обґрунтування місця і ролі УПА в українському національно-визвольному русі у 1940—1950-х р.

Т. В. ОЛЬШАНИЦЬКИЙ (Київ)

**НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ
ІНСТИТУТУ КОЗАЦТВА — П'ЯТЬ РОКІВ**

Зростання інтересу до історії козацтва у наш час пов'язане з процесами національного відродження кінця 80-х — першої половини 90-х рр., відновленням громад українського козацтва, а також відзначенням у ці роки визначних ювілейних дат (зокрема: у 1989—1991 рр. — 500-річчя від дня першої літописної згадки про українське козацтво, 1995 р. — 400 років з дня народження гетьмана Богдана Хмельницького, 1998 р. — 350-річчя Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.) зумовило появу численних праць, в яких висвітлюються різноманітні сторінки цього надзвичайно цікавого явища. Однак, на жаль, автори далеко не всіх праць прагнуть дотримуватись історичних фактів, виражено оцінювати їх достовірність, надмірно звеличуючи або занадто критично

ставлячись до тих чи інших подій та осіб, а подекуди описуючи їх просто поверхово. Така ситуація не могла залишити байдужими науковців, які прагнуть до максимально об'єктивного дослідження козацтва. А тому у процесі пошуку оптимального виходу з неї виникла ідея створення Всеукраїнського центру з розробки питань виникнення, генези козацтва у минулому, його ролі у сучасному житті України та координації сил, що займаються дослідженням і популяризацією даної проблематики.

Протягом 1996—1997 рр. ці наміри знайшли своє втілення в організації Науково-дослідного інституту козацтва (далі — Інститут козацтва), що об'єднав ряд професіональних учених, зацікавлених у всебічній науковій розробці історії та сучасних проблем козацтва. Співзасновниками Інституту козацтва виступили Інститут історії України НАН України та Відкрите акціонерне товариство “Мотор—Січ” (попередній договір про спільну діяльність від 10 травня 1996 р. був остаточно узгоджений через рік — 10 травня 1997 р.). Особливо слід відзначити ту величезну роль, яку відіграли у заснуванні першого в Україні Інституту козацтва, генеральний директор ВАТ “Мотор—Січ”, академік, доктор технічних наук В'ячеслав Богуслаєв та директор Інституту історії України НАНУ, академік НАНУ, доктор історичних наук Валерій Смолій. На сьогодні співробітниками Інституту козацтва є п'ять докторів і дев'ять кандидатів історичних наук. До захисту докторських дисертацій готується ще три інститутські працівники.

15 липня 1998 р. за наказом № 1 директора Інституту історії України, академіка НАНУ Валерія Смолія «Про створення у структурі Інституту історії України Національної Академії наук України Центру “Науково-дослідний інститут козацтва”» у відповідності з договором про спільну діяльність між ВАТ “Мотор—Січ” та Інститутом історії на посаді директора-організатора Інституту козацтва було затверджено кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Тараса Чухліба. Згідно з цим наказом були утворені Запорозьке й Донецьке регіональні відділення Інституту козацтва і на посадах їхніх директорів-організаторів, відповідно, призначено кандидата історичних наук Арнольда Сокульського та доктора історичних наук, професора Василя Пірка. 2 лютого 1999 р. створено Одеське регіональне відділення Інституту козацтва на чолі з кандидатом історичних наук Ігорем Сапожниковим. 27 січня 2000 р. Інститут козацтва уклав угоду про співпрацю з Одеським державним університетом ім. І. Мечникова щодо організаційного та наукового забезпечення діяльності Відділу історії козацтва на півдні України. Його очолила кандидат історичних наук, доцент Олена Бачинська. 14 жовтня 2000 р. заступником директора Інституту козацтва було призначено кандидата філософських наук Володимира Муляву. 10 жовтня 2002 р. було утворено Нікопольське регіональне відділення на базі Нікопольського державного історичного музею.

Основними завданнями Інституту козацтва є публікація фундаментальних досліджень і створення науково-популярних праць з історії козацтва; об'єднання й координація зусиль вітчизняних та зарубіжних учених, що належать до різних наукових, учбових осередків і займаються зазначеною проблематикою; співпраця з різними установами й організаціями з метою здійснення спільних науково-дослідних програм; надання методичної допомоги державним, громадським та комерційним освітнім закладам; організація й проведення науково-теоретичних і науково-практичних міжнародних та вітчизняних конференцій; написання підручників, посібників, навчально-методичної і довідкової літератури; обговорення та рецензування наукових і науково-популярних робіт; розповсюдження й

популяризація праць з козацької тематики; читання лекцій, проведення семінарів, диспутів, бесід, “круглих столів” тощо.

З часу свого створення Інститут козацтва розпочав активну діяльність згідно із запланованими напрямками і нині — через п’ять років свого існування — уже має певні здобутки. Насамперед у започаткованій ним серії видань “Козацька спадщина” побачили світ ґрунтовні збірки наукових праць: “Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості” (Київ, Запоріжжя, 1997. — 375 с.) і “Семен Палій та Фастівщина в історії України” (К., Фастів, 1997. — 90 с.), видану разом з Фастівським державним історико-краєзнавчим музеєм. Обидві вони опубліковані за матеріалами наукових конференцій під ідентичними назвами.

До збірника “Запорозьке козацтво...” увійшло 47 статей відомих в Україні та за її межами вітчизняних істориків і молодих фахівців з Києва, Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Красноармійська, Кам’янця-Подільського, Вінниці, Чернігова, Нікополя, інших міст. Є також кілька праць, що репрезентують зарубіжних дослідників — зі США та Росії. Більша частина названої книги містить статті, що висвітлюють різні питання політичної, економічної, соціальної, а також військової історії Запорозької Січі у період пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Окремі праці присвячені питанням політичної культури, ментальності, релігії, духовної спадщини козацтва та її впливу на нову й новітню історію України.

У виданні “Семен Палій і Фастівщина в історії України” (де представлено 21 матеріал) висвітлено питання, пов’язані з державотворчою та військовою діяльністю фастівського полковника Семена Палія в останній чверті XVII — на початку XVIII ст., боротьбою правобережного козацтва проти турків та татар, взаємовідносинами С. Палія з І. Мазепою, Яном III, Петром I тощо. Крім того, розглядаються геральдичні проблеми Фастівського полку, археологічні знахідки козацької доби на терені сучасної Фастівщини та ін.

Крім названих праць, цього року у названій серії був опублікований науково-популярний довідник з історії України, призначений для викладачів, студентів, учнів і широкого загалу під назвою “Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XV—XVIII ст.)” (К., Запоріжжя, 1998. — 252 с.). Це перше унікальне видання, де визначено й обґрунтовано у доступній для масового читача формі час і місце постійного розташування над Дніпром і Дунаєм січового Коша, відтворено основні етапи історії запорозького козацтва: походження, утворення демократичної козацької республіки, військовий устрій, господарське освоєння земель півдня України, міжнародні відносини, культура козацької громади, а також вплив останньої на суспільно-політичне життя українського народу в період пізнього середньовіччя та нового часу. В книзі читачі знайдуть відомості про Хортицю, Томаківську, Базавлуцьку, Микитинську, Чортотлицьку, Кам’янську, Олешківську, Нову (Підпільненську) і Задунайську Січі.

Інститутом козацтва також опубліковано фундаментальні наукові монографії наших співробітників — відомих істориків Олександра Гуржія “Гетьман Іван Скоропадський” (К., 1998. — 208 с.) та Віктора Горобця “Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Московією та Варшавою. 1654—1665 рр.” (К., 2001. — 532 с.), навчальний посібник для середніх шкіл за авторством Петра Саса “Історія України XVI—XVIII ст.” (Львів, 2001. — 292 с.). Крім того, за сприянням колективу Інституту козацтва побачила світ книга Сергія Леп’явка “Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591)” (Чернігів, 1999. — 216 с.).

На честь 350-річчя від початку Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького випущено збірник наукових праць на основі однойменної конференції “Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво” (К., 1998. — 320 с.). У цій книжці представлені 19 ґрунтовних наукових матеріалів не лише провідних вітчизняних істориків, а й учених з Польщі, Швеції та Росії. Продовжено видання матеріалів Всеукраїнських читань “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку” (Вип. 7. — К., 2000. — 360 с.). Інститут козацтва також підтримує регіональні видання. Серед них — збірник наукових праць, виданий у Миколаєві “Південна Україна: проблеми історичних досліджень” (Ч. 1, 2. — Миколаїв, 1998. — 178 с., 176 с.).

Активно працюють філії, відділення та відділи Інституту козацтва у Запоріжжі, Донецьку й Одесі. Планується утворити організаційні структури з вивчення історії та сучасного розвитку козацтва в Черкасах, Чернігові і Сумах. Серед головних видань і досягнень Запорізького відділення — науково-популярні книги “Корінь і крона” (генеалогія видатних людей козацького походження” (1999)), “Іван Сірко — лицарська душа і воїн славний” (2000) та ін.; Донецького відділення — наукова монографія В. Пірка “Заселення Степової України в XVI—XVIII ст.” (1998), докторська дисертація В. Романцова “Виникнення і становлення Гетьманщини в українській історіографії середини XIX—XX ст.”; Одеського відділення — наукова монографія І. та Г. Сапожникових “Запорозькі і чорноморські козаки в Хаджибеї та Одесі (1770—1820 рр.)” (1998), збірник документів “Історія Хаджибея (Одеси) 1415—1795 рр. в документах” (2000); Відділу Інституту козацтва при Одеському державному університеті — колективна монографія “Одеса козацька” (2000), збірник документів та матеріалів “Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII—XIX ст.” (2000) та ін.

Першою спробою відтворення історичних життєписів видатних військових діячів України доби визвольних змагань раннього нового часу стала науково-популярна книга “Полководці Війська Запорозького: історичні портрети” (К., 1998. — 400 с.), яка отримала грант Міжнародного фонду “Відродження”. На основі багатого джерельного матеріалу із залученням досягнень вітчизняної та зарубіжної історичної науки й застосуванням новітніх методологічних засад сучасні історики створили яскраві, багатопланові портрети козацьких полководців, які спільно з Богданом Хмельницьким виборювали незалежність для своєї Вітчизни й утверджували Українську козацьку державу. На сторінках книги постають образи І. Богуна, К. Бурляя, Й. Глуха, Є. Гоголя, Г. Гуляницького, А. Ждановича, М. Зеленського, М. Кричевського, М. Кривоноса, Л. Мозирі, М. Небаби, Д. Нечая, П. Шумейка, Г. Яцкевича та інших відомих, а також малознаних нині для широкого загалу сподвижників славетного гетьмана, через діяльність яких вимальовуються суворі будні військових походів, тріумф перемог і гіркота поразок, панорами грандіозних битв, складні процеси тогочасного суспільно-політичного життя козацької України. Нині готується до друку друга книга, яка буде висвітлювати військову діяльність інших маловідомих до цього часу українських полководців.

Своєрідним підсумком п'ятирічної діяльності Інституту козацтва став випуск щорічного видання “Запорозька старовина” (К.—Запоріжжя, 2002. — 408 с.), яке здійснюється на поліграфічній базі “Мотор—Січі”. У ньому представлені наступні рубрики: “Документи з питань відродження козацтва”, “Статті”, “Історіографія та джерелознавство”, “Питання увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією козацтва”, “Історичне кра-

езнавство”, “Проблеми відродження Українського козацтва”, “Дискусії”, “Публікація документів”. Сподіваємося, що цей науковий щорічник не обмежиться двома випусками. Необхідно відзначити, що більшість видань Інституту козацтва щедро профінансовані ВАТ “Мотор—Січ” за особистої участі академіка, доктора технічних наук В. Богуслаєва. Частина книг за сприянням академіка НАНУ В. Смоля вийшли друком на поліграфічній базі Інституту історії України НАНУ.

Спільно з Головним управлінням виховної роботи Міністерства оборони України, Міністерством освіти і науки України, Українським козацтвом проведено ряд науково-практичних конференцій, зокрема “Сучасна козацька педагогіка” (Київ, 1997), “Проблеми історії та сучасного розвитку Українського козацтва як державотворчої інституції” (Черкаси, 1999), під час яких обговорювалися різні питання, серед яких основне місце зайняла проблема військово-патріотичного виховання молодого покоління на кращих традиціях українського козацтва. У 1997 р. разом з Одеською міською держадміністрацією проведено науково-практичну конференцію “Козацтво на Півдні України”.

Протягом 1999 р. Інститутом козацтва на Першому Національному радіоканалі України у передачі “Старшокласник” проведено історичний конкурс для школярів “Україна — козацька держава”. Він викликав великий інтерес в усіх регіонах, зокрема від учасників надійшло близько 200 листів. П’яти переможцям цього конкурсу вручено цінні подарунки. Здійснюється консультація кіно- і телепродукції. Так, зокрема, надана наукова й організаційна допомога Польському телебаченню під час зйомок телефільму “Повернення Богуна”. 17 жовтня 2002 р. відбулася його презентація на Другому телевізійному каналі Польщі.

У 2000—2001 рр. співробітниками Інституту козацтва прочитано ряд лекцій, зокрема, цикл “Україна героїчна” на базі Київського міського Будинку учителя. Вчені-козакознавці беруть постійну участь у “круглих столах”, що організовуються “Просвітою” ім. Т. Шевченка та проведенні “Гетьманських віталень” при Музеї гетьманства в Києві. Налагоджена тісна і конструктивна співпраця з козацькими організаціями України.

З 1999 р. вчені Інституту козацтва виконують окремі замовлення Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва при Президентові України. Зокрема його співробітники брали активну участь у розробці проекту Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва. Згідно з Указом Президента України Л. Кучми “Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002—2005 рр.” за № 1092/2001 від 15 листопада 2001 р., колектив Інституту козацтва здійснює відповідну роботу щодо виконання окремих пунктів даної Національної програми. Підготовлено проект фундаментального видання з історії українського козацтва (п. 33 Національної програми) під назвою “Українське козацтво: політична, економічна, соціальна та духовна історія (XV—XX ст.)”, в якому беруть участь провідні вчені нашої країни. Одним з найбільших проектів Інституту козацтва має стати видання науково-популярної біографічної серії “Гетьмани України” (п. 37 Національної програми), яка буде складатися з 25-ти окремих книг, об’єднаних єдиними науковими вимогами та поліграфічним оформленням.

Як уже відзначалося, Інститутом козацтва налагоджена співпраця з багатьма міністерствами, відомствами, установами, громадськими організаціями, фондами. 5 лютого 2001 р. була укладена угода про творче і наукове співробітництво з Управлінням охорони об’єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації. Згідно з його положен-

нями, Управління взяло на себе забезпечення фінансування історичних та етнографічних досліджень, наукових експертиз. На замовлення Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України, а також Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій наші спеціалісти здійснили дослідження щодо виявлення місць поховань діячів козацької доби на території Російської Федерації. У результаті виявлено близько тридцяти таких місць. Однак необхідно провести додаткові пошуки, у зв'язку з чим потрібно виділити кошти для організації виїзду науковців нашого Інституту спільно з представниками зазначених Державного комітету та міжвідомчої комісії до Російської Федерації (зокрема таких міст, як Москва, Санкт-Петербург, Архангельськ, Тобольськ, Іркутськ, Єнісейськ, Нерчинськ, Селінгінськ, Туруханськ, Якутськ) для уточнення і доповнення наявних даних. З 2001 р. здійснюється наукова консультація проекту “Знати минуле задля майбутнього”, започаткованого з ініціативи Фонду інтелектуальної співпраці “Україна — XXI століття”.

Здійснюється велика робота щодо увіковічнення героїчних сторінок козацької історії. За сприяння Інституту козацтва у 1997 р. у Києві відкрито меморіальну дошку гетьману Пилипу Орлику, яку встановлено на вулиці, що названа на його честь. Не без допомоги наших спеціалістів розпочалася робота щодо встановлення пам'ятників славетному кошовому Івану Сірку у Харкові, полковнику Семену Палію у Фастові. А 14 жовтня минулого року за участю керівництва Інституту козацтва було встановлено пам'ятник гетьману Івану Виговському у с. Вигові на Житомирщині.

У січні 2002 р. за сприяння нашого Інституту на базі Харківського державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди було відкрито Інститут освіти та виховання українського козацтва, який буде готувати фахівців за різними спеціальностями на основі впровадження козацької педагогіки та національних традицій. Відразу ж потому на Черкащині було організовано конкурс для випускників середніх шкіл “Черкащина — козацький край” на кращий твір з історії і сучасного розвитку козацтва.

З ініціативи і активною участю Інституту козацтва позаминулого року (на десятому році незалежності!), нарешті, було засновано Український інститут воєнної історії, який діє у рамках спільного проекту між Національною Академією Оборони України та Інститутом історії України НАН України. Разом з цими установами Інститут козацтва у травні 2001 р. організував проведення Всеукраїнського “круглого столу” під назвою “Воєнно-історична наука в Україні: стан і перспективи”. На сьогодні вже маємо загальноукраїнський журнал “Воєнна історія” (де існує окрема рубрика, присвячена історії козацтва) і чотири різнопланові видання з історії воєн та воєнного мистецтва.

Ще у 1998 р. колектив Інституту козацтва спільно з рекламно-видавничою кампанією “ЕММА” розпочав роботу над великим фотоілюстрованим науково-популярним виданням “Україна — козацька держава”. У книзі на основі багатого й досі маловідомого ілюстрованого матеріалу будуть розкриті процеси зародження і формування козацтва, його участь у війнах середньовіччя та нового часу, еволюції українських державних інститутів середньовічної, нової та новітньої доби всесвітньої історії, відродження козацтва на сучасному історичному етапі. Для досягнення поставленої мети залучаються професійні фотографи, дизайнери, а фотозйомки козацьких пам'яток здійснюються у найбільших музеях України, Польщі, Росії та Швеції. Робота над цим багатоплановим виданням завершиться у 2004 р.

Святкуючи п'ятирічний ювілей Інституту козацтва, звернімося до слів академіка НАНУ В. Смолія, який відзначив, що нині період романтичного відтворення історії українського козацтва відходить у минуле. Героїзація дій і вчинків цього нового в суспільній ієрархії пізнього середньовіччя стану поступово змінюється більш вдумливим та аналітичним підходом до вивчення цієї складної наукової проблеми. Елементи белетристики, які домінували на сторінках багатьох видань, поступаються місцем принципам історизму та об'єктивності. Науковці все більше прагнуть заглибитись у суть проблеми. Вони дедалі частіше звертаються до тем, вивчення яких донедавна було прерогативою західної історіографії. Урізноманітнюється інструментарій досліджень, їх методика та методологія.

Наукова й громадсько-суспільна робота Інституту козацтва широко висвітлювалася у поважних наукових виданнях та засобах масової інформації не лише нашої держави, але й за кордоном. Матеріали про нашу діяльність публікував провідний науковий часопис “Український історичний журнал”, газети “Урядовий кур'єр”, “Голос України”, “Народна армія”, “Літературна Україна”, “Київський вісник” та ін. У відомому славистичному часописі світу “The Slavonic and East European Review” відомий канадський історик, професор Монреальського університету Філіп Лонгворт зробив огляд окремих видань Інституту козацтва й відзначив потрібність і своєчасність діяльності такої інституції для України та світового наукового співтовариства¹. В англійському політологічному журналі “The Ukrainian review” доктор Олександр Гриб зазначив, що заснування Інституту козацтва при Інституті історії України НАН України сприятиме формуванню національної еліти в нашій молодій державі².

22 листопада 2002 р. у м. Києві відбувся “круглий стіл”, присвячений п'ятиріччю заснування Науково-дослідного інституту козацтва. У ньому взяли участь провідні вчені-козакознавці нашої держави: академіки НАН України В. Смолій, П. Тронько; д-ри іст. наук Ю. Мицик, І. Білас, О. Гуржій, В. Шербак, П. Сас, В. Брехуненко, В. Горобець; кандидати іст. наук В. Кривошея, Т. Чухліб, Ю. Савчук, В. Станіславський, В. Мільчев, П. Горішній, представники Українського козацтва, музейні працівники, журналісти та ін. Під час виступів обговорювалися питання розвитку козакознавчих студій протягом останнього десятиріччя, були окреслені перспективи діяльності Інституту козацтва.

Отже, можемо зробити втішний для себе висновок — Науково-дослідний інститут козацтва відбувся! За п'ять років своєї діяльності він став невід'ємною частиною наукового та громадсько-суспільного життя нашої держави. Незважаючи на відсутність необхідних коштів, окремого приміщення й засобів зв'язку, обмежений тираж інститутських видань та інші проблеми суто організаційного становлення, наш Інститут поступово стає поважною науковою установою, відомою не лише в Україні, а й далеко поза її межами. А тому залишається лише одне — продовжувати наполегливо працювати задля відродження наукових козакознавчих студій та історичної пам'яті українського народу.

¹ Philip Longworth. Ukraine: Histori and Nationality // The Slavonic and East European Review. — Vol. 78. — N 1. — January 2000. — P. 115—124.

² Olexander Hryb. New Ukrainian Cossacks — Revival or Building New Armed Forces? // The Ukrainian review. — 2000. — Vol. 3. — P. 44—53.

КУЛИНИЧ ІВАН МАРКОВИЧ

28 вересня 2002 р. відійшов у вічність відомий український учений-історик, один з провідних фахівців у галузі германістики, заслужений діяч, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Кулинич Іван Маркович.

Народився І. М. Кулинич 15 серпня 1924 р. у с. Грушківці Кам'янського району Черкаської області в селянській сім'ї. Після закінчення сільської семирічної школи він поступив у Смілянський механіко-технологічний технікум, навчання в якому перервала Велика Вітчизняна війна.

У січні 1944 р., з визволенням Черкаської області від фашистських окупантів, І. М. Кулинича призивають в ряди Радянської армії. Під час виконання одного з бойових завдань у червні того ж року він був тяжко поранений, внаслідок чого втратив зір. Після тривалого лікування, будучи інвалідом, Іван Маркович усю свою енергію і сили мобілізує на повернення до повноцінного життя. В 1947 р. вчиться в Ніжинській школі по підготовці сліпих інвалідів Вітчизняної війни у вищій учбовій закладі, а в 1948 р. стає студентом історичного факультету Львівського університету, який закінчив з відзнакою у 1953 р.

З того часу все творче життя вченого нерозривно пов'язане з Інститутом історії України НАН України. Під час навчання в аспірантурі інституту він підготував і захистив кандидатську дисертацію “Становище і боротьба робітничого класу Болгарії на початку ХХ ст.” Та його наукові інтереси все більше концентруються навколо історії Німеччини, українсько-німецьких зв'язків. У 1959 р. вийшла у світ перша монографія І. М. Кулинича про діяльність комуністичної групи “Спартак” в Україні, а в 1963 р. — монографія “Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914 рр.)”, яка лягла в основу його докторської дисертації, успішно захищеної в 1970 р.

Його перу належить монографія “Українсько-німецькі історичні зв'язки”, що охоплює період з часів Київської Русі до кінця Другої світової війни. В передмові до неї академік І. К. Білодід зазначає, що вона “написана на основі надзвичайно широкої бази і є першою узагальнюючою працею про українсько-німецькі історичні зв'язки...”.

В Інституті історії України він пройшов шлях від молодшого до головного наукового співробітника. Ним досліджений і узагальнений величезний пласт першоджерел не тільки з історії Німеччини та українсько-німецьких стосунків, а й з історії країн Центральної і Південно-Східної Європи та міжнародних відносин.

У творчому доробку І. М. Кулинича понад 320 наукових і науково-популярних праць, що дістали високу оцінку наукової громадськості не тільки в Україні, а й в інших країнах. Деякі з них були перевидані в Німеччині.

Останнім часом у колі наукових інтересів Івана Марковича стала малодосліджена проблема в нашій історіографії — історія німецьких поселень в Україні. Ним підготовлена монографія “Нариси з історії німецьких колоній в Україні”, в якій розкриваються процеси заселення окремих районів нашої країни німецькими колоністами, їх економічне, суспільно-політичне та духовне життя.

І. М. Кулинич успішно поєднував наукову діяльність з педагогічною роботою. Він, фактично, був одним із засновників в Україні школи германістики. Сьогодні, напевно, немає в нашій країні дослідника історії Німеччини, або українсько-німецьких стосунків, який не відчув благотворного

впливу Івана Марковича. Під його науковим керівництвом підготовлено і захищено 10 кандидатських дисертацій, він надавав консультації при написанні докторських дисертацій, виступав з лекціями в українських та зарубіжних вузах, брав активну участь у роботі міжнародних і національних наукових конгресів, конференцій, симпозіумів тощо, був членом Ради центру німецьких історичних досліджень при Інституті загальної історії Російської Академії наук, членом кількох вчених рад по захисту дисертацій, членом редколегії ряду національних видань, вів активну громадську роботу.

Плідна наукова і громадська діяльність І. М. Кулинича гідно оцінена в нашій країні. До бойових відзнак — орденів Вітчизняної війни I та II ступенів і багатьох медалей — додалися орден Трудового Червоного Прапора, медаль “За доблесну працю”, Почесна грамота Президії Верховної Ради України, премія ім. Д. З. Мануїльського Президії НАН України тощо.

Світла пам’ять про Івана Марковича Кулинича — відомого вченого, чуйну і прекрасну людину, щирого друга надовго залишиться у вдячній пам’яті колег, в серцях рідних і друзів.

ПАВЛЕНКО ГРИГОРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

25 грудня 2001 р. раптово помер відомий український учений і педагог, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та історіографії Ужгородського національного університету Григорій Васильович Павленко.

Г. В. Павленко народився 20 квітня 1936 р. у с. Новий Мир Поліського району Київської області. В 1953 р. закінчив Варовицьку середню школу, а через шість років — з відзнакою історичний факультет Ужгородського університету. Протягом 1959—1962 рр. Григорій Васильович працював викладачем нової історії в Південно-Сахалінському педінституті. Хоча робота була й цікавою, але потяг до наукових пошуків взяв гору. В 1962 р. Г. В. Павленко став аспірантом кафедри нової і новітньої історії Московського державного педінституту. Його науковим керівником було призначено відомого вченого, професора О. Л. Нарочницького. Молодий науковець зупинив свій вибір на аграрній проблемі в програмних документах німецької соціал-демократії кінця ХІХ ст. Розпочаті пошуки продовжив під час навчання в Берлінському університеті ім. О. Гумбольдта (1964—1965). У цей період з'явилися його перші наукові публікації у фахових виданнях.

З вересня 1965 р. Г. В. Павленко працював в Ужгородському університеті. Був викладачем (1965—1966), старшим викладачем (1966), доцентом (1966—1983), професором (1983—2001), завідувачем кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та історіографії (1988—1993), завідувачем кафедри нової і новітньої історії та історіографії (1993—2001), деканом історичного факультету (1986—1991). В 1966 р. захистив кандидатську на тему “Німецька соціал-демократія і аграрне питання (1890—1895 рр.)”, а в 1982 р. — докторську “Проблема союзу робітничого класу з селянством в німецькій соціал-демократії в період переходу до імперіалізму” дисертації. Йому було присвоєно вчені звання доцента (1968) та професора (1984).

Г. В. Павленко — автор понад 250 наукових, навчально-методичних і краєзнавчих публікацій, присвячених переважно актуальним питанням германістики, а саме: німецька соціал-демократія й аграрне питання в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.; історіографія виникнення Німецької імперії; життя і діяльність окремих німецьких революційних, політичних чи державних діячів — А. Бебеля, О. Бісмарка, В. Вейтлінга, Ф. Енгельса, К. Каутського, К. Лібкнехта, Р. Люксембург, К. Маркса та ін. У цьому контексті виділяється монографія Г. В. Павленка “Вильгельм Вейтлінг” (Москва, 1985), в якій всебічно висвітлено головні життєві віхи та діяльність відомого представника німецького робітничого руху. Крім того, Григорій Васильович був автором змістовних рецензій на праці німецьких учених — К. Андерса, Г. Лемана, Х. Хессельбарта, Д. Шаафа, Й. Штрайзандта та ін.

В коло наукових інтересів Г. В. Павленка входила і проблема російсько-українсько-німецьких суспільно-політичних, наукових і культурних зв'язків другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Він був автором низки публікацій з таких проблем, як “Іван Франко і Німеччина”, “Леся Українка і Німеччина” та ін. Брав участь у роботі Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО “Іван Франко і світова культура”, що відбувся в 1986 р. у Львові. Актуальним є дослідження Г. В. Павленка “Німеччина і німці в житті й творчості Т. Г. Шевченка” (Ужгород, 1995).

Цікавився дослідник й історією Закарпаття. Він був співавтором таких колективних праць, як “Історія Ужгорода” (Ужгород, 1993), “Нариси істо-

рії Закарпаття” (Ужгород, 1993. — Т. 1) та ін. Крім того, ним написано чимало нарисів, присвячених видатним особистостям краю — М. А. Балудянському, А. Ф. Бачинському, Ю. І. Гуці-Венеліну, О. В. Духновичу, П. Д. Лодію, М. Л. Мункачі, І. С. Орлаю та ін. У цьому ж контексті треба згадати й працю Г. В. Павленка “Німці на Закарпатті” (Ужгород, 1995). Це одне з небагатьох досліджень з даної тематики. А ще він був автором малого енциклопедичного словника “Діячі історії, науки і культури Закарпаття” (Ужгород, 1997; 2-е доп. і перероб. вид. — 1999).

Г. В. Павленко активно досліджував і проблеми розвитку історичної науки та методології історії. Він був автором низки ґрунтовних публікацій із згаданих питань (“Яка історична наука потрібна теперішній Україні: методологічний аспект проблеми”, “Українська історична наука на роздоріжжі: зміна парадигм (теоретико-методологічний аспект проблеми)” та ін.). Крім того, Григорій Васильович розробив ряд методичних порад, навчальних програм нормативних і спеціальних курсів тощо. Його навчально-методичні публікації вчать студентів правильно готуватися до семінарських занять, написання курсових і дипломних робіт, складання заліків та іспитів тощо.

Свій багатий педагогічний досвід професор Г. В. Павленко використовував у навчально-виховній роботі. Він читав курс “Нової історії” та ряд спецкурсів. Дбав про підготовку науково-педагогічних кадрів. Під його керівництвом четверо аспірантів захистили кандидатські дисертації.

Вчений і педагог Г. В. Павленко брав активну участь і в громадській роботі. Тривалий час входив до складу спеціалізованої вченої ради при Ужгородському університеті із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора історичних наук за спеціальностями “історія України” та “всесвітня історія”. Крім того, був відповідальним редактором перших трьох випусків наукового збірника “Карпатика” (Ужгород, 1992—1995), членом редакційної колегії “Наукового вісника Ужгородського університету. Серія: історія” (1999—2001) тощо.

Усе своє свідоме життя Григорій Васильович Павленко натхненно працював на науково-педагогічній ниві. Він вніс помітний вклад у вітчизняну та зарубіжну історіографію. Своїми добрими справами заслужив вдячність і добру пам’ять.

ДАВИДЮК АНАТОЛІЙ ТРОХИМОВИЧ

11 жовтня 2002 р. в автомобільній катастрофі трагічно загинув відомий український учений, доктор історичних наук, професор кафедри суспільних наук Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова Анатолій Трохимович Давидюк.

А. Т. Давидюк народився 15 червня 1938 р. у с. Дашківці Літинського району Вінницької області в селянській родині. Після закінчення середньої школи навчався (1956—1960 рр.) у Кзил-Ординському державному педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя (Казахстан). У подальшому працював учителем історії і географії Брусленівської восьмирічної школи на Вінниччині, відбував військову службу, був вихователем у Гайсинській школі-інтернаті Вінницької області.

В 1966—1969 рр. працював на пропагандистсько-лекторській роботі в партійних і комсомольських органах.

З 1969 по 1972 рр. навчався в аспірантурі Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У 1973 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата, а в 1988 р. — доктора історичних наук. У 1989 р. А. Т. Давидюку було присвоєно звання професора.

Після закінчення навчання в аспірантурі працював старшим викладачем Вінницького політехнічного інституту, а з 1973 р. — доцентом Вінницького державного педагогічного інституту. В 1981—2002 рр. завідував кафедрою суспільних наук Вінницького національного медичного університету, з 1 вересня 2002 р. працював там же професором кафедри суспільних наук.

А. Т. Давидюк — автор понад 60 наукових праць, зокрема монографії з проблем суспільно-політичної активності робітників України в 20—30-х рр. ХХ ст., співавтор кількох колективних монографій.

Плідно працював також в царині історико-краєзнавчої тематики Східного Поділля.

Науковий талант А. Т. Давидюка особливо проявився при дослідженні такої складної і важливої проблеми, як політичні репресії в Україні й на Поділлі в 20—50-х рр. ХХ ст. За останні 10 років він опублікував кілька десятків наукових статей, документальних нарисів у періодичній пресі, видав книги, в яких на основі архівних матеріалів розкривав причини, механізм і наслідки масового знищення невинних людей, всіляко сприяв відновленню їх чесного імені. Останніми працями А. Т. Давидюка стала книга “Жертви червоного терору”, видана в 2001 р., і “Лікарська гекатомба”, що залишилася в рукопису.

А. Т. Давидюк брав активну участь у громадському житті: був заступником голови редколегії книги “Звід пам’яток історії культури. Вінницька область” і членом обласної редколегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, членом редколегії обласної газети “Подолія”.

Анатолію Трохимовичу Давидюку були притаманні такі людські риси, як доброзичливість, чуйність, принциповість, чесність і порядність, він любив дотепний український гумор і українську пісню.

Усі, хто знав А. Т. Давидюка, назавжди збережуть у пам’яті його добре ім’я.

